

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MİXAİL ŞOLOXOV YARADICILIĞI
VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI**

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (Rus ədəbiyyatı)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **İradə Əlibala qızı Yusifova**

Elmi rəhbər: _____ Filologiya elmləri doktoru, dosent
Lyudmila Hacıbaba qızı Səmədova

BAKI – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL	
MİXAİL ALEKSANDROVIÇ ŞOLOXOV YARADICILIĞINA YIĞCAM BAXIŞ	9
1.1. Həyat və yaradıcılığının müxtəsər cizgiləri	9
1.2. Hekayə və oçeklərinin başlıca mövzuları, obrazları, ideya-estetik problematikası	16
II FƏSİL	
MİXAİL ŞOLOXOV VƏ RUS - AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ	28
2.1. M.Şoloxov yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və tənqidində	28
2.2. M.Şoloxovun yaradıcılıq ənənələri və XX əsr Azərbaycan nəsrində	45
III FƏSİL	
MİXAİL ŞOLOXOV YARADICILIĞI AZƏRBAYCAN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ 80	
3.1. M. Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə nümunələrinə ümumi nəzər	80
3.2. Mixail Aleksandroviç Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycan tərcümələrində etnik-milli və bədii-estetik özünəməxsusluğunun inikasını	103
3.3. Yaradıcılığında milli realilər və onların ekvivalent tərcüməsi	128
NƏTİCƏ	147
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	152

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Nobel mükafatı laureatı (1965) Mixail Aleksandroviç Şoloxov (1905-1984) XX əsr rus ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi milli nəsrin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır, onun yaradıcılığı dünya bədii-estetik fikrinin zənginləşməsinə də əhəmiyyətli təsir göstərmiş, qələmə aldığı ilkin bədii nümunələr (“Don hekayələri”, 1924-1926), bundan sonra dörd cilddə, səkkiz kitabda nəşr etdirdiyi “Sakit Don” roman-epopeyası (1928-1940), “Oyanmış torpaq” (1932,1959), “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” (1942-1969) romanları, “Nifrət fənni”, “İnsanın taleyi” (1956) və s. hekayələri, çoxsaylı publisistik yazıları (“Donda”, “Cəbhə yollarında”, “Smolensk istiqamətində”, “İlk görüşlər”), çoxsaylı məqalələri (“Vətən haqqında söz”, “İşıq və zülmət”) ədəbiyyat, mədəniyyət və sənətlə bağlı müxtəlif tribunalardan çıxışları dünya ədəbi ictimaiyyətinə nəzərəcarpacaq təsir göstərə bilmişdir.

M.Şoloxovun yaradıcılığının möhtəşəmliyi nəinki yazıb-yaratdığı sovet dövründə birmənalı şəkildə qəbul edilmiş, həm də Avropa və dünya ədəbiyyatlarının nəhəng simaları tərəfindən etiraf edilmişdir. Şoloxov yaradıcılığında, hər şeydən öncə, sadə insana dəyər verib, onun qeyri-adi taleyini diqqət mərkəzinə çəkirdi. Əsərlərinin əksəriyyətində dramatikliklə faciəvilik bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır (onların əsas qismində Don kazaklarının həyat ukladı, adət-ənənələri, ağrı-acıları, kədəri ilə yanaşı, sevinc və sevgiləri, nifrət və rəğbəti, folklor dünyası, dil stixiyası, təbiət landşaftı, peyzajı), onların maraqlı xüsusiyyətləri oxucu və tənqidçilərin diqqətini cəlb etməyə bilmirdi. Bütün orijinal cəhətlərinə görə Şoloxov dünya ədəbiyyatının unikal hadisəsi kimi qəbul edilməkdədir. Onun əsərləri Sovetlər ölkəsində Rusiyada olduğu kimi, bugünkü postsovet respublikalarında, Şərqi və Qərbi Avropada, Türkiyədə və İranda, Şimali və Cənubi Amerikada, Asiyada və Afrikada, Yaponiya və Koreyada, Avstraliya və Yeni Zelandiyada oxunduğu kimi, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda da böyük maraqla oxunmaqda, onlar haqqında fikir və mülahizələr söylənilməkdədir. Şoloxovun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı Azərbaycan mütərcimlərinin, tərcüməşünas alimlərin təhlil obyektinə

çevrilmiş, əsərləri dilimizə tərcümə olunmuş, onlar haqqında fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. M.Şoloxovun ölümündən uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, əsərlərinin mənəvi dünyamıza təsiri nəinki öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamış, həm də müstəqilliyini bərqərar etmiş dövlətlərin mədəniyyət və ədəbiyyatlarında, o cümlədən Azərbaycanda yeni müstəvidə dəyərləndirilməkdədir. Qeyd edilən cəhətlər M.Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycanda tarixi və nəzəri kontekstdə aktuallığını ortaya qoyur. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə bu əsərlərin çoxsaylı tirajla nəşr olunması M.A.Şoloxov yaradıcılığına Azərbaycan oxucularının sönməz marağını bir daha sübut etməkdədir.

Bu müstəvidə postsovet dövründə M.Şoloxovun əsərlərinin tədqiqinin nəinki öz aktuallığını itirdiyini, həm də gündəmdə olduğunu əks etdirir. Çünki M.Şoloxov elə bir dahi söz ustası olmuşdur ki, onun yarıməsrlük yaradıcılığı sovet və dünya ədəbi prosesinin yaddaqalan mərhələsini təşkil etmişdir. Bundan başqa dərin tarixi kökləri olan Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin hərtərəfli inkişafında M.Şoloxovun bədii irsinin rolu milli nəsrimizin görkəmli nümayəndələrinin (Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Əbülhəsən, Mir Cəlal, Mirzə İbrahimov və İsmayıl Şıxlı) yaradıcılığına təsiri, onun ədəbi ənənələrinin izi rus yazıçısının əsərləri ilə bağlı tənqidimizin materiallarının bolluğu, əsərlərinin Azərbaycan dilinə çevrilməsi, bu prosesdə çoxsaylı peşəkar mütərcimlərin (Cahanbaxş Cavadzadə, Beydulla Musayev, Hüseyn Şərif, Əyyub Abbasov, Nəriman Əbdürrəhmanlı, Aslan Quliyev, Mehdi Mirkişiyev) fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi ilə bağlı məsələlər nəzər-diqqəti cəlb etməkdədir.

Mövzunun aktuallığı həm də onunla bağlıdır ki, son dövrlərdə ədəbiyyatımızın rus ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin tədqiqində yeni metodoloji yanaşmalar tətbiq edilməkdədir. Rus və digər dillərdən orijinaldan birbaşa sifarişsiz tərcümələr edilir. Bu günə kimi Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə edilən tərcümələri, məsələn, bir əsərlə bağlı təhlil edilmişdir. M.Şoloxovun əsərləri rus ədəbiyyatından olunmuş, bəlkə də, ən çox tərcümə nümunələri kimi ortada olsa da, XX əsrin 30-cu illərindən

öz mənbəyini gətirən bu sahədə xeyli qüsurlar və kəmə-kəsirlər də mövcuddur. Göstərilən tədqiq sahələrinin kompleks şəkildə, yeni metodoloji yanaşmalar mövqeyindən araşdırılması mövzunun aktuallığını əsaslandırır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini M.Şoloxovun yarıməsrlilik yaradıcılığı ərzində qələmə aldığı əsərlərinin (hekayə, povest, romanları və s.), Azərbaycan ədəbiyyatında resepsiyasının formaları və tənqidi yazıları, rus yazıçısının yaradıcılıq ənənələrini əks və inkişaf etdirən milli nəsrimizin məşhur nümunələri, müvafiq tərcümə təcrübəsi təşkil edir.

Tədqiqatın predmetinə M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan ədəbi tənqidində işıqlandırılmasının nəzər nöqtələri, milli nəsrimizdə rus yazıçısının yaradıcılığının təsiri izləri, müvafiq tərcümə təcrübəsinin təhlili nəticəsində məzmun-forma binarlığı müstəvisində, əsərlərin Azərbaycanca çevrilmələrinin dəyərləndirilməsi daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafında M.Şoloxovun əsərlərinin rolunu aşkarlamaqdan ibarətdir.

Qeyd edilən məqsədlə bağlı müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- M.Şoloxov yaradıcılığının XX əsr Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrində işıqlandırılması;
- M.Şoloxov əsərlərinin XX əsr görkəmli Azərbaycan yazıçıları Ə.Vəliyev, S.Rəhimov, Əbülhəsən, M.Hüseyn, M.Cəlal, İ.Şıxlı və digərlərinin yaradıcılığına təsirinin müqayisəli-tipoloji kontekstdə izlənməsi, tədqiqi;
- Rus yazıçısının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə tarixi icmalının verilməsi;
- “Don hekayələri”, “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq” və s. kimi əsərlərdə rus xalqının subetnosu olan Don kazaklarına məxsus xarakterik xüsusiyyətlərinin Azərbaycan tərcümələrində əksi;
- müxtəlif tərcümə yanaşmalarında etnik-milli özünəməxsusluğun qorunmasında qarşıya çıxan çətinliklərin aşkarlanması;
- milli realilərin tərcümə mətnində verilməsi üsulları;
- tərcümələrdə orijinalda istifadə edilən frazeoloji birləşmələrin adekvatlığının

əks etdirilməsi yollarının araşdırılması;

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri bazasını ədəbi resepsiya çoxplanlı probleminə dair ədəbi-nəzəri ədəbiyyat təşkil edir.

Dominant prinsip kimi problemlərə yanaşmada tarixilik tətbiq edilir.

Ədəbi resepsiyanın araşdırılan hər üç formasının tədqiqində ənənəvi müqaisəli-qarşılaşdırıcı təhlil əsasında nəticələr əldə edilir. Ələlxüsus qeyd olunan metod tərcümələrin dəyərləndirilməsində effektivliyi göstərir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. Rus, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslarının M.Şoloxov yaradıcılığı, onun ayrı-ayrı əsərləri ilə bağlı söylədikləri mülahizə və müddəaları nəzəri-metodoloji mühakimələrin məxsusi orijinallığına ünvanlanmışdır.

2. Fundamental tədqiqatlara əsaslanmaqla, orijinal və tərcümə mətnlərinin leksik-üslubi, forma-məzmun, bədii təsvir, milli-spesifik söz və frazeoloji birləşmələrin tərcümədə verilməsi ilə bağlı tanınmış tərcümə mütəxəssisləri Andrey Fyodorov, Viktor Vinqradov, Yuri Vereşşagin, Vitaliy Kostomarov və digərlərinin müddəalarına istinad edilir.

3. M.Şoloxov nəsrinin sovet ədəbiyyatının bədii-estetik mündəricəsinin formalaşmasında rolu, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin (Ə.Vəliyev, S.Rəhimov, M.Hüseyn, Əbilhəsən, M.İbrahimov, İ.Şıxlı) yaradıcılığına təsiri izlənilməkdədir (burada milli nasirlərimizin etiraflarını nəzərə almaqla).

4. M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan ədəbi tənqidində işıqlandırılması əsasən onların bədii özəlliklərinə yönəlmişdir.

5. M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan tərcümə təcrübəsində dəyərləndirilməsi aşağıdakı istiqamətlərin tədqiqi ilə bağlanılır; müvafiq təcrübənin tarixi icmalı; məxsusi olaraq “Sakit Don” roman-epopeyasının tərcümələrinin orijinal müqayisəli təhlili əsasında müsbət müşahidələrlə yanaşı, bu konkret müqayisəli təhlilin aksentləri ilə bağlı tövsiyələr verilir; yazıçının bir sıra digər əsərlərinin tərcümələrinin dəyərləndirilməsində də xüsusi diqqət etnik-milli bədiiliyin özünəməxsusluğunu, o cümlədən milli kolorit olaraq realilərin, ekvivalentsiz leksikanın verilməsi üsullarına

ünvanlanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi M.Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrini ilk dəfə olaraq hərtərəfli, yəni kompleks şəkildə araşdırılması ilə bağlıdır. Söhbət yazıçının əsərlərinin Azərbaycan ədəbi-bədii təcrübəsində resepsiyanın üç əsas forması olan ədəbi təsir, bədii tərcümə, ədəbi-təcrübi mənimsəmə müstəvisində tədqiqindən gəlir.

Təbii ki, Mixail Şoloxovun bədii yaradıcılığının özünəməxsusluğu, o cümlədən Don kazaklarının rus subetnosu kimi mental təfəkkürünün, dünya duyumunun sadə olmayan bədii əksinin tərcümədə verilməsi mürəkkəb problem kimi verilmişdir. Xüsusən, qeyri-milli (özü də ki, fərqli ailəyə məxsus) dilə tərcümə üçün bir çox amillərlə bağlı mürəkkəb problem olmasına baxmayaraq, ilk dəfə olaraq dissertasiyada ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Mövcud tərcümə təcrübəsinin icmalı verilmiş, “Don hekayələri”, “Oyanmış torpaq”, “Sakit Don” kimi nəsr əsərlərinin müxtəlif tərcümələrinin orijinal mətnlə müqayisəli təhlili, eyni zamanda eyni müəllifin fərqli zamanlarda etdiyi mətnlərin müqayisəli dəyərləndirilməsi milli tərcümə sənətinin təkamülü baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işində M.Şoloxov nəsrində yer almış milli kolorit, milli özünəməxsusluq süni model, forma anturaj kimi yox, yazıçının yaradıcılığının mühüm atributu kimi çıxış etdiyindən, mütərcimlərin müəllifin belə yazı üslubu və dəst-xətt manerasının tərcümələrdə verilməsi məsələsi prioritet problem kimi götürülmüşdür.

Tədqiqat işində orijinalın dil materiallarının milli-mədəni semantika ilə yükləndiyindən, onların tərcümədə mükəmməl mənzərəsinin yaradılması dəyərləndirmələrin meyarı kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri dəyəri ədəbi resepsiya ilə bağlı yanaşmaların gələcək komparativ tədqiqatlarda istifadə olunma imkanları ilə bağlıdır.

Təcrübi əhəmiyyətə gəldikdə, tədqiqatın materialı ali məktəblərdə tədris edilən bədii tərcümə kursunun tələbələri üçün gərəkli olması ilə bağlıdır.

Habelə, tərcümə ilə bağlı verilən tövsiyələrin M.Şoloxovun əsərlərinin gələcək

tərcümələrdə nəzərə alınması ehtimalı istisna edilmir.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin başlıca müddəaları AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsinin iclaslarında müzakirə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri dissertantın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi, həmçinin xarici ölkələrin müvafiq nüfuzlu elmi məcmuə və jurnallarında dərc olunan məqalələrdə, iddiaçının beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarının dərc edildiyi konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi “Giriş”, üç fəsil, hər biri bir neçə bölmədən ibarət olmaqla “Nəticə” və “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” siyahısından ibarətdir. Giriş 10524, birinci fəsil 36534, ikinci fəsil 105971, üçüncü fəsil 134573, nəticə isə 9691 işarədən ibarətdir.

Tədqiqat işinin ümumi həcmi 297639 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

MİXAİL ŞOLOXOVUN YARADICILIĞINA YIĞCAM BAXIŞ

1.1. Həyat və yaradıcılığının müxtəsər cizgiləri

Mixail Aleksandroviç Şoloxov (1905-1984) nəhəng rus nasiri, Nobel mükafatı laureatı olmaqla (1965), əsərlərində əks etdirdiyi problematika və onun bədii həlli baxımından nəinki Rusiyada, postsovet respublikalarında, Qərb ölkələrində, eləcə də bütün dünyada yetərinə böyük ədəbi sima kimi tanınmaqdadır. M.A.Şoloxovun yaratdığı “Don hekayələri”, “Mavi çöl”, “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular”, “İnsanın taleyi”, “Nifrət fənni” və s. kimi əsərləri cəmiyyət taleyinin müxtəlif tərəflərini özündə əks etdirməklə, xalq həyatının ensiklopediyası kimi dəyərləndirilməkdədir. S.Kormilov *“M.Şoloxovun bədii dühası sovet ideoloji doqmatizminin tədricən öləziyən dövrünə təsadüf etdiyini vurğulayır. Bu da əsasən XX əsr rus ədəbiyyatının zirvəsi hesab edilən “Sakit Don” roman-epopeyasında öz əksini tapır”* [139, s.210].

Mixail Aleksandroviç Şoloxov 24 may 1905-ci ildə Rusiyanın Voysko Donskoye vilayəti (hazırkı Rostov vilayətinin Şoloxov rayonu) Donetsk mahalındakı Vyoşenskaya stanitsasının Krujilino xutorunda doğulmuşdur. Şoloxovun anası Anastasiya Çernikova Çerniqov kəndlilərindən olan yetim qız idi ki, ərə gedənə qədər o, Vyoşenskaya stanitsasında bir mülkədar qadının yanında xidmətçi olmuş və burada məcburən Don kazaklarından olan Kuznetsov adlı bir kişiylə ərə verilmişdir. Məhz buna görə o, Kuznetsovu qoyub, Aleksandr Şoloxovu seçmişdir ki, o, özü Ryazandan olmasa da, kazaklara da mənsub deyildi. O, burada kommersiya müəssisəsində əvvəl darğa işləmiş, sovet dövründə isə Donzaqkomun Kargin hazırlıq konturunun müdiri olmuşdur. Əvvəl onların qanuni nikahdan doğulmayan oğlu arvadın rəsmi ərinin soyadını daşımışdır. Yalnız 1912-ci ildə Kuznetsov dünyasını dəyişdikdən sonra Anastasiya və Aleksandr qanuni nikaha girə bilmiş, bundan sonra Mixail həqiqi atası Aleksandr tərəfindən “oğulluğa” götürülərək Şoloxov soyadını

almışdır.

Şoloxov irsinin tədqiqatçıları böyük yazıçının bir neçə tərcümeyi-halı olduğundan danışmışlar. Onlardan biri “Mavi çöl. Don hekayələri” üçün yazılmış tərcümeyi-halıdır ki, bu da 1931-ci ildə Moskvada çapdan çıxmışdır. Bundan başqa Vyoşensk rayon hərbi komissarlığının arxivində yenə də Şoloxovun 5 aprel 1949-cu ilə aid olan naməlum tərcümeyi-halı tapılmışdır ki, burada ehtiyatda olan polkovnik M.Şoloxovun öz əli yazdığı şəxsi işindəki suallara cavablardır. Bu tərcümeyi-halda yazıçı özü və ailəsi haqqında əsaslı məlumat verir. V.N.Zapevalovanın “Russkaya literatura” jurnalında çap etdirdiyi bu tərcümeyi-hallarda müəllif 18 aprel 1986-cı ildə Vyoşenskayada Mariya Petrovna Şoloxovaya verdiyi suallarla Mixail Şoloxovun daim insanlığına və ədalətliyinə görə hakimiyyət tərəfindən tənqid edildiyini söyləmişdir. Mariya Petrovna qeyd etmişdir ki, *“Mixail Aleksandroviç əkin üçün olan sahələrdə heç zaman formalizmə yol verməmiş, taxılçılardan gələn hər bir məlumatı diqqətlə yoxlamış, bəzi hallarda isə vergi göstəricilərini aşağı salmışdır. Nəticədə rəhbərlər bunu onun zəifliyi kimi qiymətləndirmiş və Mixail Aleksandroviçin hələ həddi-buluğa çatmadığını nəzərə alan məhkəmə ona bir il şərti iş vermişdir”* [147, s.197].

Yeri gəlmişkən bu materialın mühüm əhəmiyyəti ondadır ki, məhz bundan başlayaraq M.Şoloxovun bu tərcümeyi-halı gələcəkdə onun tədqiqatçıları tərəfindən mütləq nəzərə alınacaqdır. *“1910-cu ildə Şoloxovun ailəsi Kargin xutoruna köçmüş və burada kiçik Mixail 7 yaşında Kişi Bazar günü Məktəbinə qəbul edilmişdir. 1914-1918-ci illərdə M.Şoloxov Moskva Boquçar və Vyoşenskaya kişi gimnazyalarında təhsil almış, 1920-1922-ci illərdə Şoloxov stanitsa İnkilab Komitəsində Latışevo xutorunda yaşlı əhali arasında savadsızlığın ləğv edilməsi üzrə müəllim, Kargin stanitsasında Donərzaqkom hazırlıq kontorunda dəftərxana işlərinə baxan, Bukanovsk stanitsasında vergi inspektoru işləmişdir”* [215, s.8].

Bundan başqa Şoloxov “Noviy mir” (əlyazmasında çıxan) qəzetin işində iştirak etmiş, Kargin Xalq Evində tamaşalarda oynamış və eyni zamanda anonim olaraq “General Pobedonostsev” və “Qeyri-adi gün” adlı pyeslər yazmışdır. Qeyd edək ki, M.Şoloxov ardıcıl, sistemli təhsil almamışdır. İlk savad təlimini ona xutor müəllimi

vermişdir.

Vətəndaş müharibəsi illərində Şoloxovun ailəsi iki tərəfin (bir tərəfdən ağ kazaklar, başqa “yerdən olanlar” idisə, qırmızılar üçün – onlar “istismarçılar” kimi qəbul olunurdular) təhlükəsi altında qalma riski ilə üzləşdi. Gənc Mixailin yığımcılıqla o qədər də arası yox idi (biz sonra bu keyfiyyətləri onun gələcək qəhrəmanlarından biri – zəngin kazak oğlu Makar Naqulnovda görə bilərik). Buna görə də o, qalib gəlmiş tərəfə keçməyi qərarlaşdırmışdır ki, o tərəf nisbi olsa da, sülh yaratmağa səy göstərən tərəf idi. Ərzaq dəstəsində xidmət edən M.Şoloxov öz ətrafında olan insanların vergisini azaltmağa çalışdığından, onu məhkəməyə verirlər. Onun yaxın dostu və məsləhətçisi 1903-cü ildən partiya üzvü olan Y.Q.Levitskaya olmuşdur (Mixail ona məktublarında “mamunya” kimi müraciət edirmiş), (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, gələcəkdə M.Şoloxovun yazacağı “İnsanın taleyi” hekayəsi də məhz bu qadına ithaf olunmuşdu).

“Sakit Don”dakı Qriqori Melexovun “tərəddüdləri”ndə də müəllifin özünə aid xeyli avtobioqrafik məqamlar görmək mümkündür. Şoloxov yeniyetməlik illərində Puşkin, Lermontov, Qoqol, Tolstoy, Çexov, Qorki və başqa bu kimi sənətkarların əsərlərini mütaliə edir. Xeyli yerlərdə işləyir, işini tez-tez dəyişir. Yükləyici, daşqoyan, hesabdar, dəftərxana işi və s. ilə məşğul olur. *“Öz üzərində olduqca inadkarlıqla çalışmaqla, təhsilini artırmaqla məşğul olur, “Gənc qvardiya” qrupundakı şair və yazıçılarla görüşür”* [170, s. 268].

1922-ci ildə Moskvaya gedib orada müxtəlif yerlərdə çalışarkən o, eyni zamanda “Molodaya qvardiya” ədəbi birliyindəki dərslərin də tez-tez iştirakçısı olur. 1923-cü ildə “Yunoşeskaya pravda” qəzetində Şoloxovun iki felyetonu – “Sınaq” və “Üç” dərc olunur. 1924-cü ildə “Gənc leninets” qəzetində onun “Xal” hekayəsi çıxır və bu hekayə onun Don hekayələri silsiləsinə yol açır, bundan sonra “Naxırçı”, “İlyuxa”, “Qulun”, “Mavi çöl”, “Ailə adamı” və s. işıq üzü görür. Onların hamısı komsomol dövrü mətbuatında nəşr olunduqdan sonra onun üç məcmuəsinə “Don hekayələri” “Mavi çöl” və “Kolçak gicitkən və başqaları”na (1927) salınır. “Don hekayələr”ni hələ əlyazmasında oxuyan tanınmış yazıçı Aleksandr Serafimoviç bu məcmuəyə ön söz yazır. 1931-ci ildə M.Şoloxov “Don hekayələri” üzərində bir qədər

də işləyib, onu yeni dramatism və kommunizm elementləri ilə zənginləşdirərək, məcmuəni daha da səmərəli hala gətirir. Bundan sonra düz 25 il ərzində bu hekayələr yenidən nəşr olunmur. Müəllif bunu özü yüksək dəyərləndirmədiyindən belə etsə də, bu hekayələri oxuculara yalnız o zaman yenidən qaytardı ki, o, köhnə yaddan çıxmışın təzə bir şey olmadığını yada salmaq məcburiyyətində qalmışdı.

1922-1926-cı illər arasında M.Şoloxov Moskvada yaşasa da, ədəbiyyat aləmində olmağa üstünlük verir və Dona qayıdaraq Vyoşenskaya stanitsasında yerləşir. O, yeniyetməlik illərini yada salarkən aşağıdakıları yazmışdı: *“Vətəndaş müharibəsi illərində Donda idim. 1920-ci ildən Don torpağında xidmət edir və var-gəl edirdim. Uzun müddət ərzaq işçisi olmuşdum. 1922-ci ilə qədər Donda hökmranlıq edən bandaların qovulması ilə məşğul idim, bu bandalar da bizi qovurdular. Hər şey necə lazım idi, elə də gedirdi. Lakin iş elə gətirdi ki, müxtəlif cüdlərə girmək lazım gəlirdi”* [121, s.278].

M.Şoloxovun 1920-ci illərdə yazdığı əsərlərinin başlıca tematikası Oktyabr çevrilişi (o zaman bütün insanlar kimi M.Şoloxov da onu inqilab adlandırırdı) və Vətəndaş müharibəsi ilə bağlı idi. Bu əsərlərin əksəriyyəti süjet gərginliyi, konflikt sərtliyi, tragik qarşıdurmalarla kazakların yeni həyata qanlı-qadalı hadisələrlə (“Ölümlü düşmən”, “Xal”, “Qurd dəymiş yer”, “Burulğan” və s.) bağlı gəlişini əks etdirməkdədir. Bu dövrlərdə müəllifin rəğbəti birmənalı şəkildə bolşeviklərin tərəfindədir. *“Bu əsərlərdə Şoloxovun əsas qəhrəmanları xutorda yaşayan batrak (nökər), çoban, kazak kasıblarıdır”* [158, s.137].

İrəlidə biz M.Şoloxovun felyeton və hekayə yaradıcılığı ilə ədəbi-bədii fəaliyyətə başlamasından danışmışıq. Buraya əlavə edək ki, M.Şoloxov hələ yeniyetməlik dövründə pyeslər də yazmışdı ki, onlar məktəb səhnəsində nümayiş etdirilmişdi.

1925-ci ildə M.Şoloxov Birinci Dünya və Vətəndaş müharibəsi illərində Don kazaklarının dramatik taleyini əks etdirən “Sakit Don” romanının yaradılması üzərində işləməyə başlayır. Bu illər ərzində o, ailəsi ilə birlikdə əvvəl Kargin, sonra Bukanovsk xutorunda yaşayır, 1926-cı ildə bu roman-epopeyanın iki ilk kitabları “Oktyabr” jurnalında çap olunur. Üçüncü kitabda (altıncı hissəsi) 1919-cu ildə

Verxnedonsk antibolşevik üsyanı iştirakçılarına kifayət qədər müsbət yanaşıldığından, onun nəşrinə imkan verilməmişdir. Şoloxov yalnız Maksim Qorkiyə müraciət etdikdən sonra, onun köməyi ilə həmin vaxtlar SSRI-nin rəhbəri olan İosif Stalindən icazə alaraq romanın bu hissəsinin 1932-ci ildə nəşrinə nail olur, 1934-cü ildə əsasən onun dördüncü, sonuncu hissəsini çap etdirir. Lakin ideoloji təzyiqlərin güclənməsi səbəbindən onu yenidən yazmağa başlayır. Dördüncü kitabın yeddinci hissəsi isə 1940-cı ildə işıq üzü görür.

“Sakit Dön” roman-epopeyası dünya xalqlarının əksəriyyətinin dilinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Onu da qeyd etməliyik ki, 1925-ci ildə bu roman-epopeyanın işıq üzü görməsi ilk növbədə 1917-ci ildə baş vermiş Kornilov qiyamı zamanı gedən hadisələrdə kazakların taleyi ilə bağlı əsər yazdığı M.Şoloxov artıq planlaşdırmışdı (yayılmış bir sıra əfsanələrin isə əsərin əvvəl “Donşına” adı ilə yazılmasının heç bir əsası yoxdur).

“Sakit Don” epopeyasının sonuncu cildi 1940-cı ildə nəşr olunmuşdur. Roman-epopeya Birinci Dünya və Vətəndaş müharibəsi hadisələrinə həsr olunduğunu söyləmişdik. Buna görə əsər M.Şoloxovun müasirləri tərəfindən hərarətlə qarşılanırsa da, həmin dövrdə yetərincə tanınmış yazıçı Aleksandr Fadeyev Şoloxova əsərin finalında bir sıra dəyişikliklər aparmasını təklif etmişdir. Onun fikrincə, baş qəhrəman Qriqori Melexov ağılardan ayrılıb qırmızılar tərəfə keçdikdən sonra, tam şəkildə kommünizm ideyaları ilə nəfəs alması təsvir edilməliydi. Bununla belə, M.Şoloxov əsərin finalını dəyişməkdən imtina etmişdi. “Sakit Don”u oxumuş Stalin əsərin ilkin variantda nəşr olunmasına icazə verir. *“Çünki onun başlıca xüsusiyyəti böyük tarixi təlatümlər, silkələnmələr fonunda müxtəlif təfəkkür sahibi olan insanların psixologiyasının ən incə cəhətlərini əks etdirməkdən ibarət idi”* [100].

Qeyd etdiyimiz kimi, hələ 1925-ci ildə böyük rus yazıçısı A.S.Serafimoviç gənc M.Şoloxovun hekayələri haqqında yüksək fikirlər söyləmişdi. Artıq dövrün tanınmış yazıçıları tərəfindən onun dəst-xətti bəyənilirdi. Yazılmasına 13 il vaxt getmiş “Sakit Don”un birinci kitabı işıq üzü gördükdən sonra isə *“Qorki və yenə də A.Serafimoviçin bu romanla bağlı təqdirədirici rəyləri ortaya çıxır”* [137, s.268]. M.Şoloxovun “Sakit Don” romanı dahi əsər kimi qəbul edilməklə, ən müxtəlif konfranslar, simpoziumlar,

oxucu auditoriyalarında müzakirə obyektinə çevrilir.

Maraqlı bir faktı da burada qeyd etmək lazımdır ki, nəşriyyatlar “Sakit Don” epopeyasındakı baş qəhrəman Qriqori Melexovun Vətəndaş müharibəsi ilə bağlı olan taleyini təsvir edən məqamları nəşr etməkdən imtina edirdilər. Məsələnin həll olunmasına Maksim Qorki kömək edir. O, yazıcının Stalinlə görüşünü öz bağında təşkil edir. M.Şoloxov görüşə gecikir. Daha doğrusu, M.Şoloxov buraya vaxtından qabaq gəlir, lakin Stalinin burada olmadığını gördükdə bir anlığa kənara çıxır və bu təxminən beş dəqiqə çəkir. Bu vaxt ərzində rəhbər gəlib çıxır. M.Şoloxov içəri daxil olduqda Stalin onu narazılıqla qarşılayır. Belə bir şəraitdə onlar arasında mürəkkəb və çətin söhbət gedir. Ölkənin başçısı M.Şoloxovun rəğbətini ağqvardiyaçılar tərəfində olduğuna görə onu günahlandırır. Yazıçı bu zaman özünü itirmir və qeyd edir ki, bu doğrudan da belədir. Çünki ağların sırasında olanların çoxu adi ailələrdən, kasıblardan olmadığından onlar bolşeviklərlə bir stol arxasında oturmaqdan imtina etmişlər. Onun belə cavabı Stalini sakitləşdirmək əvəzinə bir az da qəzəbləndirmişdir, lakin buna baxmayaraq, son nəticədə Stalin romanın tam nəşrinə icazə vermişdir.

1932-ci ildə M.Şoloxovun kollektivləşməyə həsr etdiyi “Oyanmış torpaq” romanının birinci kitabı nəşr olunur. Bu əsərin nəşri ölkənin ədəbi həyatında olduqca böyük hadisə hesab edilir. Bundan sonra M.Şoloxov “Oyanmış torpaq” romanının ikinci kitabı üzərində işini davam etdirir, eyni zamanda ədəbiyyat və mədəniyyətlə bağlı məqalələr çap etdirir. Bu dövrlərdə onun yazıçılıq, yaradıcılıq şöhrəti yetərinə artır. Xalq, partiya və hökumət onun ədəbi və ictimai fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. 1939-cu ildə Lenin ordeni, 1941-ci ildə isə ona “Sakit Don” epopeyasına görə Dövlət mükafatının birinci dərəcəsi verilir.

Böyük Vətən müharibəsi başlayanda M.Şoloxov Sovinformbürodə “Pravda” və “Krasnaya zvezda” qəzetlərində hərbi müxbir kimi cəbhəyə yollanır, əsgərlərlə söhbət edir. Onun “Donda”, “Smolensk istiqamətində” və digər oçerkləri, “Nifrət fənni” hekayəsi, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” romanından ayrı-ayrı fəsillər “Pravda” qəzetində və digər mətbuat orqanlarında işıq üzü görür və yazıçı oxucular arasında yetərinə populyar olur.

Müharibə başa çatdıqdan sonra M.Şoloxov “Məğrurluq, sevgi, minnətdarlıq”,

“Belə qələbəni tarix heç zaman görməmişdi” kimi məqalələrdə sovet xalqının qəhrəmanlığını vəsf edir. Müharibədən sonrakı illərdə M.Şoloxov yaradıcılıq və ictimai fəaliyyətlə məşğul olur. O, Polşa Respublikasının Vrotslav şəhərində keçirilən sülh uğrunda elm və mədəniyyət xadimlərinin Ümumdünya Konqresində iştirak edir. Dünyada sülh və beynəlxalq münasibət məsələləri onun “Vətən haqqında söz” (1948), “İşıq və zülmət” (1949) kimi məqalələrində öz əksini tapır. M.Şoloxov Sovet Yazıçılarının İkinci qurultayında (1954), Qazaxıstan yazıçılarının üçüncü qurultayında (1954) və digər yazıçı qurultaylarında və müzakirələrdə yaxından iştirak edir. Eyni zamanda, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” romanı üzərində işləyir. 1956-cı ilin sonları, 1957-ci ilin əvvəlləri dünya ədəbiyyatının ən dahiyənə əsərlərindən hesab edilən “İnsanın taleyi” hekayəsini (povestini) nəşr etdirir.

Müharibə illərində M.Şoloxovun digər əsərlərilə yanaşı, üzərində işlədiyi və trilogiya kimi nəzərdə tutduğu “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” romanı da sona çatdırılmadı.

Böyük Vətən müharibəsi illərində M.Şoloxov, ona verilən SSRİ Dövlət mükafatını (Stalin mükafatını) müdafiə fonduna keçirmişdi. 1941-ci ildə ona təqdim olunmuş bu mükafatı oraya keçirdikdən sonra o, öz şəxsi hesabına cəbhə üçün dörd yeni raket qurğusu almışdı. Təsadüfi deyildir ki, 1957-cı ildə işıq üzü görmüş “İnsanın taleyi” hekayəsi olduqca yüksək səviyyədə qarşılanmışdı. 1960-cı ildə “Oyanmış torpağın” ikinci kitabı çapdan çıxmışdı.

1965-ci ildə Don kazaklarının həyatının dönüş nöqtələrini böyük ustalıqla təsvir etdiyinə və orijinal bədii nümunə yaratdığına görə M.Şoloxova ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı verilmişdir. Bu mükafatı da M.Şoloxov öz doğma elinə Rostov vilayətinin Vyoşenskaya stanitsasında məktəb tikintisinə bağışlamışdır.

Həyat və yaradıcılığının son illərində M.Şoloxov yarımçıq qalmış “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” romanı üzərində işlədiyi vaxtlarda Vyoşenskaya stanitsası artıq ziyarətgaha çevrilmişdi. M.Şoloxovu ziyarət edənlər nəinki keçmiş Sovetlər İttifaqından, həm də dünyanın bütün guşələrindən idilər.

M.Şoloxov ictimai fəaliyyətlə də yaxından məşğul olmuşdur. O, birinci-döqquzuncü çağırış SSRİ Ali Sovetinin deputatı; SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə

Heyətinin üzvü, Ümumdünya Sülh Şurasının üzvü olmuşdur.

Ömrünün son illərində M.Şoloxov ağır xəstə olmuşdur. O, iki dəfə insult keçirmiş, şəkərli diabet xəstəsi olmuş, boğazında xərçəng xəstəliyindən əziyyət çəkmişdir. 21 fevral 1984-cü ildə Mixail Şoloxov Vyoşenskaya stanitsasında vəfat etmiş və elə oradaca Don çayının kənarında dəfn olunmuşdur.

M.Şoloxov Rostov və Leypsiq universitetlərinin fəxri doktoru, Şotlandiyanın Sent-Andrussk Universitetinin fəxri professoru seçilmişdir.

1939-cu ildən isə o, SSRİ Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü – akademiki idi.

M.Şoloxov iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1967-1980), SSRİ Dövlət mükafatı (1941), Lenin mükafatı (1960), Nobel mükafatı (1965) laureatı olmuşdur. Bundan başqa onun digər mükafatları da vardır ki, bunların sırasında altı Lenin ordeni, Oktyabr İnqilabı ordeni, birinci dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni, “Moskvanın Müdafiəsi” ordeni, “Stalinqradın müdafiəsi” ordeni, “1941-1945-ci illər Almaniya üzərində Böyük Vətən Müharibəsində qələbəyə görə” ordenləri vardır.

1984-cü ildə onun vətəni Vyoşenskaya stanitsasında M.A.Şoloxov adına Muzey-qoruq yaradılmışdır.

M.Şoloxovu hamı Stalinin sevimli yazıçısı adlandırırdı. Lakin eyni zamanda bunu da qeyd etməliyik ki, Şoloxov elə nadir insanlardan idi ki, o, rəhbərə yalnız həqiqəti deyirdi.

M.Şoloxovun adının ətrafında tez-tez belə söz-söhbətlər də səsləndirilirdi ki, necə olub ki, bu əsərləri, o cümlədən “Sakit Don” kimi monumental epopeyanı o, olduqca qısa müddət ərzində yaza bilib. *“İosif Stalinin sərəncamı ilə yaradılan xüsusi komissiya onun bu əsərin müəllifi kimi əlyazmalarını öyrənib təhlil etmiş və komissiya Şoloxovun bu epopeyanın həqiqi müəllifi olduğunu təsdiqləmişdir”* [101].

1.2. Hekayə və oçerklərinin başlıca mövzuları, obrazları, ideya-estetik problematikası

Mixail Şoloxovun yaradıcılıq bioqrafiyasında onun hekayə və oçerkləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlər elə qurulmuşdur ki, oxucu onlarla tanış olduğu

zaman kontrastlı hisslər burulğanında var-gəl edir. Burada sevgi və nifrət, sevinc və məyusluq onun emosiyalarını tarıma çəkir. “Don hekayələri”ndə yazıçı insan zəkasına, onun ədalətliliyinə, onun xeyirxahlığına, onun qəhrəmanlığına inanır. M.Şoloxovun hekayələrində insan öz məsuliyyətini başqalarının üzərinə qoymur və özünün edə biləcəyini başqalarından tələb etmir. Onun əksər hekayələrində qeyrətli, iradəli, dözümlü, bütün sədləri uğurla adlaya bilən dəyanətli qəhrəmanlar mövcuddur. M.Şoloxovun yanaşmasında insan heç də passiv müşahidəçi və dogma torpaqda artıq adam da deyil. O, hər şeyin fərqiəndir, hər şeylə marqlanır, hər şeyə baş qoşur, hər işə qarışır, bütün gördüyü işləri xeyirxahlıqlar əsasında həyata keçirməyə çalışır, yüksək mənəvi prinsiplərlə yaşamağa üstünlük verir, insanlara, cəmiyyətə, vətənə mənəvi rahatlıq gətirmək naminə xidmət edir.

M.Şoloxovun qəhrəmanları hər şeydən öncə öz insani keyfiyyətləri, gələcəyə istiqamət götürməsi, cəsurluğu, qoçaqlığı, öz təkrarolunmaz simasını yaratmaq axtarışında olması, mütaliyəyə coşqun həvəsi ilə fərqlənənlərdir. Hekayələrində o, insanların xarakterlərinin hər tərəfini, eyni zamanda fərdi simasını, onun naturasını memar kimi yaratmağa yönlüdür. Bu baxımdan bu hekayələrin qəhrəmanları Nikolka Koşevoy, Fyodor Boytsov, Pyotr Kremnev, Qriqori Frolov bir-birinə oxşamaqla, həm də onların hər birinin damarında insan həyatının təkrarolunmaz nəbzi vurulmaqdadır. Məsələn, əgər inqilab baş verməsəydi, Fyodor Frolov bəlkə də insanlar arasına çıxıb bilməyib azad ola bilməyəcəkdə. Çünki M.Şoloxova görə, *“fəhlə-kəndli hakimiyyəti Fyodoru kapitalistlərdən qorumasaydı, ona oxumaq imkanı verməsəydi, o, azad da ola bilməyəcəkdə. Fyodor komsomolçularla görüşməsəydi, o, həyatın, varlığın mənasını da bilməyəcəkdə”* [100].

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, M.Şoloxov öz sərt həyat təcrübəsini özünə-məxsus sənətkar kimi dərin dramatik süjetlə zəngin “Don hekayələri”ndə ortaya qoymuşdur. Bu hekayələrdə sinfi mübarizənin Vətəndaş müharibəsi illərinin və sülh dövrünün müvafiq mənzərəsi yaradılmışdır.

24 may 2015-ci ildə M.A.Şoloxov dühasının vurğunları böyük yazıçının 110 illik yubileyini qeyd etmişdilər. Deyirlər, zamanın özü ən böyük tənqidçidir. Və zaman göstərdi ki, bu vaxta qədər ötmüş illərdə M.Şoloxov yaradıcılığına maraql

nəinki zəifləmiş, əksinə, müxtəlif yaşlarda olan insanlar onun əsərlərinə daim müraciət edir, onlarda təsvir olunan epoxal hadisələri yenidən yaşayır və əsərlərinin qəhrəmanları ilə birlikdə həyatdakı daimi problemlərə cavablar axtarırlar.

M.Şoloxovun bütün həyat və yaradıcılığı Donla bağlı olmuşdur. Axı yazıçı doğma diyarına qəlbən bağlı idi. O, məhz yazacağı əsərlərin hamısının başlıca mövzunu, obrazlarını və digər materialları Don kazaklarının həyatından götürmüşdür. Bu cəhət onun “Mavi çöl” və “Don hekayələri” məcmuələrində daha koloritli görünməkdədir. Buna görə də *“Don kazaklarının həyatının bədii təsviri Şoloxov yaradıcılığının ən mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməkdədir”* [203]. Qeyd etdiyimiz kimi, kazaklıq mövzusu M.Şoloxov yaradıcılığının bariz nümunəsidir. Belə ki, özü mənşə etibarı ilə kazak olduğundan o, hələ uşaqlıqda öz əsl-nəslinin ənənələrinə dərin hörmət və sevgi ilə yanaşmışdır. M.Şoloxov vaxtilə demişdi ki, oxucu, hətta rus oxucusu, belə baxsaq, Don kazaklarının kimliyi haqqında məlumata malik deyildi. Yalnız Tolstoyun “Kazaklar” povesti var idi ki, onun əsas süjetində Terek kazaklarının həyatı götürülmüşdü. Don kazakları ilə bağlı isə hər hansı bir əsər yaradılmamışdı. Don kazaklarının məişəti, Kuban kazaklarının məişətindən ciddi şəkildə fərqlənirdi ki, belə olduğu halda Terek kazaklarından danışmağa belə dəyməz. Yazıçıya lazım idi ki, məhz Don kazaklarının həyatının təsvirində onların ailə həyatı ukladının təsviri ilə başlasın.

Qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, 1923-cü il sentyabrın 19-da M.Şoloxovun “Yunoşeskaya pravda” qəzetində “İmtahan” adlı maraqlı felyetonu çıxdıqdan sonra, 1924-cü ilin əvvəllərindən M.Şoloxov hekayə janrına keçir. *“Bir müddət müvəffəqiyyət qazana bilməyən yazıçı səbir və inadla öz üzərində çalışır və həmin ilin axırlarında “Yunoşeskaya pravda”da “Xal” hekayəsini dərc etdirir. Bu, “Don hekayələri”nin başlanğıcı olur”* [28, s.218]. “Don hekayələri”nin ortaya çıxması ilə oxucular hiss etdilər ki, ədəbiyyata parlaq bir istedad qədəm qoymadadır.

M.Şoloxov kəndli-kazak nitqinin bütün koloritini bildiyindən, onun görümlü ifadələrini və personajlarını olduqca ustalıqla yaradırdı. Burada stanitsa həyatı, onun maraqları Vətəndaş müharibəsinə görə iki yarıya bölünüb: biri bolşeviklər, yenilik uğrunda mübarizə edənlər; digəri kazak namusunu qorumaq, mütləqiyyət qayda-

qanunlarını qoruyub saxlamaq uğrunda qan tökənlər. M.Şoloxovun hekayələri kompozisiya baxımından aydın, bütöv olub, hər hansı bir təsvirçilikdən və uzunçuluqdan uzaqdır.

XX əsr rus ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçıları V.Kovalyov, A.Metçenko və A.Xvatov haqlı olaraq, M.Şoloxovun hekayələri ilə bağlı aşağıdakıları qeyd edirlər: *“...Şoloxov özünün birinci kitabı “Don hekayələri”ndə inqilab dövrü nəsrində inqilabın ümumbəşəri və sinfi məzmununu ənənəvi kəndli həyatı fonunda birinci olaraq açmağa müvəffəq oldu”* [197, s.72].

“Rus sovet ədəbiyyatı tarixi” (40-70-ci illər) kitabının müəllifləri A.Metçenko və S.Petrov da təxminən eyni fikri müdafiə etməkdədirlər; artıq “Don hekayələri”ndə M.Şoloxov humanizminin mühüm xüsusiyyəti, onun inqilabi və konkret tarixi xarakteri özünü əks etdirirdi. Bu hekayələrdə M.Şoloxov A.Serafimoviç, D.Furmanov kimi həmin dövrlərdə tutduğu mövqeyi möhkəmləndirirdi və bu, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Məlum olduğu kimi, həmin dövrlərdə tənqidin nəzər-diqqətini cəlb edən elə əsərlər vardı ki, onlar inqilabın həyəcanını əks etdirirdilər. Onların sırasında *“Y.Zamyatinin, B.Pilnyakın, İ.Erenburqun, İ.Babelin əsərlərinin də adlarını çəkmək kifayətdir”* [132, s.263].

Şoloxovun hekayələrinin baş qəhrəmanları kazak kasıbları, müxtəlif peşə sahibləri, köhnə təfəkkürlü kazakların içindən qopmuş insanlardır. Onların simasında gənc yazıçı həmin dövrdə son dərəcə möhkəm xarakterli sadə və adi insanların xarakterini açmağı qarşıya məqsəd qoyurdu. Belələrinə nümunə kimi “Respublika Hərbi İnqilab Soveti” hekayəsində Boqatıryov, “Xal” hekayəsində Nikolka Koşevoy və başqalarını göstərmək olar. Bununla belə onlar da qəddarlığa əl atmağa məcburdurlar. Burada başlıca motiv kimi varlı kazaklara, köhnə dünyanı müdafiə edənlərə qarşı mübarizə ön plandadır. Yeni qüvvələrin ədaləti qorumaq uğrunda mübarizəsi ön plana keçir. Belə təsvir və yanaşmaları biz “Ərzaq komissarı”, “Qulun”, “Alyoşkanın qəlbi” və s. hekayələrdə görə bilərik. Müəllifin rəğbətini bu qəhrəmanlara nə qədər davamlı olmasından asılı olmayaraq, belə münasibət “Don hekayələri”ndəki nəsillər arasındakı konflikt heç də yeganə və başlıca deyildir. Mixail Kramskov “Burulğan” hekayəsində hələ gənc ikən zabit rütbəsinə çatsa da, Çernoyarovları müdafiə edir,

onları atasının və doğma qardaşının torpağını şumladığına görə güllələməyi əmr edir.

M.Şoloxovun bir sıra ciddi konfliktlərə belə diqqət yetirməsi, işıq və zülmətin bölünməsi, müəllif mövqeyinin kompromissizliyi onun hekayələrinin ümumi cəhətlərini əks etdirir. M.Şoloxov tərəfindən süjet dinamikasının canlılığı, üslub lakonikliyi, həm də bəzi hallarda sxematiklik yaratma təhlükəsi ortaya atılırdı. Şoloxov mümkün dərəcədə belə məqamları dəf etməyə çalışırdı. Sənətkar bu tipli çətinliklərin öhdəsindən yetərincə gələ bilirdi və bu, “Naxırçı” hekayəsində həyat materialı ilə uğurla doldurulurdu. Məsələnin bu tərəfinə nəzər yetirən A.Serafimoviç isə vaxtilə yazırdı: *“Müxtəsərlik və bu müxtəsərlik həyatla, gərginliklə və həqiqətlə doludur. Ən kəskin məqamlarda ölçü hissənin olması xüsusilə görümlüdür. Həm də kimin nə danışmasını yaxşı bilmək. Hər şeyi nəzərdə saxlayan göz. Çox şeylərin əlamətlərindən ən mühümünü seçmək bacarığı”* [178] onun əsərlərinin mühüm keyfiyyətidir.

M.Şoloxovu uşaq yazıçısı adlandırmaq doğru olmasa da, onun yaradıcılığında rus klassik ədəbiyyatı ənənələrinə söykənən uşaq mövzularının bir sıra aspektlərini görmək mümkündür. Vaxtilə F.M.Dostoyevski demişdir ki, “uşağın köməyi ilə ürəyi müalicə etmək olur”. Belə yanaşmanı biz təxminən M.Şoloxovun “Şibalkonun toxumu” hekayəsində görürük. Yaxud onun “İkiərli qadın” hekayəsinin qəhrəmanı uşağı öldürməyə hazırlaşdığı bir anda onu belə addımdan uşaq ağlayışı saxlayır. Beləliklə, bu, əzab-əziyyət burulğanında özünü itirmiş qadına zəruri seçim etməyə kömək edir. “Alyoşkanın qəlbi” hekayəsinin də baş qəhrəmanı uşaqdan ötrü həyatını qurban verməyə hazır olur. M.Şoloxovun uşaq dünyasını əks etdirən “Burulğan” hekayəsinin qəhrəmanları uşaqılıqdan ata və ya anadan yetim qalanlardır. Onlarla biz “Küsü” hekayəsində Trofimin uşaqları ilə görüşürük. Bu uşaqlardan biri qulunu ölümdən, məhv olmaqdan (“Qulun” hekayəsi) qurtarmaqla, özü kürəyindən yaralanaraq, ölür. *“Şoloxovun uşaq qəhrəmanları sırasında yetim uşaqların ayrıca bir tipi də yaradılır ki, onların ata-anaları sağ olsa da, uşaq həyatından məhrumdurlar”* [114, s.226].

M.Şoloxovun yaratdığı hər bir uşağın obrazında dövrün möhürünü görürük. İnqilab, Vətəndaş müharibəsi, bunlardan bir qədər sonra Böyük Vətən müharibəsinin

qaynar hadisələrində yanan uşaqlar sanki onlara qədər görünməyən bədbəxtlik və ağırlığı öz üzərlərinə götürürlər. İnsanlar arasında vəhşilik “Küsü” hekayəsində də yer alıb. Burada zəif bir uşağın gözü qarşısında onun atasının gözünü vurub çıxarırlar. Belə olduğu halda, M.Şoloxov atasının başına gətirilmiş bu oyunu görən uşağın psixoloji halını olduqca güclü təsvir edir və uşaq gözlərini bağlayıb, sanki iflic halına düşür və üç dəfə qaranlığa qərq olan sakit düzənlikdə “Tato!.. Ta-to!.. Ta-a-ato” deyə qışqırır və sanki bu qışqırtını içinə çəkən düzənlik bu qorxunc səsi udur. “Küsü” hekayəsində eşidilmiş “Tato” uşaq qışqırtısı ilə öz sonluğuna yetişəcəkdir. “*Ata, mənim doğmam! Mən bilirdim! Mən bilirdim kimi tapacaqsan < ... > Mən beləcə səni çox gözləmişdim ki, məni tapacaqsan!*”. Bax, uşağın belə halında M.Şoloxov tərəfindən varlığın bütövlüyünə can atma özünü nümayiş etdirməkdədir. M.Şoloxov uşaq yaşını da xüsusi şəkildə təsvir etməyi ustalıqla bacardığını ortaya qoyur. Bu “İnsanın taleyi” hekayəsində Andrey Sokolovun oğulluğa götürdüyü uşağın taleyində də son dərəcə təsiredici şəkildə qələmə alınmışdır.

M.Şoloxovun hekayəsində Andrey Sokolovun alman əsirliyinin cəhənnəmini görmüş, müharibədə bütün ailəsini itirmiş və bu haqda təsadüfən görüşdüyü insana danışması, onun faciəvi taleyinin səhifələrini əks etdirməkdədir. Andrey bundan sonra haraya gedəcəyini də bilmir və, ümumiyyətlə, ona bundan sonra harasa gedib bir yerdə yaşamağa ümidi qalıbmı? Vanyuşkanı oğulluğa götürməsəydi, onun və bu oğlanın həyatı hər hansı bir mənə da kəsb etməzdi. “*Belə motivsiz hekayə çılpaq düzənliyin gün yandırmış vəziyyətini əks etdirərdi ki, burada artıq heç bir zaman ot bitməyəcək, vəziyyətdən çıxışın görünməməsi isə oxucunu katarzisdən məhrum edəcəkdə*” [201, s.11].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Don torpağının, Don düzənliyinin, Don vilayətinin ən mühüm simvollarından biri məhz Don çayıdır. Bol sulu, qudurğan dalğaları şahə qalxan, özünəməxsus Don həm də kazak qəlbinin, kazak düşüncəsinin təcəssümü kimi ortadadır. Buna görə də, Don nəinki M.Şoloxovun “Don hekayələri”, “Mavi çöl” hekayələri, “Sakit Don” roman-epopeyasında, həm də M.Şoloxov yaradıcılığının mühüm şedevrlərindən biri olan “İnsanın taleyi” povestində aparıcı yer tutmaqdadır. “İnsanın taleyi” əsərində müəllif təhkiyəsi ilə hekayətçi-qəhrəmanı

məhz, təsadüfən Donun bir tərəfindən o biri sahilinə keçəndə rastlaşdırır. Gəmi gözlədikləri zaman Andrey Sokolov müəllifə Böyük Vətən müharibəsində bütün ailəsini itirib öz faciəvi taleyini və müharibədən sonra Vanyuşkanı oğulluğa götürdüyü barədə danışır. Çayın bu sahilindən o biri sahilinə keçəndə gözləmə obrazının özü sanki onun üçün yeni həyatın yollarının axtarışında zərurətə çevrilir. Hekayədə Sokolovun sonuncu replikası simvolik səslənir: *“Ey oğul, gəl gəmiyə tərəf gedək”* [209, s.556]. Yenə də burada Don qəhrəmanının və bütün ölkənin qorxunc keçmişinin sərhəddi funksiyasını və yenilməyə doğru gedən varlığın, dağılıb viran qalmışların, insanlar arasında yeni yaranacaq əlaqələrin rəmzi kimi çıxış edir. M.Şoloxovun müşahidəli tədqiqatçısı Y.V.Soldatkina haqlı olaraq qeyd edir ki, *“müəllif Dona tərəf gedən Sokolov və Vanyuşanın ardınca təsadüfən baxmır. O, onların mənəvi bütövlüyünə və onların qohumluq sevgilərinə ümid edir”* [183, s.95].

Yuxarıda təhlillərə cəlb etdiyimiz hekayələrlə yanaşı, M.Şoloxovun yaradıcı taleyində “Nifrət fənni” və yenə də “İnsanın taleyi” əsərlərinə dərinlən nəzər salmaq zəruridir. Məlum olduğu kimi, Böyük Vətən müharibəsi haqqında M.Şoloxov cəbhə oçerkləri, məqalələr yazmaqla yanaşı, sona çatdırılmamış “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” romanından başqa iki əsər-hekayəsini “Nifrət fənni” və “İnsanın taleyi” povestini yazmışdır. Bu iki əsərin yazılma tarixi arasında on dörd il məsafə vardır. “Nifrət fənni” hekayəsini o, 1942-ci ildə müharibənin başlamasından düz bir il sonra yazıb, 22 iyun 1942-ci ildə “Pravda” qəzetində çap etdirmişdirsə, “İnsanın taleyi” povestini 31 dekabr 1956-cı ildə ortaya qoymuşdur. Və qeyd edək ki, 1 yanvar 1957-ci ildə artıq bütün Sovet İttifaqı “Stalinin şəxsiyyətə pərəstiş”inin ifşa edilməsi təəssüratı altında yaşayırdı. Bu, məhz həmin dövr idi ki, sovet cəmiyyətində nəzərə-çarpacaq humanistləşmənin konturları görünməkdə idi ki, sonra bu proseslər rus, Belarus, Ukrayna, Azərbaycan, gürcü, özbək, qazax, latış, Litva və s. ədəbiyyatlarında 60-cıların ortaya çıxması üçün münbit zəmin yaratdı. Çünki hər iki əsər özündə zamanın möhürünü daşımaqdaydı.

M.Şoloxovun “İnsanın taleyi” hekayəsi, hər şeydən öncə, öz tragizmi və bəşəriyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Hekayədə ailə mövzusu təhqir olunmuş uşaqlıq mövzusu ilə sıx bağlıdır. *“Vanyuşa və Sokolovun doğma uşaqlarının taleyi (onları*

müharibə məhv etmişdir) müharibənin taleyi ilə yanaşdır. Bütün hekayə boyu ailə mövzusu, qəhrəmanın arvadı qarşısında təqsiri göz önünə gəlir” [127, s.66].

M.Şoloxovun dahi nasir olduğunu vurğulamaqla, onu da qeyd etməliyik ki, “Nifrət fənni” hekayəsi onun Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş əsərlərindən ən zəifidir. Bu hekayə təxminən bədii baxımdan “Don hekayələri”ndən elə də ciddi şəkildə fərqlənmir. Bircə onu söyləyək ki, müəllif “Don hekayələri”nin yenidən nəşrinə can atmadığı kimi “Nifrət fənni” hekayəsinin də yenidən çap olunmasında maraqlı olmamışdır. Onu da bildirək ki, sovet ədəbiyyatşünaslığının özü də bu əsəri sanki diqqətdən kənarında qoymuşdu. Məsələn, “*Şoloxov yaradıcılığını dərinədən tədqiq edən monoqrafik araşdırmalarda bu hekayənin təhlillərinə səhifə yarımından artıq yer verilməmişdir*” [188, s.589-590]. “*Bundan başqa digər monoqrafik tədqiqatlarda da bu əsərlə bağlı hər hansı ətraflı təhlillər aparılmamışdır*” [106, s.165-169]. Böyük rus şairi Nikolay Tixonov isə müharibə dövründə “*M.Şoloxovun “Nifrət fənni” hekayəsinin bütün ordu tərəfindən oxunması haqqında məlumatların*” [162, s.28] olduğundan danışsa da, bunu əsasən təbliğat xarakteri daşıyan informasiya kimi qəbul etmişdi. Eyni zamanda, tənqidçi V.Litvinov isə “*“Nifrət fənni” hekayəsinin baş qəhrəmanının son sətirlərdə söylədiyi “Nifrəti biz daim bıçağın ucunda gəzdiririk” ifadəsinin mahiyyətini şişirdərək, onun “Pravda” və “Krasnaya zvezda” qəzetlərində qanadlı aforizmə çevrildiyindən və hamının onun müharibə illərində parol kimi təkrarladığından danışmışdır*” [127, s.232]. Bununla belə, bir sıra tənqidçilər, məsələn, “*S.İ.Kormilovun bu hekayənin populyarlığı heç də onun yüksək bədii keyfiyyətlərinin sübutu deyildir*” [120, s.9-28], – deməsi və “Nifrət fənni”ndə M.Şoloxovun İ.V.Stalinin sözlərini epiqraf kimi verməsi: “*... düşməyə onu qəlbinin bütün gücü ilə nifrət yaratmasan, ona qalib gələ bilməzsən*” yazması sübut edir ki, “*Nifrət fənni” hekayəsinin taleyinə onun mobilləşdirmə publisistik funksiya yerinə yetirmək missiyası ilə bağlı olmuşdur*” [168, s.82-83]. Eyni zamanda, tənqidçilər belə bir fikir də irəli sürmüşdülər ki, “*“İnsanın taleyi” hekayəsində Şoloxov olduqca möhtəşəm bədii bir üsulla heç bir naturalist şişirtməyə yer vermədən faşizmin real mənzərələrini yaratmışdır*” [168, s.325-326]. Bununla belə, bir şeyi həqiqət naminə demək lazımdır ki “*“Nifrət fənni”ni müharibə illərinin digər*

əsərlərindən o fərqləndirir ki, burada əsirlərə nəinki yazıq gəlinir, həm də “İnsanın taleyi” hekayəsində olduğu kimi, əsl insanın əsirlik taleyindən danışılmaqla, faşist düşərgələrində dəhşətli şəraitdə olan milyonlarla sovet döyüşçülərinin faciəsi göz önünə gətirilir” [149, s.268]. Hər iki hekayə bu problemə həsr olunub. “Nifrət fənni” əsirlikdə olmuş sovet insan obrazını ortaya qoyub. M.Şoloxov “Nifrət fənni”ndə əsirliyi müdafiə etsə də, İ.V.Stalinin 16 avqust 1941-ci ildə verdiyi 270 №-li əmrə isə əsir-xəyanətdir, əsirləri (qiyabi olaraq) ölüm cəzası, onların ailələrini isə mütləq cəzalandırmaq tələb olunurdu. Belə olduğu halda M.Şoloxov öz qəhrəmanlarını əsirlikdən qaçırmaqla duruluğa çıxarırdı. M.Şoloxov “Nifrət fənni”ndə nəinki baş qəhrəman Gerasimovu duruluğa çıxarır, həm də bütün əsirləri bu yolda gələcəkdə ola biləcək bədbəxtlikdən xilas edir. “İnsanın taleyi” hekayəsində isə etapda bir casus (satqın) və bir də xəbərçi var. “Nifrət fənni”ndə və “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” romanında müharibə nəsrində nə satqınlar, nə də qorxaqlar yoxdur. Tənqidçi S.Kormilov hesab edir ki, *“İnsanın taleyi” süjet baxımından “Nifrət fənni” hekayəsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə üzünün köçürülməsidir*” [138, s.210].

Şoloxova Andrey Sokolovun əsirlikdən qəhrəmanın, özü də, iki qəhrəmanın qaçması olduqca vacib idi. Onlardan biri uğursuz, ikinci son dərəcə uğurlu olmalı idi. Sokolov əsirlikdən qaçan zaman və maşında ələ keçirilmiş mayorla cəbhə xəttini keçərkən *“xoşbəxtlikdən özününkülər onu öldürməmişdilər”* [124, s.270]. Alman sənədləri isə o qədər mühüm idi ki, sovet polkovnikinin reaksiyası buna tamamilə təbii idi: sənin öz portfelində gətirdiyin mayor bizə iyirmi “dildən” daha vacibdir. Mən çalışacağam ki, səni dövlət mükafatına təqdim edim. Qəhrəmanın həqiqətən bu mükafatı alıb-almaması əsərdən məlum olmasa da, Sokolov xahiş edir ki, onu atıcı hissəyə göndərsinlər. O da oraya öz “studebekkeri”ndə silahlar, mərmilər və digər hərbi sursat daşsın.

M.Şoloxovun ədəbi yaradıcılıqla bağlı katibi F.F.Şahmaqonovun söylədiyinə görə, əlyazmasında müəllif öz qəhrəmanın taleyinin başqa gedişlərini nəzərdə tutmuşdu. Sokolov komandirin qazmasını qoyub çıxanda onun yanına gələn zabıt ona acıqlı sual verir: Hə indi, Andrey Sokolov, de görüm, sən necə əsir düşmüşdün, lakin yazıçı belə süjet gedişindən imtina edir və zabıtlə görüşün yada salınması üstündən

qalın xətt çəkilir. F.F.Şahmaqonov M.Şoloxovdan o cümləni niyə gətirdiyünü soruşduqda yazıçı cavab verir: *“Sənə elə gəlir ki, onun taleyi azadlıqda yüngül olacaqdı. Müharibənin puç etdiyi həyat, onun düşərgəyə göndərilməsi mövzunu asanlaşdırardı...”* [176, s.90]. “Şəxsiyyətə pərəstiş”in tənqidi əslində humanizmə, insana tərəf dönüşü, M.Şoloxov üçün hər şeydən öncə sadə insana dəyər verilməsini nəzərdə tuturdu. “İnsanın taleyi” povestində M.Şoloxov üçün məhz insanın qeyri-adi taleyinə nüfuz etmək gerek idi. *“Sokolovun iki illik əsirlik bəlaları və onun sağ qalması, düşərgə komendantı Müllərin onu güllələməklə bağlı qərar çıxarmasına baxmayaraq, maraqlı qurulmuşdur”* [149, s.29].

“İnsanın taleyi” əsərini faciəvilik və qəhrəmanlığın xüsusi keyfiyyəti fərqləndirir. Çünki burada Böyük Vətən müharibəsində qazanılmış qələbənin əsl dəyəri göstərilmişdir. Andrey Sokolov hər şeyini itirsə də, özünü özgə oğlunu sevgi ilə xilas etməyə məhkumdur. Bu da əsərdə tragizmin ən yüksək həddinə çatmaqla (nəzərə alaq ki, bu tragizm baş qəhrəmanın süjet xəttində ölümü ilə sonuclanmasa belə), “İnsanın taleyi” əsərini xüsusi bədii nümunə olmağa layiq edir. Əsər hər hansı tendensiyalılıqdan kənardır. Müharibənin sırası əsgəri olan Andrey Sokolov yazıçı üçün yetərinə prinsipial bir şəxsdir ki, onun köməyi ilə sənətkar adi insanın şüurunun dərinliyini açmağa istiqamətlənmişdir. Andrey Sokolovun xüsusi keyfiyyətini M.Şoloxov onun qəhrəmanlığının adiliyində, daha doğrusu, təbiiliyində görür. O, qəhrəmanlıq göstərərkən, bunun heç də fərqi deyil. Biz bunu Sokolovun könüllü şəkildə mərmiləri hərbi hissələrə özünü risk altına atıb daşdığı anlarda görürük. Andrey Sokolovun özü haqqında söhbəti hər hansı zahiri effektdən, səmərədən məhrumdur. Qəhrəmanın nitqi son dərəcə təbii və lakonikdir. Bu, “Nifrət fənni”ndəki baş qəhrəman Gerasimovun nitqinin tam şəkildə əksidir. “İnsanın taleyi”ndə M.Şoloxov heç bir halda sosialist ədəbiyyatında yer almış nitq qaydalarından istifadəyə meyilli deyildir.

Bir qədər də M.Şoloxovun publisistik yaradıcılığı barədə. M.Şoloxovun bədii irsində publisistikanın xüsusi yeri vardır. O, doğma ədəbiyyatın bu ənənələrinə də öz yaradıcılığında xüsusi yer vermişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, hələ 1923-1924-cü illərdə M.Şoloxov iki – “Üç” və “Müfəttiş” felyetonlarını əvvəl “Yunoşeskaya pravda”

adlanan “Molodoy leninets”də çap etdirmişdi. M.Şoloxovun bu felyetonları gənclik çılğınlığı, incə yumor optimizmi ilə diqqəti cəlb edirdi. Publisistikaya meyil M.Şoloxovda onun yaradıcılığının ilk illərindən başlamışdı. O, böyük sənətkar kimi ad qazandıqdan sonra da bu sahədə fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə də M.Şoloxov publisistikasının tədqiqatçısı Vladlen Kotovskov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, M.Şoloxovun publisistikası onun iri bədii əsərlərindən heç də az maraq kəsb etmirdi. *“Bu maraq ilk növbədə onunla bağlıdır ki, yazıçı öz publisistikasında milyonlarla insanları narahat edən hadisələri daim gerçəklik mövqeyindən təsvir edir, xalqın köklü problemləri ilə əlaqəsi olan məsələləri daha dərindən və ətraflı işıqlandırır”* [122, s.174-189]. Məsələn, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı mühüm məsələləri M.Şoloxov özünün bir sıra məqalə, oçerk və məktublarında, o cümlədən “Cinayətkarcasına təsərrüfatsızlıq” və “İnsan torpaqda” adlı məqalələrində qoyurdu. Şoloxov kənd sakini və kənddən olan yazıçı kimi publisistikasında əsas yeri kənd təsərrüfatı, kəndin texniki və mədəni yüksəlişinə həsr edirdi. Böyük Vətən müharibəsi illərində o, mətbuatda daha çox publisistik əsərləri ilə çıxış edirdi. Onun “Donda, “Kazak kolxozlarında”, “Kazaklar”, “Smolensk istiqamətində”, “Hərbi əsirlər”, “Cənubda”, “Cəbhə yollarında”, “İlk görüşlər” və s. oçerkləri məhz Böyük Vətən müharibəsi illərində işıq üzü görmüşdür.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.Şoloxovun “İlk görüşlər” oçerki “Cəbhə yollarında” oçerkinin birbaşa davamıdır. Bu oçerkdə yazıçı özünün general Kozlovun hissəsinə gəldiyini təsvir edir. O, *“generalın xarakteristikasını verərkən öz hərəkətində o qədər də tələsmədiyini, generalın beş müharibə iştirakçısı olduğunu, artilleriya polkovniki Qrositskinin şən xarakterini, gənc leytenant aşpaz döyüşçü Nedzelskinin koloritli şəxsiyyətini və başqalarını oxucunun gözü qarşısında uğurlu canlandırır”* [121, s.232].

Böyük Vətən müharibəsi illərində M.Şoloxov sülh uğrunda mübarizə hərəkətində fəal iştirak edir. Ümumdünya və Ümumittifaq konfranslarında sülh tərəfdarı kimi oçerk və məqalələr yazır. Onların sırasında “Vətən haqqında söz”, “İşiq və Zülmət”, “Sevimli anamız Vətən” və s. yazıların adlarını çəkmək olar.

M.Şoloxovun publisistikası öz epikliyi və təhkiyə xüsusiyyəti ilə seçilməkdədir.

O, öz publisistikasında rəng zənginliyindən, obraz dəqiqliyindən və ifadəliliyindən, peyzaj mənzərələrindən, təbiət obrazlarından geniş istifadə etmişdir. Peyzaj M.Şoloxov üçün hansısa konkret məqsədə xidmət edirdi. Peyzaj ya qəhrəmanın hisslərini tarıma çəkir, ya oxucunu gərəkli gedişə kökləyir, ya da onun əhvalını özünün istədiyi istiqamətə yönəldir. Belə emosional zənginlik yaratdıqdan sonra yazıçı oxucusu ilə sanki fikirlərini bölüşür. M.Şoloxov publisistikasında qəhrəmanların obrazları və xarakterləri fərdiləşdirilir ki, bu da ilk növbədə onların nitqinin xüsusiyyətlərində özünü büruzə verir. Ümumiyyətlə, nəzər saldıqda Şoloxovun publisistikasının başlıca cəhəti kimi onun ədəbi mətninin naxışlılığı və operativliyi ilə seçildiyini göstərməliyik. M.Şoloxovun publisistikasının digər bir bədii xüsusiyyəti isə onun yaratdığı simvolik obrazların dərin mənə ilə doldurulması ilə bağlıdır.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr müəllifin “Mixail Aleksandroviç Şoloxov yaradıcılığında humanizm”, “Mixail Şoloxovun əsərlərində zaman və qəhrəman”, “Mixail Şoloxovun qəhrəmanları-dövrünün mübarizləri yaxud qurbanları” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

MİXAİL ŞOLOXOV VƏ RUS-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

2.1. M.Şoloxov yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və tənqidində

Mixail Şoloxovun yarıməsrlük bir dövrü əhatə edən əzəmətli və monumental yaradıcılığı nəinki rus, slavyan (qərbi və şərq), Avropa, dünya ədəbiyyatlarının, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Bununla belə, bu sənətkarın yaradıcı irsi – “Sakit Don” roman-epopeyasının lap ilk kitabının nəşrindən başlayaraq, Azərbaycanın yazıçı, mütərcim, alim və tədqiqatçıların təhlil və araşdırma obyektinə çevrilmişdir. M.Şoloxovun əsərlərindən hər birinin çapı, ortaya çıxması Azərbaycan ədəbi-tənqidi və elmi-mədəni mühitində əks-səda doğurmuşdur.

Mixail Şoloxovun zəngin yaradıcılığının müxtəlif tərəfləri və ana dilimizə tərcüməsi ilə bağlı C.Cahanbaxş, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Elçin, A.Alməmmədov, H.Orucəli, S.Əsədullayev, Y.Yusifov, Y.Hüseynov, G.Sultanova, Ş.Qurbanov, İ.Həbibbəyli, P.Xəlilov, Ş.Nəzirli, H.Şərif, X.Əliyev, N.Cəfərov, Ə.Tanrıverdi, M.Nəcəfova, T.Cəfərov (Vəlixanlı), S.Səttarov və digər yazıçı, ədəbiyyatşünas-tənqidçilər, alimlər fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Mixail Şoloxovun əsərlərinin tərcüməsinə Azərbaycanda keçən əsrin 30-cu illərindən başlansa da, onun yaradıcı irsinin dəyərləndirilməsi bir qədər sonralar, 50-ci illərə təsadüf edir, 70-ci illərdən isə intensiv xarakter daşıyır. Onun zəngin yaradıcılığı M.İbrahimov, C.Məmmədov, S.Məmmədzadə, H.Şərif, H.Orucəli və həmçinin digər yazıçı və şairlər tərəfindən dəyərləndirilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlı olmuşdur ki, Sovet İttifaqında yaşayan əksər xalqlar rus ədəbiyyatı nümunələri ilə rus dilində tanış olub və orijinaldan tərcümə olunurdular. Əlbəttə, Şoloxov kimi nəhəng bir sənətkarın əsərlərinin Azərbaycan oxucuları arasında yayılması yetərincə mühüm mədəni-ədəbi hadisə hesab olunmalıdır. Lakin eyni zamanda bu da qeyd edilməlidir ki, sovet dövründəki həmin mədəni-ədəbi əlaqələrin

genişlənməsi nəinki üfüqi, həm də şaquli xarakter alırdı, həm də yeni forma və üsullarla zənginləşirdi. Ədəbiyyatların həmin dövrlərdə zənginləşməsinin mühüm formalarından biri həm də bədii əsərlərin digər dillərə tərcüməsi idi. Tədqiqatın bu fəslində, əlbəttə, bizim vəzifələrimiz bir qədər başqa yönlü olduğundan, burada tərcümə məsələlərindən yox, məhz M.Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycan yazıçıları və şairlərinin tərəfindən necə dəyərləndirmələrindən danışılacaq.

Beləliklə, 1955-ci ilin mayında “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində “Böyük sovet ədibi (M.A.Şoloxovun anadan olmasının 50-ci illiyi münasibətilə)” adlı böyük bir məqalə işıq üzü görmüşdür. Yazıda Şoloxovun ədəbi qəhrəmanlarının şüur səviyyəsi, onların tərəddüd və ziddiyyətləri, ictimai proseslərə münasibəti təhlil olunur. *“Şoloxovun bədii dilinin zənginliyi, əlvanlığı, şirinliyi, qəhrəmanı vəziyyətə münasib bir şəkildə danışdırma bacarığını təqdir etməklə, onun mahir dialoq qurma ustası olmasından, Don kazaklarının həyat və məişətinə xas olan söz tərkiblərindən, bədii fərdiləşməyə daha çox yer verməsindən söhbət açılır”* [9, s.1].

Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov M.Şoloxov yaradıcılığına həsr etdiyi “Dahi söz ustası” və “Əsrin dastanı” adlı iki fundamental məqaləsində bu böyük nasirin rus və dünya ədəbiyyatları qarşısında xidmətlərini onun əsərlərindən gətirdiyi yığcam və müxtəsər fikirləri ilə ortaya qoyaraq yazır ki, *“Şoloxov ədəbiyyat elmində çox tez parlamış, ilk addımlardan nəzərləri cəlb etmiş, böyük ümidlər oyatmış nadir istedadlıdır. O, on səkkiz yaşında yəni 1923-cü ildə yazmağa başlamış, 1926-cı ildə iyirmi bir yaşında “Yeni Moskva” nəşriyyatında “Dəmir axın” romanının müəllifi görkəmli yazıçı Aleksandr Serafimoviçin müqəddiməsi ilə “Don hekayələri” adlı kitabçasını çap etdirmişdir”* [34, s.3]. O, haqlı olaraq göstərir ki, M.İbrahimov hekayələr məcmuəsi ilə bağlı qənaətlərini ortaya qoyarkən, bu kitabdakı nümunələrin həyatiliyini, təbiiliyini, fikrin kəskinliyi ilə yanaşı, obrazlı ifadəli dil ilə oxucuların nəzər-diqqətini məşğul etdiyindən söhbət açmışdır. “Don hekayələri”nin məzmununa müxtəsər dəyər verdikdən sonra M.İbrahimov “Sakit Don” epopeyasının ilk birinci kitablarının oxucuların ixtiyarına verilməsindən və bu kitabların ictimaiyyət arasında böyük populyarlıq qazandığını söyləmişdir. Xalq yazıçısı onu da qeyd etmişdir ki, *Şoloxov məhz bu kitabdən sonra birinci dərəcəli yazıçılar cərgəsinə çıxıb, həm*

ölkədə geniş tanınmış, həm də dünya şöhrəti tapmışdır [32, s.5]

Bu da təbii idi. Şoloxovun əsərləri Azərbaycan oxucularına təqdim edilən dövrlərdə dünya bədii prosesinin inkişafında millilik və beynəlmiləçilik dialektik gedişini özündə əks etdirdi. Və bu baxımdan dünya şöhrəti qazanmış M.Şoloxov kimi yazıçıların yaradıcılığının dəyərləndirilməsi ön plana çıxırdı. Eyni zamanda, rus ədəbiyyatının milli ədəbiyyatlarla qarşılıqlı əlaqələri ədəbiyyatlardan hər birinin inkişafının mühüm şərti kimi ortada dururdu. Belə bir şəraitdə rus və Azərbaycan ədəbi-mədəni dostluğu nəinki onların özünəməxsus cəhəti idi, həm də ədəbi prosesin stimuluna çevrilirdi. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, *“bu ədəbiyyatların (bizim bəhs etdiyimiz təqdirdə rus və Azərbaycan ədəbiyyatı – İ.Y.) qarşılıqlı ünsiyyəti onları daha da yaxınlaşdırmaqla, həm də onların nailiyyətlərinə gətirib çıxarırdı”* [214, s.11].

M.İbrahimov da Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarının inkişaf xüsusiyyətlərindən xəbərdar olan orijinal təfəkkür sahibi olmaqla, həm də M.Şoloxovun bədii yaradıcılığının həm ümumi, həm də xüsusi inkişaf istiqamətlərini dərinlən bildiyindən, rus yazıçısının əsərlərini müxtəlif prizmalardan dərinlən incələməyi bacarırdı. Maraqlıdır ki, o, heç də təhlilləri sırf həmin kitablar üzərində qurmur, bu əsərlərin yazıldığı mərhələlərin öyrənilməsi və uyğun mənzərəsini yaratmaqla, oxuculara çatdırırdı. M.İbrahimov yazırdı: *“Şoloxov “Sakit Don” epopeyasının üçüncü kitabını yazdığı zaman ölkədə quruculuq işləri gedirdi,... savadsızlığı tamamilə ləğv etmək,... təsərrüfatın, mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün mütəxəssislər hazırlamaq..., bu proseslər təkrar olunmaz, maraqlı dramatik hadisələrlə bağlı idi və söz yox ki, Şoloxov kimi xalqla, onun mübarizələri və mənəvi aləmi ilə bağlı olan yazıçı, bu hadisələrə biganə qala bilməzdi. Həyat maqnit kimi onu cəzb edirdi. Hadisələr onu səsləyirdi”* [34, s.3].

M.İbrahimovun M.Şoloxovun yaradıcılığı ilə bağlı dəyərləndirmələri ilə tanış olduqca görürük ki, doğrudan da M.Şoloxov tarixin lap uzaqlarını görməklə, onları öz təfəkkürünün hökmranına çevirməklə, əsərlərində əks etdirdiyi tarixi mərhələnin başlıca konflikt və obrazlarını təcəssüm etdirib, sosial-mənəvi faktorları ustalıqla ön plana çəkməyə müvəffəq olmuşdur. M.Şoloxov yaradıcılığının tədqiqatçılarından biri L.Yeršov onun yaradıcılığının bu cəhəti ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmişdi: “Sakit

Don”un müəllifi N.Qoqol, L.Tolstoy, F.Dostoyevski, A.Çexov kimi onların nailiyyətlərini təkrarlamadan, öz bədii aləmini yaradır. *“Varlığın mahiyyətini dərk: insan dramını, onun mənəviyyatındakı təlatümləri, çətin xalq taleyini əks etdirmək Şoloxova sənətkar kimi iri və kiçik epos və lirika, yüksək faciəvilik və yumor, ümumiləşdirmələr genişliyi və bədii detalın həyatiliyi, incə psixologizm və peyzaj ustalığı xasdır”* [124, s.278]. L.Yerşovun söylədikləri bizi dahi Mirzə İbrahimovun söylədiklərinə bir daha dərindən inandırmaqdadır.

Mirzə İbrahimovun “Dahi söz ustası” məqaləsində yer almış sonrakı açıqlamalarda da biz məqalə müəllifinin yetərincə hədəfə dəyən dəyərləndirmələri ilə rastlaşırıq. “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” böyük tarixi hadisələrlə dolu olan bir dövrdə xalq həyatının bədii salnaməsidir: bu dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks edir, köhnə həyat formalarının, istismar və zülm, xüsusi mülkiyyət və pul ağalığı üzərində qurulmuş ictimai münasibətlərin dağılmasını göstərir, xalq azadlığının, insan səadətini, ictimai mülkiyyətin, dostluğun, qardaşlığın... necə ağır mübarizələrdə qələbə çaldığını təsvir edir. Hər iki romanda keçid dövrünün mübarizələri və adamları, bu adamların siyasi-ictimai görüşləri, psixologiyası, mənəviyyatı, xəyal və arzuları, yeni əxlaqi keyfiyyətləri öz bədii əksini tapmışdır.

M.İbrahimov eyni zamanda M.Şoloxovun “İnsanın taleyi” əsərinin də bədii məziyyətlərinə nəzər salmağı unutmur. Və bu hekayədə taleyi və həyatı ağır, qeyri-adi, lakin büllur kimi saf və təmiz olan sadə əsgər Andrey Sokolov surətinin yaranmasından ustalıqla danışır.

M.İbrahimov M.Şoloxovun əsərlərinin eksklüziv panoramını yaratdıqdan sonra o, həm də bu rus yazıçısının realizminin yaradıcılığının bütün ünsürlərini əhatə edən qanadlı realizm olduğu qənaətinə gəlir. Çünki doğrudan da M.Şoloxovun obrazlar silsiləsi, qəhrəmanlarının psixoloji aləmi, zahiri görkəmi, hərəkət və fəaliyyəti, dili və düşüncəsi təbii və həqiqətə uyğundur. *“M.İbrahimov, eyni zamanda bunu da xüsusi olaraq göstərməyi zəruri hesab edir ki, Şoloxovun əsərlərində milli kolorit güclüdür və bu xüsusiyyət onun yaratdıqlarının tərkib hissəsi kimi meydana çıxır”* [34, s.3].

Nəhayət, M.İbrahimovun qənaətinə, *“Şoloxovun hekayələri və romanları yüksək ilhamlı sənət əsəri olaraq insanın emosional yaradıcı qüvvəsini artırır, mübarizə*

ruhunu və əzmini gücləndirir, həyatda müsbət və yaramaz nə varsa, hamısına nifrət yaxud məhəbbət oyadır” [34, s.3].

Mirzə İbrahimovun M.Şoloxovun yaradıcılığına həsr etdiyi digər bir qəzet məqaləsi olan “Əsrin dastanı” da təhlil baxımından yetərincə yüksək şəkildə yazılmışdır. Əlbəttə, məqalədə dövrün simptomları yer alsada, yazı analitik təhlil baxımından maraqlıdır. Xalq yazıçısının fikrincə, “*Əsl böyük yazıçı olaraq Şoloxov çoxnəfəsli, çoxmillətli ölkənin səsidir, o, bədii sözlə xalqın ruhunu, mənəvi gözəlliyini ifadə etmişdir” [33, s.2].*

M.Şoloxovun yaradıcılığı ilə bağlı öz mülahizələrini oxuculara çatdıranlardan biri də tanınmış Azərbaycan yazıçısı Əli Vəliyevdir. “*Müşahidələrini Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin ədəbi-bədii orqanı olan “Azərbaycan” jurnalında geniş ictimaiyyətə təqdim edən görkəmli ədib M.Şoloxovun canlı klassik kimi dünyanın dahi sənətkarlarından olmasından bəhs edir” [78, s.79-80]. Buna görə də hələ 70-ci illərdə M.Şoloxovun əsərləri 80 dildə oxunmaqla, kitabları 53 milyon 237 min tirajla nəşr olunmuşdur. Əli Vəliyev M.Şoloxovun “Don hekayələri”ndən başlayaraq, “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” əsərlərinin mövzu, ideya və məzmununa yığcam nəzər salmış, eyni zamanda “Sakit Don”da yer almış aparıcı personajlar Aksinya və Qriqorinin xarakterik xüsusiyyətlərini müxtəlif şəkildə təhlil etmiş, “*Şoloxovun təbii, səmimi, inandırıcı, canlı insan surətləri yaratmasından, onun əsl həyatla nəfəs almasından, qəhrəmanlarının son dərəcə koloritli olmasından söhbət açmışdır” [78, s.79]. Əli Vəliyev təhlillərini davam etdirərkən Şoloxovun insan sərrafı, təbiət vurğunu olduğunu, təhlil və mühakimələrində, eyhamlarında qeyri-təbii heç nə olmadığını xüsusilə qeyd etmişdi. Əli Vəliyevin bir müşahidəsi ilə də razılaşırsan ki, M.Şoloxov doğrudan da heç kimə bənzəmir. Onun əsərlərini oxumağa başlayan kimi bilirsən ki, bu... M.Şoloxovun qələmindən çıxıb. “On dörd il bir əsər üzərində işləyib dörd nəhəng cild yazasan, arada “Oyanmış torpaq” kimi ədəbi inci yaradasan – bu, sənətkarın hünnəri və ustalığıdır” [78, s.80].**

Azərbaycan yazıçısı daha sonra qeyd etmişdir ki, Mixail Şoloxovun əsərləri dünyanın bir sıra ölkələrində çap edildiyi kimi, onun xarici dostları da çoxdur. Polyak Yaroslav İvaşeviç, isveçli Artur Lundkvist, ingilis Ceyms Oldric və başqa yazıçılar

Şoloxovdan öyrəndiklərini görkəmli sənətkarın onların yaradıcılığına mühüm təsir etdiylərini dönə-dönə bildirirlər. Ə.Vəliyev yazırdı: *“Koloritli dil ilə sadə yazmaq, dərin psixoloji təhlil ilə yanaşı, lirik ricətlərə vurğunluq, kütləvi səhnələr xüsusi rəvnəq verib xalqın əzəmətini epik lövhələrdə göstərmək, nəsrdə şairanəlik Şoloxova məxsus keyfiyyətlərdir”* [79, s.80].

Digər bir bədii-poetik fikir sahibi – şair-tərcüməçi Səyavuş Məmmədzadə (qeyd edək ki, o, həm orijinal şairdir, həm də Azərbaycan dilindən rus, rusdan Azərbaycan dilinə çevrilmiş çoxsaylı nümunələr müəllifi kimi tanınmaqda, Ukrayna, Belarus, polyak dillərindən də Azərbaycan dilinə tərcümələr etməkdədir – İ.Y.) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində M.Şoloxov yaradıcılığı ilə bağlı “Nəğməli sahil” məqaləsini çap etdirmişdir. Yazıda S.Məmmədzadə M.Şoloxovun sənət salnaməsinə qədəm qoyduğu andan onun Don sahillərinə yeni nəfəs gətirib ürəkləri fəth etdiyindən, “Don hekayələri”ndən tutmuş “Sakit Don” epopeyasına qədər bu əsərlərdə xalq həyatının salnamə kimi göz önündə canlandırmasından, “Oyanmış torpaq”da kənd ensiklopediyasının yaradılmasından, sənətkar qələminin yetkin bəhrələrindən bəhs etməklə, “Nifrət fənni”, “İnsanın taleyi”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” kimi əsərləri ilə bədii söz sənətini zənginləşdirməsindən, onun sənətə və *“Vətənə sədaqət nümunəsi olduğunu dilə gətirmişdir”* [40, s.5]. Müəllif bu rus ədibinin sənət kəhkəşanında tutduğu layiqli mövqeyi adekvat dəyərləndirməyə müvəffəq olmuşdur.

1975-ci ildə nəinki bütün SSRİ-də, həm də Azərbaycanda M.Şoloxovun anadan olmasının 70-illik yubileyinə xüsusi hazırlıq işləri gedirdi. Həmin yubileyin keçirilməsi yazda təntənə ilə qeyd ediləcəkdi. İldönümünə hazırlıqla bağlı Azərbaycanın xalq yazıçısı Süleyman Rəhimovun sədrliyi ilə yubiley komissiyası yaradılmışdı. Bu məqsədlə respublika nəşriyyatları görkəmli yazıçının seçilmiş əsərlərindən ibarət məcmuələr hazırlamağı, “Bilik” cəmiyyəti yazıçının həyat və yaradıcılığına həsr edilən kitabça buraxmağı nəzərdə tuturdu. Bundan başqa bu yubiley çərçivəsində respublika qəzet və jurnallarının səhifələrində, televiziya və radio verilişlərində geniş təbliğat və işıqlandırmalar aparılırdı. Azərbaycan xalçaçıları isə həmin dövrdə üzərində M.Şoloxovun portreti olan bədii xalça toxumuşdular. *“Azərbaycanın iri sənaye müəssisələrində və ali məktəblərində, Naxçıvan, Xankəndi, Gəncə, Sumqayıt,*

Mingəçevir və başqa şəhərlərdə yubiley gecələri keçirilmiş, Şoloxovun 70 illiyi Bakıda böyük ədəbi-bədii gecə tədbiri ilə başa çatmışdı” [40, s.2].

Ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilov “*“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Xalq taleyi və sənətkar” mövzulu məqalə ilə çıxış etmişdir*” [29, s.2]. Müəllif məqalədə M.Şoloxovun həyatının lap ilk illərindən başlayaraq, yazıcının həyat və yaradıcılığını bütün tərəfləri ilə öyrənməklə yanaşı, bunu da vurğulayır ki, Don sahillərinin M.Şoloxova əzizliyi, onun məşhur surətlərinin ya Vətəni, ya fəaliyyət meydanı, ya da sığınacağı olması ilə əlaqədardır. Elə buna görə də onun əsərlərində baş verən hadisələrin əksəriyyəti həmin məkan ilə bağlıdır. P.Xəlilovun fikrincə, “*Şoloxovun ilk kitabı olan “Don hekayələri”, müəllifə dünya şöhrəti qazandıran “Sakit Don” əsəri, “Oyanmış torpaq” romanı məhz Donda gedən proseslərlə, hətta “dünyanın ən nisgilli adamı” Şoloxovun da taleyi Donla bağlı olmuşdur*” [30, s.2].

P.Xəlilov daha sonra yazır ki, “*Mixail Şoloxovun həqiqətpərəstliyi, varlığı bütün tipik ziddiyyətləri ilə canlandırmaq hüneri, sərt və heyrətamiz, gərgin şəraitdə yaşayan surətlər, xarakterlər yaratmaq məharəti onun yaradıcılığını səciyyələndirən xüsusiyyət kimi ədəbiyyatşünaslıqda çoxdan təsdiq edilmişdir. Çünki onun yaradıcılığında insanın, ailənin taleyi, xalqın, cəmiyyətin, ictimai quruluşun taleyi başlıca problem kimi diqqət mərkəzində durur. Böyük rus ədibinin yaradıcılığının əzəmət və gözəlliyi bir də onun bəşəri çağırışında,... humanizmi ruhundadır*” [30, s.2].

Pənah Xəlilov elə həmin ildə böyük rus yazıçısı ilə bağlı “Mixail Şoloxov” adlı məqaləsi ilə də “Azərbaycan” jurnalında çıxış edir.

Məqalə həcm, məzmun və M.Şoloxovun əsərlərinin ümumi problematikasını daha dərinədən açmaq baxımından yetərinə maraq doğurur. Müəllif M.Şoloxovun nəsr yaradıcılığına onun “*felyeton və “Don hekayələri”ndən tutmuş əksər əsərlərini təhlil obyektinə çevirməklə, Şoloxovun “İçərisindən çıxdığı və yaxşı tanıdığı doğma xalqı haqqında” yeni monumental əsər yazmaq niyyətinə düşdüyünə və bunun yalnız yazıcının istedadı və düşüncələri ilə bağlı olduğunu vurğulamışdır*” [31, s.66-67]. O, M.Şoloxovun xalqı qızıl külçəyə bənzətməsinə haqq qazandırmaqla, ötən günlərin sərt həqiqəti, zəmanəmizin çətinliklərinə üstün gələn, yeni həyat quruculuğunda müzəffər addım atan insanlardan ilham alaraq yazıb-yaratmağını qeyd edirdi. “Sakit

Don”la “Oyanmış torpağ”ın ortaya çıxmasını P.Xəlilov şəkil və məzmunca misilsiz olan əsərlər adlandırır. Onun fikrincə, bu romanlarda özünü göstərən həyati bilik və məlumatı, zəngin müşahidəni, prototip, proobraz çoxluğunu üst-üstə toplanmış material bolluğunun hüdudsuz təxəyyül sahibinə verdiyi imkanları nəzərə alanda, Şoloxovun Vyoşenskidə (yeri gəlmişkən P.Xəlilov M.Şoloxovun kiçik vətəninin adını digərlərindən daha doğru, orfoqrafiyada məhz Vyoşenski kimi verir – İ.Y.) məskən salmasının, öz qəhrəmanlarından bir an da ayrılmamasının, hadisələrin “təzəcə izi” ilə addımlayaraq ən aktual problemləri vaxtında işıqlandıra bilməsinin əhəmiyyətini” xüsusi olaraq vurğulayır. O, bir daha M.Şoloxovun sənət kredosu ilə bağlı fikirlər səsləndirərək, böyük ədibin mülahizələrini digər yazıçıların qulağında sığdırmaqlarını müdafiə edir. Çünki M.Şoloxova görə, *“sənətin xəmiri həyat həqiqəti ilə yaradıcı təxəyyülün vəhdətindən yoğrulur”* [30, s.67] tezisini göz önünə gətirməyi daha düzgün hesab etmişdir.

“Sakit Don” epopeyası üzərində yetərincə ətraflı dayanan P.Xəlilov nəinki əsərin baş qəhrəmanı Qriqori Melexov, həm də digər obrazların (Listnitski, Koşevoy, Aksinya, Mitka, Korşunov) xarakterik xüsusiyyətlərinə nəzər salır, onların roman mətnində oynadıqları rolun necə təqdim olduğunu inandırıcı və məntiqli dəlillərlə ortaya qoyur [31, s.70]. Məqalə müəllifinin fikrincə, M.Şoloxov özünəməxsus real baxışla əsərdə idealizasiyaya yol vermir. O, “Sakit Don”un finalında Don kazakları qarşısında açılan üfüqlərin nə qədər aydın və geniş olduğunu göstərsə də, kazakların həyatında yeni sərt sınaqlar olacağını da nəzərdən qaçırmadığını oxuculara çatdırdığını söyləyir.

P.Xəlilov “Oyanmış torpaq” romanından danışarkən bu romanda insanın, sinfi şüuru yetkinləşmiş kazakın oyanması, keçmişdən ayrılma rəmzinin olduğunu qeyd edir. P.Xəlilovun “Mixail Şoloxov” məqaləsinin başqa mühüm bir cəhəti ondan ibarətdir ki, o, bu yazıda digər ədəbiyyatşünaslardan fərqli olaraq M.Şoloxovun əsərlərinin digər xalqların ədəbiyyat nümayəndələrinə etdiyi təsir haqqında danışmağı da zəruri hesab edir.

Seyfulla Əsədullayevin *“Mixail Şoloxovun anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə dərc etdirdiyi məqalədə də”* [22, s.10-12] böyük ədibin ümumən yaradıcılıq

yoluna nəzər salınmış, onun əsərlərinin mövzu, ideya və məzmunun xüsusiyyətlərinin mahiyyəti açılmışdır. Məqalənin məzmunundan görünür ki, S.Əsədullayev nəinki M.Şoloxov yaradıcılığının müxtəlif tərəflərini dərinlən bilir, həm də onun haqqında digərlərinin (məsələn, ingilis yazıçısı Çarlz Snounun, azərbaycanlı Mirzə İbrahimovun, S.Rəhimovun, M.Hüseynin, M.Arifin və başqalarının) fikirlərini də sitat gətirməklə, Şoloxovla bağlı öz təhlil və düşüncələrini ortaya qoyur. S.Əsədullayev haqlı olaraq yazırdı ki, *“M.Şoloxov bir vətəndaş və yazıçı kimi özünün həyat və yaradıcılığının əsas mənasını, ümumiyyətlə, realist sənətin... əsas vəzifəsini xalqa, Vətənə, bütün tərəqqipərvər bəşəriyyətə, humanizm ideyalarına xidmət etməkdə görür”* [22, s.10]. S.Əsədullayev məqalədə onu da vurğulamağı zəruri hesab edir ki, *“Azərbaycanda Şoloxova həmişə novator sənətkar və eyni zamanda, öz yaradıcılığında rus və dünya ədəbiyyatının ən gözəl nailiyyətlərini inkişaf etdirən bir yazıçı kimi baxmışlar... “Onun yaradıcılığı novatorluq və ənənə problemini, həm bilavasitə bədii, həm də tənqiddə və ədəbiyyatşünaslıq elmində nəzəri cəhətdən işıqlandırmağa olduqca zəruri material verdiyini”* [22, s.12] bildirmişdir. Bütün qeyd etdiyimiz müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı, S.Əsədullayev həmin məqaləni yazdığı dövrdə *“M.Şoloxov və Azərbaycan”* mövzusunun böyük, çoxcəhətli və əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, onun bizdə lazımi səviyyədə işlənmədiyi qənaətini də ortaya qoymuşdur. Eyni zamanda tənqidçi belə bir eyham da vurmuşdur ki, M.Şoloxovun Azərbaycan ədəbiyyatında öz davamçıları olsa da, bu məsələ də tədqiq olunmamış qalmışdır.

S.Əsədullayev məqaləsində həmin vaxtlar onu da vurğulamışdı ki, M.Şoloxov haqqında Azərbaycan dilində hələ nəinki kitab, kitabça, tənqidi-bioqrafik oçerk, hətta sanballı məqalə belə yoxdur. *“Onun əsərlərinin təzədən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasına da ehtiyac vardır”* [22, s.12]. Tənqidçinin həmin dövrlərdə səsləndirdiyi iradlara nəzərən M.Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycanda elmi-tənqidi qavrayışı məsələsini bu gün dərinlən təhlil etdikdə, həqiqətən də onların doğru qənaət olduğunu təsdiqləmək məcburiyyətindəyik.

M.Şoloxov yaradıcılığının özünəməxsus tərəfləri *“Ədəbiyyat və incəsənət”* qəzetinin adını çəkdiyimiz sayında, həm də digər bir ədəbiyyatşünas alim Alməmməd Alməmmədov tərəfindən açılmışdır. Onun *“Sakit Don”un coşqun adamları*” [2, s.4-

5] adlı məqaləsində M.Şoloxov əslində zəmanəmizin ən görkəmli yazıçısı kimi xarakterizə edilməklə, onun Avropa, Amerika, Asiya xalqlarının ən böyük sənətkarları sırasında olduğundan və 30-cu illərin əvvəllərindən “Sakit Don”un Almaniya, Fransa, Çexoslovakiya, İspaniya, İsveçrə, Çin, Danimarka, Macarıstan, İngiltərə və Amerikada çap olunmasından, dünya xalqlarının çoxsaylı dillərinə tərcüməsindən bəhs edilmiş, onun dünya şöhrətli yazıçıya hələ gənc yaşlarından çevrildiyi göstərilmişdir. A.Alməmmədov məqaləsinə aşağıdakı kimi yekun vurur: *“Mixail Şoloxov zəmanəsinin böyük sənətkarı, sözün həqiqi mənasında xalq yazıçısıdır. Bütün yaradıcılığı böyük zəhmətkeş xalq kütləsinin taleyi, qayğısı, kədəri, sevinci, qələbəsi, böyük söz ustasının ürəyində əks-səda vermişdir”* [2, s.5].

Qeyd etdiyimiz məqalədən başqa rus ədəbiyyatı, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri üzrə səriştəli mütəxəssis olan A.Alməmmədov “Bilik” cəmiyyəti xətti ilə 1975-ci ildə “Mixail Aleksandroviç Şoloxov” adlı yubiley kitabçası nəşr etdirmişdir. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan bu kitabçada müəllif M.Şoloxovun həyat və yaradıcılığının müxtəlif məqamlarını təqdim edir. A.Alməmmədov burada 1930-cu illərdə sovet yazıçılarının kollektivləşmə mövzusunda daha çox yer verməsindən, Şoloxovun “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” mövzusunda müraciətindən, Don stantsiyalarının kollektivləşməsində, ölkənin ictimai-siyasi və ədəbi həyatında Şoloxovun özünün fəal iştirakından bəhs edir. Bu proseslərin gedişində partiya rəhbərlərinin bir sıra səhvlərə yol verməsindən, həmin illərdə sovet ədəbiyyatının qarşısında müsbət qəhrəmanların tipik xarakterinin yaradılmasından, böyük yazıçının beynəlxalq arenada tutduğu mövqedən, Böyük Vətən müharibəsində cəbhədə, səngərlərdə müxbir kimi fəaliyyətindən, hərbi əsirlərin dindirilməsində iştirakından, kəşfiyyatlara getməsi barəsində söhbət açır. Əsgərlərin igidliyinə, cəsarətinə və mərdliyinə həsr etdiyi məqalə və oçerklərindən danışmaqla, Şoloxovun *“Nifrət fənni”, “İnsanın taleyi”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular”* kimi bədii əsərlərindən başqa onun yazdığı *“Cənubda”, “İşıq və zülmət”* və s. kimi oçerklərin düşmən üzərində qələbənin təmin edilməsində əhəmiyyətini vurğulayır və Şoloxovun *“seçilmiş əsərləri”*nin səkkiz cildliyinin Azərbaycan oxucularının istifadəsinə verilməsindən, məktəblərdə öyrənilməsindən bəhs edir” və s. [3, s.5].

Qeyd etmək zəruridir ki, 1975-ci ildə Şoloxovun 70 illik yubileyi Azərbaycanda çox geniş şəkildə bayram edilmişdi. Elə buna görə də “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 24 may (Şoloxovun anadan olduğu gün) 1975-ci il sayında Azərbaycanın elm və ədəbiyyat nümayəndələri böyük ədibin yaradıcılığı ilə bağlı çoxsaylı məqalələr dərc etdirmişlər. Yuxarıda adlarını çəkdiklərimizdən başqa qəzetin həmin sayında Hüseyn Şərifin “Ona minnətdarlıq”, Xeyrulla Əliyevin “İnsan haqqında poema”, H.Orucəlinin “Yubiley sərgisi”, Məryəm Nəcəfovanın “Oxucuların sevimlisi” kimi məqalələr də işıq üzü görmüşdür.

Hüseyn Şərif “*Ona minnətdarlıq*” [54, s.6] məqaləsində 1967-ci ildə M.Şoloxovun əsərlərinin VIII cildliyinin tərcüməsini “Azərnəşr”in ona tapşırıldığından danışmaqla, bu işin məsuliyyətindən, Cahanbaxşın Şoloxovun əsərlərinin tərcümələrindən, Şoloxovu orijinalda oxuduğundan söhbət açır, bu rus yazıçısının yaradıcılığının bizim bir sıra yazıçılarımızın yaradıcılığına müəyyən dərəcədə təsir etdiyini söyləyir. Eyni zamanda, onu da qeyd edir ki, bu təsir heç də mexaniki təqlidlə deyil, yalnız və yalnız ədibin əsərlərindən yaranan ilhamla bağlı olub, əsl sənətkarlığa olan meyil, həvəs və çağırışdan doğur. Buna görə də biz “*qüdrətli sənətkara minnətdarlıq*” [54, s.6].

Xeyrulla Əliyev “İnsan haqqında poema” məqaləsində “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “İnsanın taleyi”, “Nifrət fənni” kimi əsərlərdən danışmaqla, onların Azərbaycan oxucularına təsirindən, kazak gözəli Aksinyanın acı taleyindən, Andrey Sokolov və onun Vanyuşası obrazlarının məsuliyyətlə yaradıldığını qeyd edir, Sokolov surətinin dərin-rəmzi mənə kəsb etməsindən, yapon yazıçısı Yasue Mayakovanın dediyi kimi, “...hamını insanın taleyi və bütün dünyanın taleyi haqqında düşünməyə vadar edir” deməsinin əsərə görə düzgün müşahidəsindən, “Nifrət fənni” və “İnsanın taleyi”ndə vətənə məhəbbət və düşmənə nifrət hissinin ecazkar bir qüvvə ilə qaynayıb qarışmasından, Andrey Sokolovun “*hər hansı bir alicənab humanist hərəkətinin müharibəyə, faşizmə nifrətin sinonimi kimi səslənməsindən*” [20, s.7] söhbət açmışdır.

H.Orucəlinin “Yubiley sərgisi” məqaləsində M.Şoloxovun 70 illiyi münasibətilə Nizami adına Azərbaycan ədəbiyyatı Muzeyində hazırlanmış səyyar sərgidə ədibin “Don hekayələri” və “Sakit Don” epopeyasına, əsərlərinin Azərbaycanda

yayılmasına, nəşrinə həsr olunmuş *“stend-lövhələrə böyük maraقدan, 30-cu illərdən başlamış dilimizə tərcümə olunmasından, C.Cahanbaxş, B.Musayev, H.Şərif və digər tərcümələrdə portretlərin təqdim olunmasından, Azərbaycan ədəbi tənqidində onun barədə M.Arif, M.İbrahimov, M.Cəlal və H.Mehdinin böyük sənətkarla bağlı fikirlərin yer almasından bəhs etmişdir”* [45, s.7].

Məryəm Nəcəfova *“Oxucuların sevimsisi”* [43, s.7] məqaləsində onun əsərlərinin respublikamızda Azərbaycan dilində ayrıca kitab halında 18 dəfə 155000 tirajla çap olunmasından, əsərlərinin səhnəyə qoyulmasından, ekranlaşdırılmasından, ədəbiyyatşünaslarımızın onun əsərlərini təhlil etmələrindən danışmışdır.

1980-ci ildə Mixail Şoloxovun 75 illiyi ilə əlaqədar *“Kommunist”* qəzetində ədəbiyyatşünas Şamil Qurbanov *“Rus torpağının iftixarı”* sərlövhəli bir məqalə ilə çıxış etmişdi. Müəllif doğru olaraq qeyd edirdi ki, Şoloxovun ilk qələm təcrübələri olan *“Don hekayələri”*ndən tutmuş müharibə illərində döyüş meydanlarında yazdığı monumental əsərləri *“Sakit Don”* və *“Oyanmış torpaq”*dan tutmuş *“İnsanın taleyi”* hekayəsinə (povestinə) qədər, elmi-nəzəri əsərlərindən tutmuş yüksək tribunalardan etdiyi çıxışlarına qədər bu sənətkarın hər yerdə andına sadıqlığını görürük. Eyni zamanda, tənqidçi bunu da göstərirdi ki, *“Şoloxov sovet ədəbiyyatının M.Qorki, A.Fadeyev, K.Fedin kimi nümayəndələri ilə əl-ələ, çiyin-çiyinə çalışmış, inqilabi keçmişin, sinfi mübarizə illərinin, müharibə dövrünün bütün ağrı-acılarını və bunlardan şəraflə çıxan yeni insan qüdrətinin yenilməzliyini qələmə almış, rus milli təfəkkürünün hüduqlarını xeyli genişləndirmişdir”* [39, s.2].

Ş.Qurbanov onu da vurğulamağı nəzərdən qaçırmır ki, M.Şoloxovu bir sənətkar kimi düşündürən insan və onun taleyidir. Müəllifin fikrincə, *“bunun bariz nümunəsini biz “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq” romanlarında yaxşı görürük. Çünki yazıçı insan şüurunda, mənəviyyatında gedən ictimai prosesin işi, əməli və taleyi ilə bağlı şəkildə canlandırmağı əsas yaradıcılıq prinsiplərindən biri kimi götürür və bu prosesdə qaynayıb bərkidən obrazlar sistemi yaradır”* [39, s.2].

M.Şoloxovun bədii irsinə həssas münasibət, yuxarıda söylədiyimiz kimi, Azərbaycanda da heç zaman sənətimizəməmişdir. Böyük ədibin 80 illik yubileyi ilə bağlı yenə də Seyfulla Əsədullayev, Yusif Yusifov və başqaları mətbuat səhifələrində çıxışlar

etmişlər. Bu baxımdan görkəmli ədəbiyyatşünas S.Əsədullayevin *“Böyük realist və humanist sənətkar”* [22, s.4] məqaləsi maraqlıdır. Tənqidçi M.Şoloxovun XX əsr dünya ədəbiyyatında böyük realist yazıçı, orijinal söz ustası kimi tanınmasından söz açmaqla, onun *“Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “İnsanın taleyi”, “Nifrət fənni”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular”* kimi əsərlərinin məzmun və mahiyyətinə nəzər salır. Bu əsərlərdə böyük nasirin yaratdığı müsbət qəhrəmanların, qadın obrazlarının son dərəcə inandırıcı, psixoloji səpkidə bütün ziddiyyətləri ilə yaratmasından bəhs edir, xalq taleyinin özünəməxsus təsvirindən, qəhrəmanların əzablı taleyindən söhbət açmışdır.

Y.Yusifovun *“Əsrimizin böyük salnaməçisi”* yazısında da M.Şoloxovun iri-xırdalı əsərlərinin ümumi mənzərəsi yaradılır. Onun ədəbi qəhrəmanlarını səciyyələndirən xüsusiyyətlər təhlil olunur. Roman qəhrəmanlarının konkret tarixi şəraitdə yaşayıb fəaliyyət göstərdikləri, bu əsərlərdə maddi və mənəvi təzələnmələrə nəzər salınır. Şoloxovun istər yaradıcılığının ilk illərində, sonrakı dövrlərdə, müharibə vaxtı və müharibədən sonrakı ərəfələrdə *“müharibə mövzusu”*nun onun üçün aparıcı olduğunu məqalə müəllifi əsərlərinə istinadən göstərir. Məqalədə ayrıca şəkildə M.Şoloxovun cəbhə dövrünə nəzər salınır. Şoloxovun müharibənin ilk aylarında yazdığı *“Smolensk istiqamətində”, “Alçaqlıq”, “Hərbi əsirlər”, “Cənubda”* mövzulu oçerk və hekayələrindəki faşist obrazlarına diqqət çəkilir. *“Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” romanının keyfiyyətləri üzərində dayanılır, əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsindən, Azərbaycan yazıçı və ədəbiyyatşünaslarının onun yaradıcılığına münasibətindən və s. bəhs edilir* [82, s.3].

Əvvəlki paraqraflarda söylədiyimiz kimi, M.Şoloxovun əsərləri Azərbaycanda dəfələrlə (demək olar ki, iri-xırdalı hamısı) nəşr olunmuşdur. 2000-ci ildən Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçildikdən sonra kiril əlifbasında mövcud olan dünya klassikasının yeni əlifbada yenidən nəşr olunması işinə start verildi. Belə orijinal sənətkarlar arasında M.A.Şoloxov yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin *“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında 12 yanvar 2004-cü il tarixli*

Sərəncamı ilə M.Şoloxovun “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “Don hekayələri”, “İnsanın taleyi”, “Yol” povesti digər çoxsaylı hekayələri və s. yenidən Azərbaycan oxucularına təqdim olundu.

2006-cı ildə M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasının birinci kitabı “Avrasiya Press” nəşriyyatında Telman Cəfərovun (Vəlixanlı) “Mixail Şoloxov və onun “Sakit Don” epopeyası” adlı ön sözlə çapdan çıxdı.

Ön sözün sonrakı səhifələrində müəllif “Sakit Don”u sözün əsl mənasında kazak həyatının epopeyası adlandırmaqla, oradakı xarakterlər, xalq həyatından yoğurulan fikir və ideyalar, əzəmətli təbiət görüntüləri, qəhrəmanların axtarış və tapıntıları, mənəvi sarsıntıları və onları faciəvi sonluğa sürükləyən təsvirlərin təbii və inandırıcı olduğundan, oxucunun bu əsərdə özünü boyalardan uzaq sehrli, təlatümlü və ziddiyyətli bir aləmdə hiss etdiyini vurğulayır. Məqalə müəllifinin əsərin nə üçün “Sakit Don” adlandırılmasını *“M.Şoloxovun epopeyasının bəzi hissələrində epigraf kimi verdiyi qədim kazak nəğmələrinə istinad etməklə yanaşı, həm də qarşıda oxucunu gözləyən dinamik və gərgin süjet xəttindən, Don kazaklarının faciəsindən xəbər verdiyini dilə gətirməkdədir”* [15, s.7].

2007-ci ildə M.Şoloxovun “Povest və hekayələr”i yenə də “Avrasiya-Press” nəşriyyatında çapdan buraxılmışdı. Bu kitabda ön söz kimi xalq yazıçısı Elçinin “Şoloxov haqqında söz” lakonik məqaləsi yer almışdır. Məqalə müəllifi haqlı olaraq göstərir ki, *“... Şoloxov yaradıcılığı barədə düşünməkdə, onun sənətinin gücünü konkret nəzəri-estetik prinsiplər, təsnifat və kateqoriyalarla, səciyyəvi xüsusiyyətlərlə müəyyənləşdirmək istədikdə ilk növbədə gözümüz qarşısında “... böyük rus nəsrinin ənənələri və bu ənənələrə sədaqət; Şoloxov yaradıcılığının cövhərini təşkil edən bir sədaqət”* [15, s.4] canlanır. Elçin daha sonra sənətin ümumbəşəri mahiyyət daşıyıcısını məhz M.Şoloxov yaradıcılığı kontekstində izah edərək, bu ədibin yaradıcılığının ümumbəşəri olduğu qədər milli olduğunu da dilə gətirir.

2013-cü ildə Bakı Slavyan Universitetinin dəstəyi ilə (Redaktor Asif Hacı, ön sözün müəllifi Elnarə Tofiq qızı) Mixail Şoloxovun “Seçilmiş əsərləri” “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi tərəfindən çapdan buraxılmışdır. “Seçilmiş əsərlər”in bu nəşri “Krala

baş əyməyən sovet yazıçısı” başlığı altında təqdim edilərkən, məqalə müəllifi “*Şoloxovun ilkin yaradıcılıq nümunələrindən, “Sakit Don” epopeyasından, onun aldığı mükafatlardan və böyük ədibin adı ətrafında gedən dedi-qodulardan, bəzilərinin “Sakit Don”un əsl müəllifinin guya Fyodor Kryukov olduğunu düşünənlərlə bağlı söz-söhbətlərdən, əlyazmasının itməsinin “Sakit Don”u M.Şoloxovun yazmadığı iddiasını irəli sürənlərə əlavə imkan verilməsindən*” [80, s.7-8] söhbət açdıqdan sonra, M.Şoloxovla Soljenitsın arasındakı söz duelinə yer verir və ikincinin birinci ilə peşəkarlıq baxımından heç bir müqayisəyə gəlmədiyini sübut etməyə çalışır.

2014-cü ildə M.A.Şoloxov Dövlət Muzey-Qoruğu Rusiya Federasiyasının Mədəniyyət Nazirliyi ilə birgə “M.A.Şoloxov yaradıcılığının müasir mərhələdə öyrənilməsi: problemlər, konsepsiyalar, yanaşmalar” mövzusunda keçirdiyi Beynəlxalq elmi-praktik konfransında Azərbaycandan akad. İsa Həbibbəyli və Samir Səttarov məruzə ilə çıxış etmişlər.

İ.Həbibbəylinin yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində böyük rus yazıçısının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrinə nəzər salınır, onun əsərlərinin və qəhrəmanlarının sözün əsl mənasında yeri göstərilir, M.Şoloxovun rus ədəbiyyatının böyük mənəvi məğrurluq simvolu olduğuna diqqət çəkilir. Məqalə müəllifi eyni zamanda bunu da qeyd edir ki, “*Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrinin bizim ölkəmizdə bu dahi rus yazıçısına dərin marağın olduğunu göstərir*” [25, s.123-124]. M.Şoloxovun yaradıcılığında, xüsusilə onun “*“Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” əsərlərində XX əsrin əvvəllərində bəxtinə mürəkkəb həyat tərzini düşmüş keçmiş SSRİ-də müxtəlif xalqların həyat yolunu ümumiləşdirdiyi ortaya qoyulur*” [25, s.125].

İ.Həbibbəyli haqlı olaraq göstərir ki, Mixail Şoloxov yaradıcılığında ayrı-ayrı insanların və ümumən cəmiyyətin taleyində getmiş dəyişiklik və prosesləri dahiliklə göstərmişdir. Eyni zamanda, müəllif “*Azərbaycan ədəbiyyatındakı obrazlarla Şoloxovun əsərlərindəki tipoloji yaxınlığa əsasən bu xalqlar və ədəbiyyatlarda gedən oxşar tarixi proseslərin və talelərin eyniliyindən söhbət açır*” [25, s.127].

S.Səttarovun adını çəkdiyimiz Beynəlxalq konfransa təqdim etdiyi

məqaləsində isə M.Şoloxov yaradıcılığının orta və ali təhsil müəssisələrində öyrənilməsi məsələləri nəzərdən keçirilərkən həm sovet, həm də müasir dövrdə Azərbaycanın 300-ə yaxın orta məktəbində, 38 orta ixtisas məktəbində və 18 ali məktəbində onun yaradıcı irsinin öyrənilməsindən, Bakı Slavyan Universitetində isə daha dərinləşmiş şəkildə tədris olunmasından söhbət açır. Məqalə müəllifi M.Şoloxovun “*“Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “İnsanın taleyi”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” kimi əsərlərinin tədrisinə məktəblərdə daha çox saat ayrıldığını qeyd etməklə yanaşı, bu əsərlərdə təsvir edilən dövrün acı və qorxunc problemləri müəllifin daha ciddi realist mövqedən işıqlandırmağı bacardığını söyləyir*” [149, s.288-289]. Eyni zamanda, müəllif M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq” romanını orta məktəbdə tədris edildiyi zaman Rusiya və Azərbaycan kasıbları, qolçomaqları və ortababları arasında aparılan paralellərdən danışır. S.Səttarov həm də Azərbaycan məktəblərində M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq” romanı tədris edilərkən ədəbi obrazlarla bağlı diskussiyaların keçirilməsindən söhbət açır ki, *“bunun gedişində tərəflərdən biri qəhrəmanların hərəkətinə haqq qazandırır, digərləri isə onu rədd edir*” [149, s.290]. “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” romanı təhlillərə cəlb edilərkən bəzi yerləri *“Dağlıq Qarabağda gedən döyüşlərlə müqayisə olunduğundan əsərin vətənpərvərlik, mərdlik, qoçaqlıq və Vətən qarşısında borc hissənin şagirdlərdə aşılındığını qeyd edir*” [149, s.292].

2014-cü ildə M.Şoloxov adına Moskva Dövlət Humanitar Universitetinin Stavropol şəhər filialında *“Ailə Rusiya və Azərbaycan etnomədəni məkanında”* [153] adlı kollektiv monoqrafiya işıq üzü görmüşdü ki, burada beş bölmədə toplanmış müxtəlif səpkili materialların əksəriyyəti məhz bu və ya digər şəkildə M.Şoloxov yaradıcılığını müxtəlif rakurslardan təhlil etmək imkanları yaradır. Kollektiv monoqrafik əsərdə M.Şoloxovun Azərbaycanla əlaqələri, modern dəyərlərin böhranı və ailə (M.Şoloxov və S.Vurğun yaradıcılığı əsasında), M.Şoloxovun nəsil-nəcabəti, M.Şoloxov əsərlərində kazak ailələrinin obrazı, M.Şoloxov bədii sistemində ailə əsas anlayış kimi, kazak mövzusu və kazak ailə münasibətləri mövzusunə “Sakit Don” romanı kontekstində nəzər salınmış, adları çəkilən mövzular alimlər tərəfindən incələnməmişdir. Azərbaycan alimləri İ.Həbibbəyli, O.İsmayılova,

L.Həsənova, A.Feyzullayeva, T.Şərifli, S.Şərifova və A.Bağirovun təqdim etdiyi materiallar bizim tədqiqatçıların M.Şoloxov yaradıcılığının müxtəlif tərəflərindən əsaslı xəbərdar olduqları qənaətini hasil etməkdədir. İ.Həbibbəylinin “M.Şoloxov və Azərbaycan” məqaləsində, bir tərəfdən, *“bu rus ədibinin ümumi yaradıcılıq konturlarına nəzər salınırsa, digər tərəfdən, onun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrindən, onun bizim yazıçılarla tanışlığından, nasirlərimizin mövzu və ideya axtarışlarına təsirindən və s. bəhs edilmişdir”*[94, s.15-21]. O.İsmayılovanın “Ədəbi dostluq telləri: Rusiya və Azərbaycan” [114, s.22-32] adlı məqaləsində bu əlaqələrin qədim dövrlərdən tutmuş bu günə qədər olan aspektlərinə müxtəsər nəzər salındıqdan sonra M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrindən, bu tərcümələrin ümumi səviyyəsindən, orijinala tərcümə arasında olan fərqlərdən və s. danışılmışdır.

Lalə Həsənovanın *“Şoloxov ənənələri Azərbaycanda və 30-cu illərdəki sovet əsərlərində”* [96] məqaləsində rus ədəbiyyatının milli ədəbiyyatlara təsirindən və qarşılıqlı zənginləşmədən söhbət açılmış, 30-cu və daha sonrakı illərdə M.Ordubadi, Y.Çəmənəzəminli, M.Hüseyn, S.Rəhimov, Əbülhəsən və başqalarının yaradıcılığına rus ədəbi ənənələrinin təsiri vurğulanmışdır. T.Şərifli, S.Şərifova, A.Bağirov və A.Feyzullayevanın da məqalələrində M.Şoloxov yaradıcılığının bu və ya başqa tərəflərinə dərinlən nüfuz edilir, böyük rus ədibinin əsərlərinin müxtəlif cəhətləri təhlil obyektinə kimi çıxış edir.

Yuxarıda biz 2014-cü ildə M.Şoloxovun vətəni Vyoşenskdə keçirilmiş Beynəlxalq konfransdan danışmışdıq. Burada bir daha qeyd edək ki, həmin konfransda akad. İ.Həbibbəyli və S.Səttarovdan başqa *“Rusiya, Polşa, Belarus, İndoneziya və İrandan olan alimlər də məruzələr etmiş və əksər məruzələr alimlərin marağına səbəb olmuşdur”* [78].

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan ədibləri və alimləri böyük rus yazıçısı M.Şoloxovun həyat və yaradıcılığının çoxsaylı tərəflərini təhlillərə cəlb etmiş, araşdırmış, əsərlərinin məzmununu, ideyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi və s. məziyyətləri haqqında yetərincə elmi həqiqətə əsaslanan təsəvvürlər yaratmışlar. Bu, M.Şoloxov yaradıcılığına Azərbaycan ədəbi-

elmi fikrinin və tənqidinin əsaslı diqqəti kimi dəyərləndirilməlidir.

2.2. M.Şoloxovun yaradıcılıq ənənələri və XX əsr Azərbaycan nəsr

M.Şoloxovun dahi yazıçı kimi əsərlərinin çoxtərəfliliyi, onun yaradıcılıq orijinallığı baxımından digər milli yazıçılara təsiri məsələsini qoymağa əsas verir. Şoloxov fenomeni özündə klassik rus ədəbiyyatının mühüm ənənələrini əks etdirmişdir. Onun fərdi yaradıcılıq ustalığı XX əsr rus, Ukrayna, Belarus, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif yönərdən və aspektlərdən müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır. Digər xalqların ədəbiyyatşünaslığında məsələyə müraciəti işıqlandırmadan konkret olaraq rus ədəbiyyatşünaslığında V.Qura, Y.Dvoryaşin, A.Juravlyova, L.Kiselyova, F.Kuznetsov, V.Osipov, V.Petelin, K.Priyma, A.Xvatov, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və tənqidində P.Xəlilov, S.Əsədullayev, Ş.Qurbanov, İ.Həbibbəyli, A.Alməmmədov, G.Sultanova və başqaları dahi sənətkarın XX əsr dünya ədəbiyyatında tutduğu yer və mövqe ilə bağlı müəyyən mülahizələr irəli sürmüşlər.

Məlum olduğu kimi, sovet romançılığının əsas problemləri dünya və insan, zaman və qəhrəman, şəxsiyyət və cəmiyyət konsepsiyası ilə bağlıdır. Öz qəhrəmanlarını yaradan bir çox sənətkarlar həmin konsepsiyalara fərdi yanaşırdılar. Bu, rus ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan nəsr nümayəndələri üçün də səciyyəvi idi. Belə qəhrəmanlarla, belə tiplərlə biz A.Fadəyev, A.Serafimoviç, M.Qorki, K.Fedin, M.Şoloxov, L.Leonov və digər rus yazıçılarında olduğu kimi, Əbülhəsən, M.Ordubadı, S.Rəhimov, M.Hüseyn, İ.Şıxlı, M.Cəlal, Ə.Vəliyev, Y.V.Çəmənəzəminli, S.Əhmədli, İ.Hüseynov və başqa Azərbaycan nasirlərində də tanış oluruq. Bununla belə, hər yazıçıya zamanın qəhrəmanı onun özünün bildiyi kimi görünür. Zəmanə qəhrəmanının xarakteri xeyli hallarda əsərin janrını müəyyənləşdirir. Yazıçıların hər biri insanları tarixi gerçəkliklə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrdə təsvir edir. Gerçəklik insan xarakterlərinin təsviri üçün tarixi fon rolunu oynayır. Başqa sözlə, tarixin özü bu və ya digər əsərdə mühüm personajlardan biri kimi çıxış edir. Tarix insanların həyatına daxil olmaqla, onların taleyini köklü şəkildə dəyişir. Biz M.Şoloxovun əsərlərində

tarixi iştirakçı personaj kimi görməklə, həm də Azərbaycan nasirlərindən Y.V.Çəmənəmənli, M.S.Ordubadi, S.Rəhimov, Əbülhəsən, M.Hüseyn, İ.Şıxlı, M.Cəlal, Ə.Vəliyev və başqalarının da əsərlərində həmin rakurslardan mətnə cəlb edilmiş kimi görürük.

Sovetlər dövründə dövlət siyasəti yazıçıdan “kolxoz”, “kənd” problemlərini işıqlandırmağı tələb edirdi ki nəticədə, müəllif bədii sözdən proletariyatın sinfi düşməni olan qolçomaqlara, mülkiyyət psixologiyası daşıyıcılarına qarşı amansız alət kimi istifadə etməliyi. Beləliklə, partiyanın tələbi və sifarişi ilə xeyli illər ərzində mövcud olmuş “kolxoz romanları” yazılırdı və bu termin uzun illər yaşamışdı. Yazıçılar da yeni həyatın təntənəsini, kolxozçunun xoşbəxt taleyini, köhnəliyin insanların şüurundan kənarlaşmasını, bəzən ictimai mühitdə gizlənmiş sinfi düşmənlərlə mübarizənin mümkünlüyünü ön plana çəkirdilər. Vəziyyət elə idi ki, hətta orta və ali məktəb dərsliklərində belə nəzər nöqtəsi mövcud idi. Sovet dövründə qələmə alınmış M.Şoloxovun “Sakit Don”, İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanlarını yenidən oxuyanda yazıçıların Rusiya və Azərbaycanın siyasi-ictimai tarixini və xalqın taleyini uzaqgörənliklə yazdıqlarına heyrətlənməyə bilmirsən. Bəzənsə özün-özünə sual verirsən ki, görəsən nə üçün uzun zaman kəsiyində biz M.Şoloxov, İ.Şıxlı kimi yazıçıların əsərlərində ölkələrin və xalqların faciəvi həyat həqiqətlərini görə bilmirdik, tənqid buna göz yumurdu.

Həm M.Şoloxovun, həm də İ.Şıxlının yaradıcılığında kənd mühiti mühüm yer tutur. Çünki kənd insanının milli xarakterinin doğulub formalaşdığı mühitdir. Bu onu göstərir ki, yaşlı nəsil yazıçılarının ənənələri yenə də aktual olaraq öz mahiyyətini itirməyib. Onu rus və Azərbaycan ədəbiyyatında ardıcıl olaraq inkişaf etdirənlər nəsli ortaya çıxdı. Rus ədibləri F.Abramov, V.Şukşin, V.Belov, V.Rasputin, L.Borodin, V.Zakrutkin, Azərbaycan yazıçıları İ.Məlikzadə, S.Əhmədli, Ə.Əylisli, M.Süleymanlı və başqalarının yaradıcılığı müasir həyat və milli tarixin problemləri ilə bağlı idi.

30-cu illərdən başlayaraq, rus ədəbiyyatındakı M.Şoloxov ənənələri digər xalqların ədəbiyyatlarında, yaradıcılığında özünü əks etdirirdi. XX əsrin 30-60-cı illərində M.Şoloxov “kilvater”inin izi ilə (M.Şoloxovun tədqiqatçısı prof. A.A.Juravlyovanın ifadəsidir – İ.Y.) xeyli məşhur sovet yazıçı-romançıları getməklə,

dahi sənətkarın ənənələrini (xüsusən millilik baxımından) davam etdirirdilər.

Ədəbi təcrübə göstərir ki, M.Şoloxov yaradıcılığı Azərbaycanda da böyük populyarlıq əldə etmişdir. Məlum olduğu kimi, yazıçının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələri 30-cu illərdən həyata keçirilməyə başlanmışdır (aşağıdakı fəsil və onun paraqraflarında bu barədə ayrıca danışılacaq – İ.Y.). Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.İbrahimov kimi görkəmli nümayəndələri M.Şoloxovu öz müəllimi hesab etmişlər. Çünki *“M.Şoloxovun əsərləri onlar üçün nəinki ideya-estetik tərbiyə mənbəyi, həm də özünəməxsus məktəb rolunu oynamışdır”* [137, s.297].

Bədii əsərin qavrayışı, təbii ki, müxtəlif xarakter daşıyır və bu hər hansı başqa mühitdə ortaya çıxmış ədəbiyyatın dünya kontekstində necə ona ehtiyac duyulmasının göstəricisi kimi çıxış edə bilər. M.Şoloxovun da əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstinə düşməsi onun yaradıcılığının ümumbəşəriliyi və aktuallığı ilə bağlı olmuşdur.

Müasir ədəbiyyatşünaslığa dair yazılmış əsərlərdə qavrayış, mənimsəmə problemi əksər hallarda fənlərarası xarakterli olmaqla, ədəbiyyatın sosiologiyası, ədəbi komparativistika və s. prizmasından dəyərləndirilə bilər. Bizim mövzuda isə M.Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri tarixi-ədəbi xarakter daşımaqla, həm M.Şoloxov ədəbi irsinin Azərbaycanda necə yayılması, ədiblərimizin ondan necə bəhrələnməsi, həm də milli ədəbiyyatın təcrübə zənginləşməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəinki Azərbaycan, həm də rus tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarından M.Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycan yazıçılarna təsirindən danışanlar, M.Şoloxovun əsərlərinin hansı cəhətlərini bizim nasirləri maraqlandırdığını qeyd edirlər. Düzdür, ədəbi mənimsəmə və təsir elə bir fenomendir ki, o, demək olar ki, bütün zamanlarda mövcud olmuşdur. Bizim ədəbiyyatımızın rus ədəbiyyatı ilə əlaqələrinə həsr olunmuş tədqiqatlar biblioqrafik nəşrin predmetidir.

Azərbaycan yazıçıları və ədəbiyyatşünasları M.Şoloxovun zəngin bədii irsinin, yaradıcılıq təcrübəsinin bizim bədii nəsrimizin inkişafında mühüm rol oynamasından danışmışlar. *“Azərbaycan nasirləri sənətkarlıq mənbələrindən biri kimi, M.Şoloxov*

irsinə müraciət etmiş, ondan öyrənmişlər” [38, s.2]. Bu, ilk növbədə, onunla bağlı idi ki, Azərbaycan nəsrı XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, axtarışlar mərhələsində idi. Sözsüz ki, vahid siyasi-ictimai, ədəbi-mədəni məkan amilinin rolu istisna edilə bilməz. Bir çox rus ədibləri kimi, Azərbaycan yazıçıları da yaradıcılığın başlıca mövzusu olaraq inqilabın xalq həyatında əvəzsiz yerini, kollektivləşməni, kənddə qolçomaqlara, ortabablara, mülkədarlara qarşı aparılan mübarizə mövzularını daha çox işləməyə meyilli idilər. M.Şoloxovun ilk hekayələrində (“Xal”, “Naxırçı”, “Ərzaq komissarı”, “Sibalkonun toxumu”, “Alyoşkanın qəlbi”, “Bostan qoruqçusu”, “Qan düşməni”, “Dayça”, “Mavi çöl”, “Burulğan”, “Don ərzaq komissarı”, “Don ərzaq komissarının müavini Ptitsin yoldaşın başına gələn müsibətlər haqqında”, “Kolçak, gicitkən və sair haqqında”, “Qaloşlar” və s.) də məhz bu mövzular yazıçının yaradıcılıq süzgəcindən “ələnirdi”. Rus və Azərbaycan yazıçıları sovet dövründə müxtəlif mədəni məkanlarda yaşasalar da, onları birləşdirən vahid siyasi sistem, siyasi baxışlar, ədəbi meyarlar vardı. Buna görə də rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında işlənən mövzu və problemlər arasında oxşarlıqlar daha çox gözə dəyirdi.

Ə.Vəliyev, M.Hüseyn, M.Cəlal, M.İbrahimov və başqalarının hekayələrində daha çox *“yeni quruluşun (həm də yeni həyatın) ictimai, siyasi, mədəni-mənəvi münasibətləri təsvir obyektı olurdu...”* [18, s.147], mövzu və problematika etibarı ilə bu hekayələrdə yeni cəmiyyətdəki ailə-əxlaq problemləri, tarixi keçmişə münasibət, meşşanlıq, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi yeni əxlaq normalarının yaranması hekayələrin əsas mövzusunu təşkil edirdi

M.Şoloxovun “Don hekayələri” və digər əsərlərinin episentrində Don vilayətinin həyatı, Vətəndaş müharibəsi, müharibə illərindən sonrakı sinfi mübarizə dururdu. Burada ölümlə üz-üzə, göz-gözə duran, insanların bəzən heç nədən tələf olması, qohumlar arasında münasibətlərin pozulduğu göstərildiyi kimi, S.Rəhimovun “Vəfasız”, Qantəmirin “Kolxozstan”, M.Cəlalin “Bir gəncin manifesti” və b. povestlərində Azərbaycan mühitində həyatda baş verənlərə analogi münasibət sərgilənirdi. Adları çəkilən əsərlərdə psixologizm və naturalizm kompleks şəkildə təzahür etmişdir (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, rus ədəbi tənqidi də 30-60-cı illərdə Şoloxovun “Don

hekayələri”ndəki bu cəhəti əsərin çatışmazlığı kimi dəyərləndirmişdi). Əslində isə bu, adları çəkilən yazıçıların çatışmazlığı yox, dövrün özünün siyasi-ideoloji-mədəni xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Bu əsərlərdə 30-cu illərdə cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər, sevgi-məhəbbət, əxlaq-mənəviyyat, köhnə ilə yeninin mübarizəsi, geniş həyat hadisələri S.Rəhimovun “Vəfasız”, Qantəmirin “Kolxozstan”ında əks edilirdi və başlıca konflikt qolçomaq Qara Hüseyn, partiya üzvü Mirzə Ələkbər və gənc təlimatçı Zeynəb arasında ortaya çıxırdı. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yorulmaz tədqiqatçısı B.Əhmədovun fikrincə, “*Qara Hüseyn obrazı bitkinliyi və məzmunu baxımından C.Cabbarlının “Yaşar”ndakı İmamyar, Əbülhəsənin “Dünya qopur” romanındakı Babakişi ilə üst-üstə düşür*” [18, s.153-154]. B.Talıblının “Dirək” povestində inqilabdan əvvəl kənddə həyat tərzini, eyni ilə M.Şoloxovun “Don hekayələri”ndəki Don stanitsalarında, xutorlarında, bəy-mülkədar qəddarlığı, cəhalət və istismar göstərilir. Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti”ndə isə dövrün ziddiyyətli, real mənzərələri canlı müşahidələr əsasında obrazlı yaradılır, yoxsul kəndlilərin həyatı, insanların üzləşdiyi səfalət, çətinliklər (Müsəvat hökumətinin tənqidi və s.) əsasında yaradılırsa, Şoloxovun əsərlərində Vətəndaş müharibəsinin gətirdiyi problemlər diqqət mərkəzinə qoyulur. Adlarını qeyd etdiyimiz Azərbaycan yazıçılarının əsərlərini Şoloxovun əsərləri ilə yaxınlaşdırən ən mühüm cəhət ondan ibarət idi ki, belə bədii yanaşma tərzində Şoloxov nəsrinin təsiri duyulurdu. Çünki Şoloxovun “Don hekayələri”nin məzmun və mahiyyətinə hopmuş problemin daxilinə humanist baxış belə yanaşmanın bədii şüurda maraqlı olması ilə yanaşı, həm də onların – adi insanların, qolçomaqların, zəhmətkeşlərin qayğı və taleyini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli idi.

Ədəbi təsir barədə danışarkən M.Şoloxovun “Don hekayələri”nə daxil edilmiş bir sıra hekayələrin Mir Cəlalin yaradıcılığına təsirindən söhbət açmaq mümkündür. Şoloxovun lakonik hekayələri kimi Mir Cəlalin da hekayələrində yazıçının özünəməxsus istedadı, onun fərdi taleyinin xalq taleyi ilə eyniliyi qənaətinə gəlmək olur. Bu baxımdan M.Şoloxovun “Ailəli adam”, “Əyri yol”, “Bostan qoruqçusu”, “Ərzaq komissarı”, “Naxırçı”, “Sibalkonun toxumu” hekayələrinin ümumi xətti və obrazları ilə Mir Cəlalin “İstifadə”, “Sara”, “Badamın ləzzəti”, “Bostan oğrusu” kimi

hekayələr arasında oxşarlıqlar görmək olar. Hər iki yazıcının yaradıcılıq üslubunda diqqət mərkəzinə düşən məqamlardan birincisi cəmiyyətdə gedən hadisələri və münasibətləri həyatda baş verən ictimai ziddiyyətlər fonunda qura bilməklə, onlara daha dərin məna verməklə, ortaya qoymaları güclü psixologizmdən istifadə etməklə bağlıdır. Hər iki ədibin əsərlərinin məzmununa dərindən nəzər saldıqda görürük ki, adi həyat və məişət hadisələrindən tutmuş, cəmiyyətdə gedən proseslərə qədər nə varsa, hamısı obrazlı təsvirlərin orijinallığı ilə seçilir. M.Şoloxov “Don hekayələri” və “Mavi çöl” məcmuələrindən başqa faktik olaraq sonralar hekayə janrına az müraciət etsə də, Mir Cəlal hekayə janrında yaradıcılığını sonralar da davam etdirmişdir. Məsələn, 40-60-cı illərdə Mir Cəlalin “Anaların üsyanı”, “Qan qardaşı” (M.Şoloxovda “Özgə qanı”, “Qan düşməni”), “Boz adam”, “Axşam səfəri”, “Snayper”, “Vətən yaraları”, “Silah qardaşları”, “Sülh istəyənlər”, “Vicdan məhkəməsi” və s. dövrün aktual problemlərini, cəmiyyətdə gedən hətta məişət münasibətləri əxlaq-mənəviyyat müstəvisində işıqlandırır. M.Şoloxovun nəinki hekayələrində, həm də onun monumental “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” romanlarında da başlıca məsələ qeyd etdiklərimizdən ibarət idi. Mir Cəlalin adlarını çəkdiyimiz hekayələrində ictimai həyat, müharibənin faciələri, dövrün siyasi-mədəni mənzərələri, milli düşüncədə gedən hadisələrin alt qatına nüfuz etmə ilə bağlı yazıçı müşahidələri M.Şoloxovda olduğu kimi olduqca iti və həssas idi.

M.Şoloxov yaradıcılığı ilə Mir Cəlal yaradıcılığı arasında paralellər apardıqda, təkcə bu kontekstdə Azərbaycan ədibinin hekayələrini yox, həm də povest və romanlarını da eyni rəqəsdə nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu baxımdan M.Şoloxovun “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” epopeyaları ilə Mir Cəlalin “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, “Açıq kitab” arasında yaxınlıqlar və təsirlər görmək mümkündür. Adları çəkilən əsərlərdən hər biri, heç şübhəsiz ki, müəlliflərin yaşadıkları dövrdə həyatda baş verənlərə fərdi bədii çözümlər sərgiləmələri ilə bağlıdır. Elə buradaca qeyd edək ki, 30-40-cı illər Sovetlər dövrünün ən mürəkkəb illərindən idi. Bu dövrə qədər Rusiyada baş vermiş Birinci Rus inqilabı, 1914-1918-ci illər dünya müharibəsi, yeni həyat quruculuğu, kollektivləşmə, fərdi mülkiyyətçilərə və qolçomaqlara qarşı mübarizə, ağır repressiyalar dövrü, Böyük Vətən müharibəsi kimi

qanlı-qadalı proseslərin bədii əksi ilə bağlı yazıçılar (həm rus, həm Azərbaycan, həm də digər xalqların nümayəndələri) daha böyük epik tutumlu əsərlər yaratmağa meyilli idilər. M.Qorki “Klim Samginin həyatı”, A.N.Tolstoy “Əzablı yollarla”, A.Fadeyev “Darmadağın”(Tar-mar), “Sonuncu udege”, A.Serafimoviç “Dəmir axın”, A.qladkov “Sement”, D.Furmanov “Çapayev”, L.Leonov “Sot”, V.Katayev “Zaman, irəli!” və digərləri ilə yanaşı, M.Şoloxovun “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” romanlarında zamanın epik hədlərdə çevrələnməsi bir qədər fərqli yönlü xarakter alırdı ki, əsərlərinin milli mündəricəsi adət edildiyi rus həyatı, xarakterinin ümumən etnosunun “sub” deyilən özünəməxsus qatı ilə – Don kazaklarının subetnos kimi məişəti, psixologiyası, dünyaduyumunun əksi ilə bağlı olub. Azərbaycan nəsrində də əslində buna bənzər mövzular epik əhatəliliyi ilə yazıçıları özünə cəlb etmişdi. Y.V.Çəmənzəminli “Qızlar bulağı”, “Qan içində”, M.S.Ordubadi “Qılınc və qələm”, M.Hüseyn “Daşqın”, “Tərən”, M.Cəlal “Bir gəncin manifesti”, “Dirilən adam”, “Açıq kitab”, Ə.Əbülhəsən “Yoxuşlar”, “Dünya qopur”, Ə.Vəliyev “Qəhrəman”, M.İbrahimov “Pərvanə”, “Gələcək gün” və başqaları öz əsərlərində dövrün həyat hadisələrini, insanların psixoloji ovqatını, kollektivləşmə uğrunda çəkişmə və mübarizələri daha çox mövcud hakim ideologiyanın milli reallıqlar kontekstindən çıxış etməklə ortaya qoyurdular. Adları çəkilən sənətkarlardan hər birinin əsərlərində tarixi mərhələnin “simptomları” özünü göstərməkdə idi. “M.Şoloxovun “Don hekayələri”, “Sakit Don” epopeyası sovet ədəbiyyatşünaslığında ciddi tənqidlərə məruz qaldığı kimi (çünki həmin əsərlərdə sosializm cəmiyyəti, kənddə, xutorda, stanitsada gedən proseslər heç də bütünlükdə inqilabın təntənəsi baxımından təsvir edilmirdi və Şoloxov dərin müşahidəçi sənətkar kimi şahidi olduğu hadisələri siyasi-ideoloji baxımdan diqqət mərkəzinə çəkmək fikrində də deyildi. Elə buradaca məlumat üçün bildirək ki, məhz belə cəhətlərinə görə Şoloxovun həyatı bir neçə dəfə təhlükə altına düşmüşdü” [135, s.174-193; 105, s.184-188]. Onu partiyadan xaric edib, iki il yarım cəzalandırıblar da. “Stalinin hüsurunda əsərlərindəki təsvir və obrazlarla bağlı çıxış edib, xoşagəlməz anlar yaşayanda, onu siyasi iradəsizlikdə günahlandırmışdılar” [78, s.5-9]. Ədibin həmin illərdə, hətta sonralar da mətbuat səhifələrində təqib olunması davam etmişdir.

Təxminən Mir Cəlalin da yaradıcılıq taleyində oxşar məqamlara rast gəlmək mümkündür. Ədəbiyyatşünas Təyyar Salamoğlu Mir Cəlal nəsrini müasirlik kontekstində nəzərdən keçirərkən, haqlı olaraq yazır ki, *“Mir Cəlalin bədii yaradıcılığının, xüsusən romanlarının elmi dəyərləndirilməsində sovet ədəbiyyatşünaslığına xas stereotip təhlillərdən yaxa qurtarmaq mümkün olmayıb”* [48, s.132]. Burada tənqidçi haqlı olaraq *“Dirilən adam”* və *“Açıq kitab”* romanlarına nəzərən fikrini belə izah edir ki, müəllifin bu romanlarındakı cütlüklərin qarşılaşdırılmasında cəmiyyətdəki sosial ədalətsizliyin sərt tənqidi münasibətinin ifadəsi kimi mənalandırdığını nəzərə çarpdırıb. Akad. M.C.Cəfərov 1945-ci ildə qələmə aldığı *“Açıq kitab”* adlı məqaləsində eyniadlı bu əsəri həqiqətin üzünə dik baxan qiymətli roman, povest və hekayələrdən danışarkən *““Açıq kitab”ı yüksək dəyərləndirdiyi halda”* [13, s.269], akad. M.Arif Dadaşzadə 1948-ci ildə qələmə aldığı *“Sosialist realizminin bəzi məsələləri”* adlı məqaləsində *“Açıq kitab”* romanını, *“S.Rəhimovun və S.Rəhmanın bəzi əsərlərini kəskin tənqid etməklə kapitalizm qalıqlarını mühafizə edən...”* [4, s.225] yazıçılarımızın bəzi obrazları qeyri-səciyyəvi, donmuş, dəyişilməz təsvir etdiklərini, onları islaholunmaz, tərbiyəedilməz, konkret ictimai zəmanədən məhrum bir şəkildə göstərdiklərini qeyd etmişdi. M.C.Cəfərovun məqaləsində Mir Cəlalin *“Açıq kitabı”* təqdir edildiyi halda, Məmməd Arifə qoşulan Mehdi Hüseynin zidd mövqedən çıxış etməsi burada ilk növbədə əsərdəki ictimai-siyasi baxışlarla bağlı idi. Adları çəkilən tənqidçilərin məqalələri sovet siyasi aparatının son dərəcə kəskinləşdiyi, bəzi yazıçıların marksist-leninçi platformadan, estetik baxışlardan sapınmaları dövrünə təsadüf edirdi. Bu, 30-cu illərdə olduğu kimi, 40-cı illərdə də gündəmdə idi. Təsadüfi deyildir ki, 1946-cı ildə Ümumittifaq Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi *“Zvezda”* və *“Leninqrad”* jurnalları haqqında tarixi qərar qəbul etmişdi. Lakin məsələnin əsl mahiyyəti ondan ibarət idi ki, qəbul edilmiş həmin qərar Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii istiqamətinə pozitiv təsir etmək əvəzinə, onun həqiqi inkişafına mane olurdu. *“Sakit Don”*, *“Oyanmış torpaq”* epopeyalarında olduğu kimi Mir Cəlalin *“Dirilən adam”*, *“Bir gəncin manifesti”* romanlarında da Azərbaycan kəndinin real mənzərəsi, həyat həqiqətlərinə sədaqət prinsipi, inqilabi ideyaya, sovet dövrünün realizminə köklənmiş olsa da, M.Şoloxov Don ətrafında gedən hadisələri

bütün tərəfləri ilə göstərdiyi kimi, Mir Cəlal da özünün yazıçılıq qabiliyyətinə, zəngin məişət lövhələri yaratmaq bacarığına, dərin müşahidəçilik qabiliyyətinə söykənən reallığın acı həqiqətlərini əsərində əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. “Dirilən adam”ı Balzakin “Polkovnik Şabet” povesti ilə müqayisəyə cəlb edən T.Salamoğlu qeyd edir ki, “... *istər Balzakda, istərsə də Mir Cəlalda məsələnin mahiyyəti hər hansı konkret bir cəmiyyət, bir ictimai-siyasi sistem çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, onun fəvqünə qalxır*” [48, s.48] və hər iki əsərə zaman öz xarakterik izini qoyur. Bu baxımdan M.Şoloxovun və Mir Cəlalin bədii yanaşma prinsipləri də, demək olar ki, bir-biri ilə üst-üstə düşür. Mir Cəlalin adları çəkilən romanlarının ünvanına söylənilən tənqidi yanaşmaların əsas hədəfi əsasən Azərbaycan ədibinin inqilabın aparıcı roluna yer verməməsində, inqilabi proseslərin canlı həyat lövhələri ilə təcəssüm olunmamasındadır. Təəssüf ki, 40-cı illərdə M.Arif və M.Hüseynin fikirlərini başqa bir ədəbiyyatşünas-alim Y.İsmayılov 1975-ci ildə nəşr etdirdiyi “Mir Cəlalin yaradıcılığı” monoqrafiyasında, demək olar ki, eyni ilə təkrarlamışdır. O, əsərlə bağlı qənaətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: “... *müəllif Qədirin daxil olduğu (söhbət Mir Cəlalin “Dirilən adam” romanındakı Qədir obrazından gedir) yeni şəhər həyatının, mühitinin əsl ictimai-siyasi mənzərəsini, inqilab alovunun necə güclənib yayıldığını, şəhər zəhmətkeşlərinin, fəhlələrinin necə hazırlaşdıqlarını göstərmir*” [36, s.79]. Mir Cəlal əsərlərini, onlara daxil etdiyi obrazları yaradarkən plakatçılıq, şüarçılıq arxasınca getməmişdir. O, yaşadığı dövrün sosial-siyasi və mədəni-mənəvi həyat mənzərələrini M.Şoloxov kimi əks etdirməyə meyilli olmuşdur. M.Şoloxovun romanlarında təsvirini tapan təsərrüfat qayğıları ilə dolu gündəlik həyat və tarixi hadisələr, bu əsərlərdəki konkret situasiyalar kimi Mir Cəlalin da romanlarında özünü əks etdirməkdədir. M.Şoloxovun “Sakit Don”unda olduğu kimi Mir Cəlalin da “Dirilən adam”ında xalq həyatının nəbzini eşitmə istəyi böyükdür. Elə buna görə də bu iki yazıçının yaradıcılığında sosial-siyasi şərait bütün ziddiyyətləri ilə ortaya qoyulur, onlar müxalifətçilik mövqeyində dayanırlar. Bu baxımdan akad. İ.Həbibbəylinin bir sıra yazıçılarımızla bağlı gəldiyi qənaətlər fikirlərimizə daha yaxşı yardımçıdır: “*Keçən əsrin 30-50-ci illərində ədəbiyyat böyük sürətlə ideologiyalaşdırılmışdır. Bununla belə, sovet rejiminin sərt ideoloji mühit*

çərçivəsində də ideologiyadan uzaq, böyük çətinliklər bahasına olsa da, məmləkətə və millətə xidmət edən əsl ədəbiyyat nümunələri yaranırdı. Mir Cəlal, İlyas Əfəndiyev, Ənvər Məmmədخانlı kimi yazıçılar həmin prosesdə daha sabit mövqeyə malik olan sənətkarlar kimi diqqəti cəlb edirdilər” [25, s.244]. Əlbəttə, Sovetlər İttifaqı tarixin arxivinə atılandan sonra rus ədəbi tənqidi M.Şoloxov yaradıcılığı ilə bağlı analoji fikirləri daha çox təhlil obyektini kimi ortaya qoymaqladır.

Mir Cəlalin nəsrində *“yeniliklə köhnəlik arasında mübarizə, insanın daxili aləminə nüfuz etmə, mənəvi-əxlaq dünyasının sirləri, ifadə tərzindəki rəngarənglik, mövzu müxtəlifliyi, mövzunun bədii həllindəki nəzərdə tutulmayan situasiyaların meydana çıxması, lakoniklik və s. diqqəti daha çox cəlb edən məqamlardandır*” [47, s.137-138; 48, s.113]. “Bir gəncin manifesti” romanında yer almış hadisələrdə Mir Cəlalin özünəməxsus epik səhnələr yaratma bacarığı əks olunur. Burada yazıçının yerli etnik-milliyətçi həyat mənzərələri üzərində müşahidələri M.Şoloxovun bədii təhkiyə üslubundan yararlanması müstəvisində diqqətdən kənar qalmamalıdır. Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanında ideoloji, inqilabi mövzu bir-birini inkar edən milli ilə inqilabi müstəvisində yer almaqla, romanda xalq ruhundan, bəşəri dəyərlərdən daha çox ifadə olunur. Romanda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin (Demokratik Respublikasının) çökdürülməsi və yerində sovet hökumətinin qurulması dövrü yer alır. Bəzi ədəbiyyatşünaslar bu əsərdə *“Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda gedən mübarizədən bəhs edildiyini göstərsələr də*” [4, s.492], əslində romanda *“sovet hökumətinin Azərbaycana “gəliş”inə münasibət birmənalı deyil*” [467 s.142]. Bundan başqa biz romanda müsavət hökuməti ilə XI Qızıl Ordu və sovet hökumətini təmsil edən digər qüvvələr arasında gedən gərgin mübarizənin şahidi oluruq. Bu təsvirlərdə biz Azərbaycanda XI Qızıl Orduya heç də qucaq açılmadığı, onun gül-çiçəklə qarşılanmadığı, sovet hökumətinin Azərbaycan hökumətinin, milli hökumət tərəfdarlarının iradəsini hərbi gücü ilə, zorla qırması haqqında düşünməyə əsas verir. Eyni zamanda, əsər elə qurulmuşdur ki, guya müəllifin Qızıl Ordunun Azərbaycana gəlişinə münasibəti müsbətdir. Mir Cəlal milli düşüncəyə bağlı sənətkar kimi əsərin alt qatında “fərasətli oxucu”nun (Qulu Xəlilovun ifadəsi) zahir arxasında batini görəcəyinə inanırdı. Maraqlıdır ki, M.Şoloxovun “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq”

romanlarında da təxminən eyni üsuldan istifadə olunmuşdur.

Mixail Şoloxov yaradıcılığı ilə Əbülhəsənin yaradıcılığı arasında da bir sıra oxşarlıqlar tapmaqla, ikincinin birincidən yaradıcı şəkildə qidalanmasını göstərmək olar. M.Şoloxovun “Don hekayələri”, “Sakit Don” epopeyası və digərlərindən söhbət açdıqda biz obrazların səciyyələndirilməsindən yazıçının onlarda psixologizmlər yaratması prizmasından yanaşdığını görürük. “Don hekayələri” məcmuəsinə daxil edilmiş “Xal” və digər lakonik, lakin yetərincə tərbiyəvi əhəmiyyətli əsərlərdə obrazların yaşantıları və psixoloji gərginlikləri oxucuya təsir edir. Məsələn, “Xal”da Şoloxov atasının almanlarla müharibədə itkin düşmüş kazak Nikolay Koşevoyu axtarırdıqda onun sol ayağında iri bir xalı olduğunu təsvir edir. Komsomolçu kimi qırmızı eskadrona komandirlik edən Nikolay Koşevoy antisovet kazak bandasına qarşı vuruşur. Qırmızılar kazak bandası ilə ölüm-dirim savaşındadırlar. Döyüşdə kazak atamanının özü Nikolay Koşevoyu öldürür. Ataman Nikolkanın yavaş-yavaş titrəyən ayaqlarına baxıb, ətrafa nəzər saldıqdan sonra ölünün ayaqlarından xrom çəkmələri çıxarır. Ataman hirsli-hirsli çəkməni corabla birlikdə çıxartdıqdan sonra ölünün ayağında, topuqdan yuxarıda göyərçin yumurtası boyda xalı gördü, əllərini oğlanın ağızından gur axan qana buladı və alçaqdan dedi:

“- Oğlum! Nikoluşka!.. Barı bir kəlmə danış! Axı bu, necə oldu, hə? Sönməkdə olan gözlərə baxaraq yıxıldı...

Ataman oğlunun soyuyan əllərini sinəsinə basaraq öpdü və dişlərini mauzerin tərləmiş poladına bərk-bərk basıb gülləni öz ağızına sıxdı” [75, s.118].

Əbülhəsənin də “Yoxuşlar” və “Dünya qopur” romanlarında belə psixoloji gərginmələrin şahidi oluruq. “Yoxuşlar”da Əbülhəsən insanlar arasında yeni mühitə köklənmənin özünəməxsus gərgin, ziddiyyətli və mürəkkəb psixoloji sarsıntıların ortaya çıxarılmasında ısrarlıdır. “Yoxuşlar”ın baş qəhrəmanı Bünyad könüllü olaraq şəhərdən kəndə gəlir. Yad mühit, kənddə gedən sinfi mübarizəyə hazırlıqsızlığı, ağır keçən həyat tərzini onda bir müddət mənəvi böhran yaradır, onda insanlara qarşı şübhə və tərəddüdləri artırır, öz səhvlərini digərlərinin üstünə atır. Qumruya, Muzdura, Cəmilə etinasızlıq göstərir. Lakin getdikcə onun düşüncəsində pozitiv hisslər baş qaldırır, mövcud həyata, yaşadığı cəmiyyətə baxışları dəyişir, iradəli partiya və təsərrüfat

işçisinə çevrilir, mənəvi cəhətdən yetkinləşir. Beləliklə, “Əbülhəsən də M.Şoloxov hekayələrində və romanlarında göstərdiyi kimi əsərdə kollektivləşmə hərəkətinin mürəkkəb və ziddiyyətli tərəflərini təsvir etməklə, Azərbaycan bədii nəsrinə yeni obraz və süjet xətləri daxil etməklə, obrazların fərdi cizgilərini, psixologiyasını ortaya qoymağa səy göstərir” [17, s.158].

M.Şoloxov yaradıcılığının hər hansı bir tərəfini təhlilə cəlb edən Azərbaycan tədqiqatçıları bir qayda olaraq, onun əsərlərinin milli nəsrin inkişafına təsirindən danışırlar. Bu da təsadüfi deyil və məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu təsiri nəinki yuxarıda adlarını sadaladığımız bizim yazıçılarımız və tənqidçilərimiz, həm də rus tənqidi, xüsusən Y.Dryaginın iki kitabında “Şoloxov və sovet romanı”, “Şoloxov və çoxmillətli sovet nəsrinə” [104] və L.Zalenskayanın “Şoloxov və çoxmillətli sovet romanının inkişafı” [110] kitabında görürük. Əgər birinci müəllif SSRİ xalqları ədəbiyyatında, o cümlədən onların sırasında S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, Ə.Əbülhəsənin də yaradıcılığında Şoloxov ənənələrinin təsiri məsələlərinə işıq salmışdırsa, ikincinin kitabında Əli Vəliyevin “Qəhrəman” romanı ilə M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq” əsərləri arasında müəyyən paralellərin mövcudluğuna diqqət çəkilmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək zəruridir ki, 30-cu illər sovet ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinə nəzər saldıqda M.Şoloxov yaradıcılığında yer almış yeni insan konsepsiyasının, sosial mübarizələr fonunda təşəkkül tapmağa can atan, qarşılıqlı ziddiyyətlərə sinə gərən əməkçi insan surətlərindəki yaxınlığı görmək mümkündür. M.Şoloxov ənənələri bizim yazıçıların romanlarında nəinki mövzu baxımından, həm də kolxoz quruluşunu təsdiqləyən, onun qələbə gücünə inamının qanunauyğunluğunu göstərmək baxımından uyğunlaşırdı. Burada 30-cu illər Azərbaycan romanı ilə səsleşən məqamlar kifayət qədər yer alırdı. Bu prizmadan yanaşdıqda 20-30-cu illərdə gedən mühüm ictimai-siyasi hadisələrin çoxsaylı həyat problemlərini özündə əks etdirən, yeni insanın xarakterinin rəngarəngliyinin Əbülhəsənin romanlarında yer aldığından söhbət açmaq olar. Bu kontekstdə Əbülhəsənin “Yoxuşlar” romanı ona görə yetərincə dəyərləndirilir ki, nəinki bu Azərbaycan romanı kollektivləşmə, kolxoz həyatına həsr olunmuş ilk romanlarından, həm də Əbülhəsənin yaratdığı Qumru, Muzdur, Bünyad, Şərif,

Rüstəmov kimi kommunistlər koloritli obrazlar kimi, ağır şəraitdən çəkinməyərək, düşmənlə mübarizəyə qalxıb kolxoz quruluşunun möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə aparırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məsələnin bu cəhəti rus tənqidçisi Y.Dryaginın də nəzərindən qaçmamışdır. M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq” romanı ilə Əbülhəsənin *“Yoxuşlarını doğmalaşdıran digər bir məqam isə ondan ibarətdir ki, hər iki əsərdə qəhrəmanların psixoloji traktovkasına meyil özünü göstərir ki, burada roman hadisələri əks etdirməkdən daha çox xarakterlərin özünəməxsusluğu üzərində diqqəti cəmləşdirirdi”* [104, s.204].

Əbülhəsənin “Yoxuşlar” kimi “Dünya qopur” romanında da oxşar məqamlar az deyildir. Bu əsərdə də “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq”da olduğu kimi sovet cəmiyyətinin əvvəlki mərhələləri, kənddə müxtəlif təbəqələr arasında gedən çəkişmələr süjet boyunca açılır. Yazıçı dövrün ab-havasını real səhnələr əsasında əks etdirməyə səy göstərir. Əbülhəsən “düşmən” obrazını, onun xarakterini və mənəvi dünyasını cəmiyyətin qütbləşməsi fonunda təsvir etməyə, obrazların fərdi və ümumi xüsusiyyətlərini özünəməxsus detallarla işləməyə daha çox meyil edir. Tənqidçi Y.İsmayılov “Dünya qopur”un müəllifinin məhz bu cəhətinə diqqət yönəldərək yazırdı ki, *“Əbülhəsənin Veyis və Bülənd, Həmzə və Sırat, Qadir və Sona, Çimnaz və Əminə kimi bir-birindən seçilən, hərəsinin özünə məxsus təbiəti olan zəngin obrazları, psixologiyaları, həyata baxış və təfəkkür tərzləri, hərəkət və davranış prinsipləri ilə seçilən canlı xarakterləri cəlbedicidir”* [37, s.102-103].

Əbülhəsənin “Dünya qopur” romanı ədəbi tənqiddə M.Şoloxovun “Sakit Don”u kimi heç də vahid prizmadan dəyərləndirilmirdi. Düzdür, bu qüsurların bəziləri zaman keçdikcə özü-özündən silinib aradan çıxsada da, bəziləri özünü bu gün də göstərməkdədir. Məsələn, Cümhuriyyət dövrünə müəllifin münasibəti heç də Milli dövlətçiliyimizdə onun doğrudan da oynadığı rola adekvat olaraq göstərilmişdir. Bu milli-mədəni və yaradıcı intellektual düşüncənin sovet ideoloji qəliblərinə uyğunlaşdırılması, xalqlar dostluğu, “beynəlmiləlçilik” ideyalarının psevdotəbliği ilə bağlı idi. Bəzi tənqidçilərin bunu nəinki Əbülhəsənin fərdi təfəkkür tərzilə, həm də dövrün “solluq xəstəliyi” olub, Azərbaycan nəsrinin “Axilles dabanı” kimi səciyələndirmələri ilə bağlıdır. Buna görə də *“S.Rəhimovun “Şamo”, Mir Cəlalın “Bir*

gəncin manifesti”, “*Dirilən adam*”, M.Hüseynin “*Daşqın*”, “*Tərən*” və s. əsərlərinin dövrün kontekstində qiymətləndirilib yer almasına diqqət yetirmələri də başa düşüləndir” [17, s.159]. Bununla belə adlarını çəkdiyimiz əsərlərdən hər birinin M.Şoloxov nəsrilə səsleşən məqamları da istisna deyildir. M.Şoloxov kimi Əbülhəsən, S.Rəhimov, M.Hüseyn, Mir Cəlal və başqaları da qəhrəmanlarının mənəvi-psixoloji imkan və bacarıqlarını təqdir və təhlil etməklə, onların fəaliyyətini inqilabi gerçəkliklər fonunda işıqlandırmağa səy göstərirdilər. Lakin bu yazıçılardan hər birində belə proses xarakterlərin fərdi təkrarolunmazlığını əks etdirməklə, özünəməxsus şəkildə getməkdədir. Bununla belə, M.Şoloxov inqilabi dəyişikliklər prosesinin xalq kütləsinin yekrəng olmadığını duyub xeyli çətinliklər və mürəkkəbliliklərlə bağlı olduğunu düşünüb gördüyündən ziddiyyətlərini də nəzərdən qaçırmırdı. Azərbaycan ədəblərinin də düşüncəsində məhz belə bir cəhət özünə kök salmışdı. Onların əsərlərində insanın gerçəkliklə ənənəvi toqquşmaları sosial ziddiyyətlərin inqilabla, ictimai düşüncədəki əyintilərlə bağlı idi. “*Məsələnin belə tərəfi vaxtilə prof. P.Vixodtsev tərəfindən də təhlil obyektini kimi çıxış etmişdir*” [113, s.491-492].

Ə.Vəliyevin 30-cu illərdə nəşr olunmuş “Qəhrəman” romanı, 1958-ci ildə “Proydeniye qodı” adıyla rus dilində müəllifin əlavələri ilə işıq üzünə gördükdən sonra qəhrəman Mehrac Şoloxovun “Sakit Don”undakı baş qəhrəman Qriqori Melexovla müqayisə olunmaqla, həm də həyat yolunda müxtəlif “sahillər”ə yanaşdığını, onun gah müsavətçilər, gah da kollektivləşmə tərəfdarı olanlara yaxınlaşmasının şahidi ola bilirik. Qeyd edək ki, rus tənqidçisi L.Zallesskaya Şoloxov və Ə.Vəliyevin ayrı-ayrı qəhrəmanları arasında paralellər aparmaqla, maraqlı izahlar ortaya qoyur. Bununla belə, L.Zallesskayanın təhlillərində tendensiyaçılığın da özünü göstərdiyini qeyd etmək məqsədə uyğundur. Mətnlə işləyərkən L.Zallesskaya üçün nədənsə inqilabçılar daha yaxşı, onların sinfi düşməni müsavətçilər isə neqativ rənglərdə təqdim olunmaqdadırlar.

M.Hüseynin “Daşqın” romanının mövzusu Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını əks etdirən əsərlərdən birincisi olmaqla, milli nəsrdə, həm də Vətəndaş müharibəsinin hadisələrini geniş planda əhatə etməkdədir. Vaxtilə Azərbaycan

tənqidi “Daşqın”da yer almış bir sıra Sərxan, Şirəli, Mahirə kimi sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparan (Sərxan xüsusilə) uğurlu obraz kimi dəyərləndirilmişdir [49, s.9]. B.Əhmədov isə Sərxan obrazı haqqında yazır: *“Müəllif Sərxan obrazını xüsusi məhəbbətlə işləmişdir: o, gənc olsa da, mövcud vəziyyəti düzgün qiymətləndirir, partizan dəstəsinə başçılıq edir. Dostluqda, yoldaşlıqda sədaqətlidir, ictimai hadisələrdən baş çıxarmağı bacarır”* [17, s.298-299].

M.Hüseynin ikinci romanı “Döyüş” (“Tərən”) kəndin kollektivləşməsinə həsr olunduğundan müəllif bu prosesləri geniş planda əks etdirməyə çalışır. Kənd müəllimi Tərən bir mübariz kommunist kimi xarakteri sovet hakimiyyətinin düşmənləri ilə mübarizədə açılır. M.Şoloxovun *““Oyanmış torpaq” romanı ilə “Tərən” arasındakı paralellər ilk növbədə tarixi və həyat materiallarının oxşarlığında daha aydın nəzərə çarpa bilər”* [102, s.203]. Rus tənqidçisi Y.Dryagin fikrincə, “Tərən”ə Şoloxov nəsrinin təsiri dramatik süjetin psixologizasiyasında obrazın romantik əhvali-ruhiyyəsində, obrazın poetikasının realistliyində və s. görmək mümkündür. Eyni zamanda buraya M.Şoloxov nəsrini üçün səciyyəvi olan xalqın apardığı gərgin mübarizə, hadisə və proseslərin psixoloji nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırılması, “Oyanmış torpaq”dakı Semyon Davıdovla “Tərən”dakı yetərinə demokratik düşüncə sahibi kolxoz sədri Mürsəl kişi obrazları arasında oxşarlıqda da görmək mümkündür.

M.Şoloxov nəsrinin Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinə təsirini “vərəqləyərkən” biz M.Şoloxov yaradıcılığını yüksək realist sənət nümunəsi hesab edən S.Rəhimovun ən başlıca əsərlərindən “Şamo” epopeya-romanından və “Saçlı” trilogiyasından söhbət açə bilərik. S.Rəhimova M.Şoloxov əənələrinin təsiri ilk növbədə “Şamo”nun təhkiyə prinsiplərində, əsərin süjet quruluşunda, kompozisiya strukturunda, insan xarakterlərinin konsepsiyasında, tarixə münasibət və s. özünü büruzə verir. “Şamo”da olduğu kimi, “Sakit Don” epopeyasında da xalqın taleyi onun tarixi inkişafının ən dönüşlü və təbəddülatlı mərhələsini, ayrı-ayrı insanların taleyində, bənzərsiz xarakterlərə söykənərək ortaya qoymaq bacarığı ilə bağlıdır. Elə buradaca onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, 2014-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş “Ailə Rusiya və Azərbaycan etnomədəni məkanında” (“Семья в этнокультурном

пространстве России и Азербайджана”) monoqrafiyasında L.Həsənovanın “*Şoloxov ənənələri Azərbaycanda və 30-cu illər sovet əsərlərində*” adlı məqalədə *Şoloxovun Azərbaycan nasirlərinin yaradıcılığına təsirinin bir sıra aspektləri elmi-nəzəri planda araşdırılmışdır*” [96, s.37-54].

Qeyd etdiyimiz bu və ya digər məqamlar ədəbiyyatşünas-tənqidçi P.Xəlilovun 70-ci illərdə söylədiyi fikirlərin doğruluğuna bizi bir daha inandırır. O, yazırdı: “*M.Şoloxovun yaratdığı bədii sərvət rus həyatının 60 illik mərhələsinin güzgüsü olmuşdur: bu sərvətin bütün milli ləyaqəti ilə yanaşı, misilsiz bəşəri dəyəri vardır. Xarici ölkələrin bir sıra qabaqcıl ədibləri Şoloxov sənətinin ecazkarlığına, onun həqiqətpərəstliyinə böyük ictimai-fəlsəfi məzmununa heyran qalmış, ondan öyrənmişlər*” [30, s.73].

Bu fikirlərlə yanaşı, P.Xəlilov sovet ədəbiyyatının inkişafına M.Şoloxovun konkret təsirindən danışmışdır. İnqilab illərində, vətəndaş müharibəsi günlərində xalqdan ayrı düşüb, dolanbac yollarda gah məhdud sinfi xülyalara, gah da şəxsi şöhrət və xudpəsənd arzulara qapılanların tarixi faciəvi problemi “Sakit Don”un həll etdiyi elə problemdir ki, qardaş respublika xalqları ədəbiyyatında buna geniş şəkildə rast gəlirik. “*Azərbaycan ədəbiyyatında Y.Çəmənzəminlinin “1917-ci il” romanında Rüstəm bəyin təmsil etdiyi bir qrup ziyalı belə bir tarixi faciə keçirir və onların aqibəti Qriqori Melexovun taleyini xatırladır*” [30, s.73].

P.Xəlilov eyni zamanda bunu da bildirir ki, Vətəndaş müharibəsi mövzusunda yazılmış bəzi romanlarda baş qəhrəman öz mənşəyinə və meyillərinə görə Qriqori Melexova bənzəməsə də, onun tərəddüdləri, narahat həyatı, cəsurluğu, ədalətsizliyə dözümsüzlüyü, çılğınlığı və s. xasiyyəti M.Şoloxov qələminin ilhamverici səmərəsindən xəbər gətirir. Və bu rakursdan baxdıqda o, Berdi Kərbabayevin “Qəti addım” əsərindəki Artıq surətini Melexovla yaxınlaşdırır, gürcü nasiri N.Lordkipanidzenin romanını diqqətə cəlb edir. Tənqidçi daha sonra haqlı olaraq göstərir ki, M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq” əsəri ilə səsleşən roman və povestlər də yetərincədir. “Oyanmış torpaq”da kolxoz quruculuğunun müxtəlif tərəfləri yer aldığı kimi, bizim yazıçıların da əsərlərində belə prosesləri əks etdirən, onların çətinliklərini göz önünə gətirən nümunələrdən biri kimi Əbülhəsənin “*Yoxuşlar*” [30, s.73-74]

romanını qeyd edir.

Rus ədəbiyyatında XX əsrin 20-40-cı illərində gedən ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni proseslər digər çoxsaylı əsərlərlə yanaşı, M.Şoloxovun “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq” və onun başqa əsərlərində göstərilirdisə, Azərbaycan nəsrində bu proseslərin başlıca istiqamətini müəyyənləşdirən, sinfi mübarizə və kollektivləşmədən bəhs edən əsərlər sırasında Əbülhəsənin “Yoxuşlar”, “Dünya qopur”, S.Rəhimovun “Şamo”, “Saçlı”, S.Rəhmanın “Vəfasız”, Mir Cəlalın “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, Ə.Vəliyevin “Qəhrəman”ı ilə yanaşı, M.Hüseynin “Daşqın”, “Tərən”, “Səhər” romanlarının adlarını çəkməliyik. Heç şübhəsiz ki, qeyd etdiyimiz illərdə və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı “çoxmillətli sovet ədəbiyyatı” kontekstində yaranıb inkişaf edirdi. Lakin belə ümumi kontekst və konsepsiyaya baxmayaraq, bizim ədəbiyyatda həmin dövrlərdə, ilk növbədə nəsrimizdə “inqilabçı” obrazı milli tip kimi dərk oluna bilmir [20, s.90]. Bu fikirlə qismən razılaşmaq olsa da, ümumən götürdükdə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərdə “inqilabçı” xarakteri mümkün qədər yazıçıların fərdi təfəkkürünün və ideologiyanın təsiri ilə gerçəkləşə bilirdi. M.Hüseynin “Tərən” romanında M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq” əsərində olduğu kimi, Azərbaycan kəndinin koloritli mənzərələri, həyat və məişət detallarının özünəməxsus ifadəsi diqqəti cəlb etməkdədir. Şoloxovun “Oyanmış torpaq”ındakı kimi dediklərimiz M.Hüseynə özünü daha qabarıq ifadə etməsə də, inqilabın təsviri, ona münasibət, siyasi rejim “həqiqətləri” arxa planda görünməkdədir. Məsələn, *“M.Hüseynin “Daşqın”ında Vətəndaş Müharibəsi Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddində mənşevik, müsavat qalıqlarına qarşı törədilən faciələr əksini tapmışdır”* [6, s.429]. Əlbəttə, belə dəyərləndirmə ilk növbədə həmin dövr ədəbiyyatşünaslığının məsələyə siyasi-ideoloji yöndən yanaşması ilə bağlı idi. Əsərin həqiqi ifadə etdiyi ideya isə əslində xalqın öz varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda XI Qızıl Ordu, sovet rejiminə qarşı mübarizə, dövrün bəlalarını, amansızlığını göstərməkdən ibarət idi. T.Salamoğlu da məhz belə bir mövqeyi ifadə edərək göstərir ki, əsərdə (M.Hüseynin “Daşqın” romanı nəzərdə tutulur) keçən əsrin ikinci onilliyinin sonlarında xalqımızın yaşadığı faciəli tale, milli müstəqilliyini saxlamaq uğrunda cəhdlərinin uğursuzluğa düşər olmasına dair zamanın həqiqətləri əks olunmuşdur. *“Azərbaycana “qırmızı inqilab” gətirmiş və*

qan gücünə onu bu xalqa etməyə çalışan XI Qızıl Ordu ilə milli qüvvələr – Müsavat qüvvələri arasındakı mübarizə əsərin başlıca həqiqətləridir” [46, s.161]. “Səhər” romanında da inqilabın təsviri özünü göstərməkdədir. Bununla belə “Səhər” romanını heç də tam şəkildə inqilabçı Bayram və onun yaxınlarının mübarizə yolu kimi dərk etmək əsərin mənə və məzmununu daralda bilər. Eyni zamanda romanı M.Şoloxovun “Oyanmış torpağ”ı ilə yaxınlaşdıran başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, “Səhər”də də Azərbaycan kəndinin problemləri, sinfi düşmənlər arasında yer almış ziddiyyətlər, insanların mənəvi aləmi, müstəmləkəçi rejimin törətdiyi bəlalar, Azərbaycan kəndlisinin ağrı-acıları, kəndlinin etnik-millət tarixə söykənən xüsusiyyətləri yer almışdır. Əsərdə xalq həyatının təsviri, nəinki qəhrəmanın, həm də epizodik personajların əksi, peyzaj mənzərələri özünəməxsus cizgilərlə diqqəti cəlb etməkdədir. Yeri gəlmişkən söyləyək ki, M.Şoloxovun da romanlarının bu cəhəti qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsini, onların estetik düşüncə tərzini göstərmək baxımından maraqlıdır. M.Şoloxov təhkiyəsinin mühüm xüsusiyyəti epikliklə lirizmin, drammatizmlə yumorun bir-birinin içində əridildiyi kimi, M.Hüseynin də romanın lirik rəngləri qəhrəmanın həyata və ətraf aləmə münasibətini əks etdirməkdədir.

Müstəqillik dövründə sovet-sosialist keçmişimizdən bəhs edən böyük rus yazıçısı Mixail Şoloxovun “Sakit Don” və görkəmli Azərbaycan nasiri Süleyman Rəhimovun “Şamo” roman-epopeyalarına müqayisəli şəkildə qiymət verərkən onların mövzusunda, ideya-məzmununda və süjet-kompozisiyasında sənətkarlıq xüsusiyyətlərini müasir ədəbi-estetik meyarlarla yenidən dəyərləndirmək zəruridir. Bu baxımdan hər iki əsərdə analogi bədii məzmun və forma xüsusiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə təhlil və tədqiq etmək başlıca məqsədimizdir.

M.Şoloxovun tanınmış rus tədqiqatçısı L.Q.Yakimenko yazır: *“Şoloxov eposunda Rusiya tarixinin onilliyi (1912-1922) əks olunmuşdur. Romanda 20-ci illər ədəbiyyatının başlıca motivləri akkumulyasiya olunmaqla, burada şəxsiyyət və kütlə problemi, burjuva-mülkədar ziyalıların taleyi, kəndli həyat ukladının dağılması əks etdirilmişdir*” [190, s.89].

Məlumdur ki, Azərbaycanda Vətəndaş müharibəsi mövzusunda həsr olunmuş əsərlərdən biri də Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanıdır. İlk variantı 1931-ci ildə

çap olunmuş “Şamo” romanını müəllif bir neçə il sonra onu genişləndirmiş və çoxcildli bir roman kimi işləmişdir. Romanın birinci kitabında müəllif Bakı proletariyatının yardımını və bolşeviklər partiyasının rəhbərliyi ilə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda gedən tarixi mübarizələrdə iştirak edən Azərbaycan kəndlisinin qəhrəmanlıq sifətlərini, nəcib insani keyfiyyətlərini, eyni zamanda, zəif cəhətlərini göstərmişdi. Müəllif *“kənd həyatını, xalq məişətini dərinədən təsvir etmək yolu ilə müxtəlif xarakterlər yaratmış, surətləri tipiklik səviyyəsinə qaldırmışdı”* [6, s.118].

XX əsr sovet nəsrinin bütün görkəmli nümayəndələri, o cümlədən M.Şoloxov kimi, S.Rəhimov da xalqı təmsil edən müsbət qəhrəman surətləri yaratmağa xüsusi fikir vermişdir. Biz bu xüsusiyyəti S.Rəhimovun “Şamo” romanında aydın görürük. Əsər bir və ya bir neçə nəfər qəhrəmanın romanı deyil, xalq həyatının romanı kimi meydana çıxır. Rus tənqidində düzgün olaraq *““Şamo” romanı xalq epopeyası janrında yazılmış bir əsər kimi qiymətləndirilmişdir”* [184].

Roman bizi, hər şeydən əvvəl, M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasında olduğu kimi, 1914-1920-ci illərdə Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi quruluşla, xan, bəy, mülkədar ağalığı və üstəlik, çarizmin amansız müstəmləkə siyasəti ilə tanış edir. Müəllif xalq həyatının epik səhnələrini yaradır, patriarxal-feodal Azərbaycanın əsas ictimai-siyasi ziddiyyətlərini açıb göstərir, hər cür insani hüquqdan məhrum olan yoxsul Azərbaycan zəhmətkeşlərinin dözülməz ağır həyatını təsvir edir. Bir tərəfdən “haçasaqqal” naçalnik, qubernatorlardan tutmuş pristavlara, yüzbaşılara qədər “yanları tazılı-tulalı” dövlət məmurları, ikinci tərəfdən isə, çarizmin xüsusi himayəsində olan iri mülkədar və bəylərdən tutmuş kənd hampalarına qədər yerli tüfeyli siniflər zəli kimi xalqın canına daraşmış qanını sorurlar.

Romanın ən müvəffəqiyyətli surəti şübhəsiz ki, əsərin qəhrəmanı Şamodur. Şamonu “Sakit Don”dakı Qriqori Melexovla birləşdirən bir çox mənəvi-psixoloji cəhətlər vardır. Xalqın sadə bir nümayəndəsi olaraq konkret tarixi şəraitdən irəli gələn ictimai-siyasi hadisələrdə, inqilabi proseslərdə mürəkkəb çətinliklərlə üzləşməli olan, fikri tərəddüdlər və əqidə böhranları keçirən Qriqori və Şamo olduqca həyati obrazlardır. “Şamo” romanında daha sonra uğurlu surətlərdən olan Safo və Alo patriarxal-feodal Azərbaycanın bütün ağırlığını çiyinlərində daşıyan, öz üsyankarlığı,

igidliyi ilə düşmənin ürəyinə qorxu salan, eyni zamanda, köhnə adət-ənənələrin, fərdiyyətçilik əhvali-ruhiyyəsinin, din və mövhumatın təsiri altında olan yoxsul kəndlilərin qüvvətli və zəif tərəflərini ümumiləşdirən surətlərdir. Safonun qızı Gülsənəm və Şamonun nişanlısı Qəmər surətlərilə müəllif zəhmətkeş Azərbaycan qadınının mərdliyini, təmiz əxlaqını, burjua-mülkədar üsul-idarəsində qadınların bədbəxt taleyini təcəssüm etdirir.

Əsərin qəhrəmanı Şamo da Qriqori Melexov kimi bir çox tərəddüdlər, psixoloji sarsıntılar keçirməklə yeni inqilabi ideyalar, proletar inqilabı nəzəriyyəsi, Leninin əsərləri, fikirlərilə ilk dəfə Mirzə Polad və Sibir Matveyin yanında tanış olur. Onların məsləhətilə partiyaya girir, Azərbaycan kəndində fəal bir kommunizm təbliğatçısı olur.

Kompozisiya baxımından “Şamo” romanında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri “Sakit Don”da olduğu kimi, müəllifin əsas süjet xəttini müxtəlif ailələrin, ailə münasibətlərinin geniş təsvirilə bağlamasıdır. Romanda istər yoxsul kütlələr, istərsə də varlı hakim təbəqələrə məxsus bir çox ailələr – Alo və Safo ailəsi, usta Hümmət, kənkən Qeybəli, Fərzəli, Həsi ailəsi, Hətəmxan ağa, Hacı Səfiqulu, Yasavul Kalbalı, sərkar Həmid, Gəray bəy, Sultan bəy, Maro, Müqim bəy ailəsi və b. təsvir olunur.

M.Şoloxova və S.Rəhimova tükənməz güc və ilham verən, “Sakit Don”un və “Şamo”nun bütün ruhunu və məğzini təşkil edən xalq həyatı, xalq psixologiyasıdır. Onların qələmi xalq həyatının dərin qatlarını üzə çıxarmış, qarşımızda uzun zaman tərəvətini, ətrini itirməyən, yaddan çıxmayan lövhələr yaratmışdır. Bu baxımdan “Sakit Don”la yanaşı, “Şamo” romanı da xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Mixail Şoloxov və Süleyman Rəhimov sözün həqiqi mənasında əsl xalq yazıçılarıdır. Bütün yaradıcılığı boyu xalqın taleyi, onun qayğısı, kədəri, sevinci, qələbəsi hər iki yazıçının diqqətini cəlb və məşğul etmiş, onları “Sakit Don” və “Şamo” roman-epopeyalarında, həmçinin digər əsərlərində qələmə almağa sövq etmişdir.

Şoloxov nəsrinin öz yaradıcılığına yaxından təsirini hiss etmiş ədiblərimizdən biri də İsmayıl Şıxlıdır. Gənc nasirin müharibədən əvvəl və sonra yazdığı əsərləri oxuyan M.Hüseyn onun hekayələrinin bədii keyfiyyətlərini dəyərləndirməklə, əsərlərini təbii və sadə dillə yazdığını, təsvir və təhkiyələrində məlumatdan daha çox

mətləbləri açmağa çalışdığını söyləmişdir. İsmayıl Şıxlı hansı janrda, nə haqqında yazır yazsın (“Həkimin nağılı”, “Kerç”, “Cəbhə gündəlikləri”, “Xatirəyə dönmüş illər”, “Mənim rəqibim”, “Məni itirməyin”, “Köynək”), o, insan müharibə, müharibənin insan taleyində yeri, əsərlərin avtobioqrafikliyi (qeyd edək ki, əsərlərinin avtobioqrafikliyi Şoloxov yaradıcılığının da mayasını təşkil edir. Çünki Şoloxovun istər “Don hekayələri”, “İnsanın taleyi”, “Nifrət fənni”, istər oçerkləri (xüsusən, Böyük Vətən Müharibəsi ilə bağlı yazılan oçerkləri), istərsə də monumental “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” əsərlərində, hər şeydən öncə, təsvir olunan məsələləri avtobioqrafizm yönündən görməklə, ortaya qoyurdu və bu zaman yazıçının özü bu və ya digər dərəcədə əsərdə bir obraz kimi iştirak edirdi. “Qonaq”, “Cərimə”, “Qızıl ilan”, “Qara at” hekayələri, “Dağlar səslənir” povesti İ.Şıxlıya böyük uğurlar gətirsə də, o, “Ayrılan yollar” romanını yazmaqla, öz yaradıcılıq stixiyasına qovuşa bildi. 1950-ci illərin ortalarında Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı Azərbaycan kəndinin panoramını, oradakı sosial-mənəvi problemləri istedadlı sənətkar bacarığı ilə qələmə alan İ.Şıxlı əsərdə əsl yazıçı – vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirmişdir. “Ayrılan yollar” romanı M.İbrahimovun diqqətini ona görə cəlb etmişdir ki, bu əsər kəndə həsr olunmuş heç bir şeir, hekayə, poema, pyes, povest və romanları təkrar etmir. Əsərdə mövzu və problematika aktuallığı, süjetin inkişaf dinamikası, vəziyyət və situasiyaların dramatikliyi, konfliktin kəskinliyi kənd mövzusunda yazılan əsərlər arasında özünəməxsus ləyaqətli yer tutmuşdur. M.Şoloxovun “Sakit Don”unda olduğu kimi, burada da kəndə münasibət, rəhbərlik tərəfindən kənddə keçmiş qaydaları yaşadanların mövqeyi, kəndi yenidən qurmaq istəyənlərin mübarizəsi, mübarizənin şiddətlənməsi, köhnəliklə yenilik arasında kəskinləşən situasiyaların əqidə və dünyagörüşü səviyyəsinə qaldırılması, dərin sosial-mənəvi səciyyə ilə doldurularaq “Ayrılan yollar”ın başlıca problematikasını göz önündə qabartmaqdadır. “Sakit Don”da olduğu kimi, burada orijinal şəkildə işlənmiş insan xarakterləri, ictimai-mədəni inkişafın istiqamətləri, fərdi və fərqli baxış münasibətləri, ümumiləşdirilmiş bədii insan surətləri, Azərbaycan kəndinin (M.Şoloxovda rus, kazak xutorunun, stanitsasının), xalq həyatının, mənəviyyəti, mövzu və materialın gerçək həyat həqiqətləri və s. ifadə və təqdim edilmə baxımından orijinallığı ilə

diqqəti cəlb etməkdədir. İsmayıl Şıxlının *“bu əsərdə uğuru ilk növbədə onunla bağlıdır ki, o da M.Şoloxov kimi müşahidəli sənətkar olaraq (irili-xırdalı) həyat hadisələrinin hamısına qədər nəzər salmağa müvəffəq olmuş, üzərində on ilə yaxın işlədiyi zamanda tarixiliklə müasirliyin dialektik vəhdətini və qarşılıqlı münasibətlərini yarada bilmişdir”* [1, s.157]. Qeyd edək ki, *“Ayrılan yollar”* romanı İsmayıl Şıxlının sonralar yazacağı *“Dəli Kür”* romanının sanki prelüdü kimi çıxış etmişdir. Burada M.Şoloxovun *“Don hekayələri”*nin *“Sakit Don”* epopeyasının prelüdü kimi çıxış etməsini də yada salmaq maraqlı və yerinə düşəndir. Digər diqqət çəkən bir cəhət ondan ibarətdir ki, əgər İ.Şıxlının əvvəlki əsərlərini təhlilə cəlb edən ədəbi tənqid həmin nümunələrdəki konfliktsizlikdən daha çox bəhs açırdısa, *“Ayrılan yollar”*dan sonra *“Dəli Kür”*ün nəşri M.Hüseyni yaxşı mənada təəccübləndirmişdi. *“Dəli Kür”*ün jurnal variantını oxuyan M.Hüseyn İ.Şıxlının sənət uğurundan çox sevinməklə yazmışdı: *“Əzizim, İsmayıl! “Dəli Kür” əsərini dünən gecə oxuyub qurtardım. Düzünü deyim ki, mən səndən yaxşı əsər gözləyirdim, amma bu cür qüvvətli və təsirli bir əsər yazacağını (məhz indi bu illərdə) gözləmirdim. Əhsən, bərəkallah! Son on ildə bizim ədəbiyyatımızda oxuduğum heç bir əsər məni bu cür sarsıtmamışdı”* [1, s.157-158].

Təxminən M.Şoloxovun *“Sakit Don”* epopeyasının yaradıcılıq taleyi oxşar olmuşdur. Yuxarıdakı fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, *“Don hekayələri”* 20-ci illərin ən ünlü yazıçılarından biri Aleksandr Serafimoviçin xeyir-duası ilə nəşrə məsləhət bilindikdən sonra rus nəsrinə orijinal bir yazıçı gələciyini müjdələmişdi. Lakin nəticə gözləntiləri üstələmişdi. Çünki *“Sakit Don”*un birinci və ikinci kitabının meydana gəlməsi M.Şoloxovu dünya ədəbiyyatının ən əzəmətli nümayəndələri sırasına qoydu. Şoloxov yaradıcılığı Qolsuorsi, Romen Rollan, Tomas Mann və başqa bu kimi yazıçıların yaradıcılığı ilə müqayisə olundu. Çünki M.Şoloxov tarixi dövrün ziddiyyətli proseslərini bütün dahiliyi ilə öz epopeyasında əks etdirə bildi.

İ.Şıxlı *“Dəli Kür”* kimi monumental romanın yaradılmasına heç də təsadüfən, yaxud birdən-birə gəlib çıxmamışdı. Burada da onun yaradıcılığını M.Şoloxov yaradıcılığı ilə bağlayan xeyli uyğun məqamlar vardır. Bu hər iki ədibin yaradıcılıq arsenalında yer almış müşahidəlik qabiliyyəti ilə bağlı idi. M.Şoloxov özü Don ərazi-

lərindəki Krujilina xutoru, stanitsa Vyoşenskayadan olub, Don torpağının, ana torpağın, Don çayının xüsusiyyətlərini içində böyüdüüb, Don süjetini “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “İnsanın taleyi”, “Mavi çöl” əsərlərində dominantaya çevirdiyi kimi, İsmayıl Şıxlı da Kür ətrafının havasını, suyunu, insanların hal və xasiyyətini görüb, onların mənəvi aləminə yaxından bələd olmuşdu. Don torpağı mövzusu “Şoloxovun Vətəndaş müharibəsinin ziddiyyətli və faciəvi tərəflərini əks etdirən ilk hekayələr məcmuəsindəki mətnin bütün qatlarından Don koloriti özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirirdi Şoloxov üçün kazak həyatını özünəməxsus şəkildə göstərmək gərək idisə, xalqın müəyyən hissəsinin çara, digər hissəsinin vətənə necə xidmət etdiyini, digər bir tərəfdən kazakların son dərəcə azadlıqsevər olub, müstəqil olmağa can atıb, öz fərqli xasiyyətləri ilə ortada olduqlarını vurğulamaq da zəruri idi” [153, s.92-93]. M.Şoloxova gərək idisə, İ.Şıxlıya da Kür ətrafında məskunlaşıb əsrlərdən bəri yaşayan xalqın xarakterik aləmini, mənəvi dünyasını göstərmək vacib idi.

Görkəmli rus tənqidçisi Yuri Surovtsev V.Solouxinin “Dəli Kür” romanının rus dilinə tərcüməsinin Moskva nəşrindəki ön sözündə (“Xalqların taleləri”) yazır: “Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür”ü əsl roman-epopeyadır. “Abay yolu”, “İtirilmiş yurd” və çoxmillətli sovet nəsrinin bədii axtarışda olan roman yazarlarının yaradıcılığına, yeri gəlmişkən, xeyli təsir göstərən “Sakit Don” da bu qəbildəndir” [187, s.5]. M.Şoloxovun yaradıcılıq təsirinə Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra müəlliflər məruz qalmışlar.

Roman-epopeyanın əsas qəhrəmanlarının, xüsusən Melexovun zahiri və mənəvi-əxlaqi portret səciyyəsi də maraqlıdır. M.Şoloxovun verdiyi portret cizgiləri personajların bu və ya digər hərəkətlərinin motivasiyası baxımından əhəmiyyətli görünür, sanki onların gələcək taleyi burada əks olunur. Bu bədii portretlərdə dolğunluq, çeviklik, daxili gərginlik, psixoloji əhatəlilik və dinamiklik var. Məhz bu və ya digər cəhətdən – mövzu, ideya, portret, təsvir və s. baxımından biz “Sakit Don” ilə İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı arasında müqayisəli-tipoloji təhlil apara bilirik.

İsmayıl Şıxlının adı Azərbaycanda həm yazıçı, həm də ictimai-siyasi xadim kimi kifayət qədər geniş tanınır. “Yaşlı və orta nəslin nümayəndələri arasında onun heç olmazsa “Ayrılan yollar” və “Dəli Kür” romanlarını və bir sıra kiçik hekayələrini

oxumayanlar tapmaq çətindir...” [79, s.4].

“Sakit Don” epopeyasında rus-kazak həyatı necə verilərsə, “Dəli Kür” romanında da yazıçı XIX əsrdə tarixi qanunauyğunluqların Azərbaycan xalqının həyatına daxil olma prosesini, insanların yaşayışında, mənəviyyatında əmələ gətirdiyi köklü dəyişiklikləri eləcə realist inandırıcılıqla göstərmişdir. Xalqımızın milli oyanış dövrü Göytəpə kəndində baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr fonunda qələmə alınmışdır. Əsər qollu-budaqlı qəhrəmanlarına, ehtiraslar toqquşması və bədii boyaların zənginliyinə görə haqlı olaraq milli tarixi roman janrının kamil nümunələrindən sayılır.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında həqiqi milli xarakterin, realist zadəgan-kübar (mülkədar) obrazının ilk dolğun, tutumlu örnəyi məhz “Dəli Kür” romanının qəhrəmanı Cahandar ağadır. İ.Şıxlı “Dəli Kür” romanında XIX əsrin son rübündə Azərbaycan kəndinin real mənzərəsini uğurlu canlandırmışdır. Əsər feodal-patriarxal adətlərin insan ləyaqətinə zidd mahiyyətini müxtəlif tərəflərdən işıqlandırır.

Akad. Bəkir Nəbiyev yazırdı: *“Dəli Kür” İsmayıl Şıxlının təkcə həcmə əhəmiyyətli böyük əsəri olmaqla qalmayıb, eyni zamanda həm müəllifin, həm də son illər Azərbaycan nəsrinin qiymətli nümunələrindən biridir. Bu əsər yazıçının sənətkar yetkinliyini, kəskin konflikt, dərin psixoloji təhlil əsasında güclü xarakter yaratmaq bacarığını nümayiş etdirən əlamətlərlə zəngindir*” [43, s.5].

XIX əsrin ikinci yarısındakı Azərbaycan kəndindən bəhs edən “Dəli Kür” tarixi hadisələrə müasir nəzərlə baxıb, onları sənətkarlıqla əks etdirməyin təqdirəlayiq nümunələrindəndir. Yazıçı əlavə xətlərlə dolaşdırılmayan, süni surətdə gah “üzülüb, gah da düzülməyən”, sadə süjet xətti əsasında ciddi həyat həqiqətlərini ifadə edə bilmişdir. Burada kompozisiya təbii bir ahənglə, həyatiliklə inkişaf edir. Öz-özünüdə hərəsi bitkin bir bədii parça təsiri bağışlayan düyünlərin isə hamısı əsərdəki baş xətlə möhkəm bağlanır. Yazıçı qələmi burada öz vəzifəsini elə ustalıqla yerinə yetirir ki, “Dəli Kür”ü oxuyarkən onun müəllifini bir anlığa unudursan. Hadisələr səni öz qoyununa alıb aparır və əsərin nə zamansa sözbəsöz, cümləbəcümlə yazılıb hasilə yetdiyini fikirləşmirsən. İnsanlara, tarixi faktlara, təbiət təsvirlərinə tərəvətli və orijinal münasibətin hər səhifədə hiss olunması romanın məziyyətlərindən biri kimi qeyd

edilməlidir.

“Dəli Kür” romanı haqqında saysız-hesabsız məqalələr yazılıb. Bəzi tənqidçilər əsəri “gərgin dramatik toqquşmalar, qüvvətli xarakterlər romanı” adlandırırlar və biz də bu fikirlə razılaşıırıq. Bəziləri romanda “feodal geriliyinin təsvirini” görürlər. Başqaları Cahandar ağaya “dəliqanlı və zalım mülkədar” deyirlər. Amma bütün bunlar bir o qədər də əhəmiyyətli deyil. Əhəmiyyətli olan odur ki, İsmayıl Şıxlı Cahandar ağa kimi son dərəcə sanballı, ölməz bir obraz yaratmağa müvəffəq olmuş və Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə “Dəli Kür” kimi başdan-ayağa milli ruhla aşılənmiş dəyərli bir roman vermişdir.

Rus tənqidçisi Y.Surovtsevə müraciət edək: *“Müəllifin qabaqcıl rus ziyalılarınun əzgin azərbaycanlı kütlələri arasında 1905-ci il burjua-demokratik inqilabı ərəfəsində maarifçi fəaliyyətini göstərən roman səhifələri, elə bil romanının müəllifini keçmişlə, feodal həyat tərzinə həmdərdlik ittihamlarından möhkəm müdafiə edir. Yenə də belə ittihamlar var idi. Məsələ nədə idi? Yazıçının nəyi buna səbəb olmuşdu? Bəlkə öz qəhrəmanınının bəzi cəhətlərinə həmdərdliyi? Cahandar ağa büsbütün azərbaycanlıdır, məhsulu olduğu cəmiyyətin şərəf qanunlarını müqəddəs tutur. Lakin bunun əsasında müəllifi feodalizmə şəriklikdə günahlandırmaq o deməkdir ki, ədəbiyyatdan başın çıxmır”* [160, s.4].

Aşağıdakı fikirlər isə sanki elə M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyası haqqında deyilib, çünki hər iki əsər arasındakı yaxınlığı, doğmalığı müəllif müqayisəli-tipoloji təhlil əsasında asanlıqla görə bilmişdir: “Dəli Kür” romanı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir səhifə açdı. Azərbaycan cəmiyyətinin böyük inqilabi sarsıntılar ərəfəsində təbəqələşməsi müəllif tərəfindən ən düzgün sosial-mənəvi, sinfi mövqelərdən” dərinədən incələnmişdir.

Beləliklə, təhlil və araşdırmalar göstərir ki, M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasındakı Qriqori Melexov ilə İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanındakı Cahandar ağa obrazları xarakter, ideya-məzmun və mənəvi-əxlaqi dünyagörüşü etibarilə bir çox tipoloji cəhət və keyfiyyətləri ilə oxşardır.

M.Şoloxov “Sakit Don” epopeyasında 1912-1922-ci illərdə gedən hadisələri uzaqgörən sənətkar gözü ilə əks etdirmişdirsə, İ.Şıxlı da “Dəli Kür”ün mövzusunun

XIX əsrin ikinci yarısından üzü bu yana Azərbaycan kəndinin həyatından və insanların taleyindən götürməklə, bu, həm də yazıcının müasirliklə bağlı təsəvvürlərinin genişliyi ilə bağlı olmuşdu. Buna görə də M.Şoloxovda olduğu kimi İ.Şıxlı da tarixi mövzunu, xalq həyatının keçmişini müasirliklə üzvü surətdə birləşdirə bilmişdi. M.Şoloxovun “Sakit Don”unda olduğu kimi “Dəli Kür” romanında da xalq həyatının bütün tərəfləri, xalqın psixologiyası, etnoqrafik mənzərələri, sosial-siyasi ruhu, milli-mənəvi duyğuları köhnəliklə yenilik arasındakı kontrastların rəngi olduqca təbii, obrazlı boyalarla təqdim olunmuşdur. Bu iki əsər arasındakı oxşarlıqlar heç də zahiri görüntü hər iki ədibin təsvir predmetinə çevirdiyi məsələləri kənar seyrçi kimi yox, epoxanın dialektikasını, onun gediş və baxış konturlarını dərinlən araşdırmağı bacaran sənətkar qələminin məhsulu kimi ortadadır. Bu baxımdan “Dəli Kür”ü “Sakit Don”la bir sıra hallarda mövzu, ideya, problematika, obrazlar silsiləsi, etnoqrafik realilərin təqdimi kontekstində eyniləşdirən M.İbrahimov, P.Xəlilov, S.Əsədullayev, C.Abdullayev, A.Juravlyova və digərlərinin nəzər nöqtələri yetərincə özünü doğruldur. “Sakit Don” romanında olduğu kimi “Dəli Kür”də əhatə olunan məsələlər epoxal səciyyə daşıyır. “*“Dəli Kür” romanında da xalq taleyinin bədii inikası və xalq xarakterinin canlandırılması üçün milliliklə sinfiliyin dialektik əlaqəsi və bədii-estetik baxışın təzəliyi diqqəti cəlb edir*” [1, s.158].

T.Salamoğlu haqlı olaraq düşünür ki, İ.Şıxlı “Dəli Kür” romanında sosializmin mövzu standartlarını qıra bilmiş, mövzuya dövrün yox, “*iç dünyasının istəyi ilə girişmiş*” [46, s.174] və bədii həll vermişdir. Bu, əlbəttə, heç də boşuna ortaya gəlməmişdir. Bundan əvvəlki haqqında söhbət açdığımız “Dağlar səslənir” və “Ayrılan yollar”da İ.Şıxlının yaradıcılıq istiqamətində nəzərə çarpacaq pozitiv irəliləyişlər özünü göstərirdi ki, bunu da onun “*dövrün yazıçısı olmaqdan çıxmağa*” [12, s.169] köklənməsi kimi qəbul etmək olar. Tofiq Hüseynoğlu isə İ.Şıxlının belə bədii təsvir tərzinə keçməsinə onun “*“öz stixiyasının tələbinə uyğun hərəkət etməsi”, “öz mövzunu tapması” ilə bağlayır*” [28, s.34].

M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasının baş qəhrəmanı Qriqori Melexovla İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanının baş qəhrəmanı Cahandar ağanın bir ədəbi tip kimi

xeyli oxşarlıqları mövcuddur. Həm Qriqori, həm Cahandar ağa nəinki konkret tarixi şəraitin, həm də xalq düşüncəsinin ifadəçiləridir. Həm rus, həm Azərbaycan xalq xarakterləri qalereyası arasında Melexov və Cahandar ağa surətləri oxucunu özünə daha çox cəlb etməklə, həm də ziddiyyətliyərlər. Hər iki romanın obrazları oxucuların və ədəbi tənqidin diqqətini öz polemikliyi ilə cəlb etmişdir. Melexov və Cahandar ağa surətləri bu sənətkarların bədii kəşfi kimi dəyərləndirilmişdir. Çünki Qriqori və Cahandar ağa nəinki dövrün hadisələrində fəal iştirak edirlər, həm də həmin proseslərdən baş çıxarmağa çalışırlar. Onlar bu epik nümunələrin baş qəhrəmanları kimi süjetin inkişaf dinamikası boyu bütün sosial sinif və təbəqədən olan insanlarla görüşür, gedən proseslərin mahiyyətinə daxil olmaq istəyirlər. Hər iki qəhrəmanın ən başlıca faciəsi ondadır ki, onlar yeni dövrün mürəkkəbliklərini və çətinliklərini dərk etməkdə problemlərlə üzləşirdilər. Bununla belə, Qriqori və Cahandar ağanı birləşdirən ən mühüm cəhət onların hər ikisinin həqiqət axtarışında olmalarıdır. Şoloxovun Qriqori Melexovu kimi İ.Şıxlının Cahandar ağası hər iki sənətkarın realizminin gücünü bütün varlığı ilə ortaya qoymasındadır. A.Fadeyev, A.Tolstoy və A.Serafimoviç kimi sənətkarlar haqlı olaraq *“Şoloxovu xalq şüurunun formalaşmasına təsir edən, həm də xalq hərəkətinin ziddiyyətli xarakterini açmaqla bilən sənətkar kimi səciyyələndirmişlər”* [104, s.284]. Eyni problemi də İ.Şıxlı *“Dəli Kür”* romanının materialında Cahandar ağa obrazı üzərində həll etmişdir. Bu ədiblərin hər ikisi milli dağılma kolliziyasını milli xarakterin xüsusiyyətləri ilə uyğun şəkildə nəzərdən keçirmişlər. Həm Qriqori Melexov, həm də Cahandar ağa millilik hissələrini özündə daşımaq nöqtəyi-nəzərdən nəinki bu əsərlər işıq üzü gördüyü dövrdən, bu gün də, sonralar da milyonlarla oxucuların qəlbini duyğulandırmış, bundan belə də duyğulandıracaqlar.

M.Şoloxov öz romanının mövzunu Don ətrafında gedən proseslərdən götürdüüyü kimi, İ.Şıxlı da onu *“dəyişməyə doğru gedən”* zamandan götürüb onun obyektiv səciyyəsinə canlandırmağa çalışmışdır. M.Şoloxov Birinci rus inqilabından sonrakı vəziyyəti epopeyanın əvvəllərində təsir etmək istəmişdirsə, İ.Şıxlı çar hökumətinin vətənimizdə siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinin canlı mənzərəsini yaratmışdı. Eyni zamanda, Azərbaycan yazıçısı onu da bilirdi ki, çarizmin bu ərazilərə

soxulması müstəmləkəçilik məqsədlərini güdürdü. Donda gedən proseslərdə kazaklar geri çəkilmək fikrində olmadıqları kimi, Göytəpədəki insanlar da geri çəkilmək barədə düşünmürdülər. Onlar pristavdan, kazaklardan qorxub çəkinmirdilər. Paradoksal vəziyyət isə ondan ibarət idi ki, Kürün o biri üzündəki meşəyə padşah ova gələcəyindən, oraya bu insanların getməsinə qadağa qoyulması onları narahat edir, bu qərara qarşı xalqın öz mövqeyini ortaya qoyurdu. Pristav kəndə gələndə camaat tərəfindən onun gəlişi müxtəlif cür izah edilirdisə və “xutordan uzaq olmasını arzulayır”dısa da Göytəpə camaatının taleyi ilə milli tale problemi üzvü surətdə bağlanır (Yeri gəlmişkən bildirək ki, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının bu səhifələrini həm də qazax nasiri Muxtar Auezovun “Qəddar illər” romanı ilə eyni müstəvidə nəzərdən keçirmək olar). Maraqlıdır ki, “Sakit Don”da olduğu kimi, “Dəli Kür”də də kənddə çoxsaylı münaqişələr olmasına baxmayaraq, tayfa münasibətləri aradan götürülür və “Bir az bundan əvvəl bölük-bölük, tayfa-tayfa oturan kəndlilər zəncir halqası kimi birləşirlər”. Romanın sonrakı hissələrində pristavın göytəpəliləri bir-biri ilə dalaşdırmaq niyyəti də baş tutmur, insanlar arasında həmrəylik daha da yüksəlir. Romandakı bu təsvirlərə dərinə diqqət yetirən M.İbrahimov yazmışdı: *“İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı ona görə oxucunun məhəbbətini qazanmışdır ki, orada yalnız ayrı-ayrı surətlərin deyil, müəyyən tarixi dövr, bu dövrdə cəmiyyətin psixologiyası ictimai ziddiyyətləri inkişaf meylləri düzgün bədii əksini tapmışdır”* [33]. İ.Şıxlı da M.Şoloxov kimi öz qəhrəmanının taleyini bütün bir xalqın taleyi kimi nəzərdən keçirə bilirdi. Bu da təsadüfi deyildi. İ.Şıxlı M.Şoloxova həsr etdiyi “Dahiyanə sadəlik” məqaləsində yazırdı ki, Mixail Şoloxovun yaradıcılıq sirlərindən biri də öz qəhrəmanlarının tərcümeyi-halını bütöv bir xalqın, bəlkə də epoxanın tarixinə çevirə bilməsidir. Onun ən böyük epopeyası – “Sakit Don” əsəri məhz bu cür yazılmışdır. “Dəli Kür”də belədir. O da ilk baxışda bir ailənin həyatından bəhs edən əsər kimi görünür. Lakin süjet inkişaf etdikcə şaxələnir, *“romanın əsas qəhrəmanı Cahandar ağanın, onun ailəsinin həyatı və taleyi bütöv bir xalqın həyatı və taleyi səviyyəsində ümumiləşdirilir”* [1, s.158]. Yəqin elə hər iki əsərə belə mövqedən yanaşan prof. T.Hüseynoğlu aşağıdakı qənaətləri ortaya qoymuşdur: *“... Sakit Don ” romanında olduğu kimi “Dəli Kür”də də əks etdirilən məsələlər epoxal səciyyə daşıyır. Bu*

əsərdə xalq taleyinin bədii inikası və xalq xarakterinin canlandırılmasında milliklə sinfiliyin əlaqə və tənəsübü məsələsinə bədii-estetik baxışın təzəliyi diqqəti cəlb edir” [27, s.35]. Tənqidçinin belə doğru mülahizələri ilə razılaşmamaq olmur. Çünki “Sakit Don” da olduğu kimi kimi, “Dəli Kür”də də bir ailənin taleyi ilə xalq taleyi üst-üstə düşür. Eyni zamanda, hər iki əsərdə süjetin dinamikası, hadisələr arasındakı gərginliklər artdıqca bir stantsiya, bir kəndin timsalında yaşananlar genişlənilib ailə çərçivələrindən kənara çıxaraq xalq taleyinin sosial-siyasi və fəlsəfi-etik tərəfləri ilə doldurulur, fərqli vüsət alır. Bəziləri əsərin bu yerində Qriqori Melexovla Cahandar ağa obrazları arasında oxşarlıq görməsələr də, əslində mahiyyət etibarilə onlar bu baxımdan da uyğunluq təşkil etməkdədirlər. Fərq isə yalnız bundadır ki, Qriqori Melexov obrazı milli ənənəyə söykənib. A.Fadeyevin “Tar-mar” romanından gələn ənənəyə dayanıbsa, Cahandar ağa surəti daha çox S.Vurğunun “Komsomol poeması”ndan gələn Gəray bəy obrazına söykənməkdədir.

“Sakit Don” və “Dəli Kür” romanlarını bir-birinə yaxınlaşdıran digər məqamlardan biri də hər iki əsərdəki çoxplanlılıq, bədii konfliktin Qriqori Melexov və Cahandar ağa ilə bağlı olmasıdır. Onların bütün həyatı və mübarizə yolu digər qəhrəman və personajların yoluna bu və ya digər formada təsir etməsi ilə bağlıdır. Hər iki əsərdə kazakların yeri və rolu yetərincə əks olunmaqdadır.

“Sakit Don”un qəhrəmanı Qriqori Melexovun həyat yolu kontrastlarla dolu olduğu kimi, “Dəli Kür”dəki Cahandar ağanın da həyatı mübarizələr və maneələrlə doludur. Həm birinci, həm də ikinci əsərdə bu ziddiyyətlər zamanının, dövrün mürəkkəblikləri ilə səsleşməkdədir. Qriqori Melexovun da, Cahandar ağanın da faciəsi ictimai-siyasi şəraitlə bağlı olmaqla, yaranmış şəraitdə istədiyi kimi yaşayıb, fəaliyyət göstərməyə imkan vermir. M.Şoloxovun da, İ.Şıxlının da novatorluğu özünü həm də belə bir baxışda əks etdirir ki, onlar öz qəhrəmanlarını çətin sınaqlar qarşısında qoyub, insanın taleyinə hansı bədbəxtliklərin düşdüyünü uzaqgörənliklə qabarda bilmişlər. M.Şoloxov *“Qriqori Melexovun faciəvilik mövzusunu ortaya qoymaqla, keçmişin və indiki dövrün zaman sahillərini bir-birinə yaxınlaşdırmağa çalışmışdır”* [104, s.285] ibarət olmuşdur. “Sakit Don”da M.Şoloxov ona qədər olduqca lap az bədii fikir sahiblərinə müyəssər olan insanlıqla məğrurluğu vahid nüvə əsasında

birləşdirə və bütün dünyada gedən prosesləri həyatın qanunları və konfliktləri müstəvisində uğurlu təqdim edə bilmişdir. Eyni və oxşar uğurlara İ.Şıxlı da imza atmışdır. Hər iki yazıçının məharəti, hər şeydən öncə, adi insanların, xalqa bağlı olanların cəsurluğunu, qəhrəmanlığını əks etdirməklə qəddar, sərt həqiqətlərin gözüne dik baxmağı əks etdirməsi daha önəmli idi. Xalqların tarixən keçdikləri yola nəzər salmış sənətkarlar, onilliklər, əsrlərlə formalaşmış adət-ənənələri, hal-xasiyyətləri dərinlən öyrənməklə, millətin psixikasının əksər xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamışlar. Hər iki sənətkarın əsərində məişət sferasına diqqətli münasibət onlardan hər birinin öz qəhrəmanlarının qəlbinə, hiss və duyğularına yaxından bələd olma ehtiyacından irəli gəlmişdir. “Sakit Don”da kazakların həyatının təsərrüfat, sahə işləri, məişət qayğıları, toy mərasimləri və s. epizodların təsviri, heç şübhəsiz ki, yazıçının xalq həyatının təkrarolunmaz müxtəlif tərəflərinin göstərilməsi ilə bağlı olmuşdur. M.Şoloxov və İ.Şıxlı əsərlərini yaradarkən nəinki ölkədə gedən tarixi-ictimai proseslərin dəyərləndirilməsini, həm də mənəvi kriteriyaları, bilavasitə bədii materialın zənginliyini təmin etmək məqsədi ilə xalq deyimlərindən, duyumlarından, qanadlı ifadələrdən istifadə etmişdilər. Bu yazıçıların folklor dili, xalq ləhcəsi ilə danışmaları onların xalq bulağına, onun düşüncə landşaftına bağlılığı ilə əlaqədar idi. Hər iki – “Sakit Don” və “Dəli Kür” romanlarındakı üslub, intonasiya, leksik baza yetərincə obrazlı olub əsərdə əksini tapmış regionun aromasını, nəfəsini ortaya qoymaq istəyindən irəli gəlirdi. Hər iki romanla bağlı fikirlərimizi bölüşərkən bunu da qeyd etməyi zəruri bilirik ki, həm M.Şoloxov, həm də İ.Şıxlı qəhrəmanlarının müxtəlif tərəflərinə nüfuz edərkən ənənəvi əsərlər üçün stereotip səciyyə daşıyan mənfi-müsbət qütblərində onları diferensiyalaşdırmağı qarşıya məqsəd kimi qoymamışlar, çünki hər iki romanın bədii mətni elə şəkildə qurulmuşdur ki, müəlliflər üçün bu məsələ hər hansı önəm daşımamışdır. Onlar üçün önəmli olan tarixi-ictimai-siyasi şəraitdə qəhrəmanın qəliblər estetikasına girməməsi idi. Bu baxımdan T.Salamoğlunun haqlı olaraq vurğuladığı kimi, “*Dəli Kür*” nəinki ənənəvi müsbət və mənfi qəhrəman bölgüsünə girmir, hətta şərti olaraq “*müsbət ideya daşıyıcıları kimi bir araya gələ biləcək qəhrəmanlar – Kipiani, Rus Əhməd, Cahandar ağa, Əşrəf, Şamxal, Çernyayevski, Semyonov, Həsən ağa, gəmiçi*

Qoca və s. və i.a. obrazlar da tipoloji cəhətdən eyni qrupda birləşə bilmirlər” [46, s.184].

Don ərazilərində gedən inqilabi proseslər, vətəndaş müharibəsi, kollektivləşmə, ictimai-siyasi, mədəni-fəlsəfi durum M.Şoloxovu nə qədər dərindən narahat etmişdirsə, İ.Şıxlının da doğulduğu ana vətəninə gedən proseslər – siyasi, mədəni, maarif, məişət məsələləri və digər məqamlar onun yaradıcı dünyasında əsaslı rol oynamışdır. Şoloxov “Don hekayələri”ndən başlamış Don ətrafında Vətəndaş müharibəsi nəticəsində insanların qəlbini yaralamış, həyat baxışlarını iki yerə bölmüş düşüncə tərzini göstərməyə çalışıb, kontrastlardan istifadə etməklə, Don təbiətinin xüsusiyyətlərində, Vətəndaş müharibəsinin təbii proseslərə zidd olduğunu göstərməyə səy göstərmişdi. *““Don hekayələri”ndə Şoloxovun istifadə etdiyi bədii yanaşmalar “Sakit-Don” roman-epopeyasında daha nəzərəcarpacaq ustalıqla tətbiq olunmuşdu*” [155]. Romanın ikinci cildinin finalında müəllif qızıl ordu-kazakları üzərindəki qəddar qisasçılığı (Podtyolkovun dəstəsinin edamını, Valentinin ölümünü) təsvir edir. Lakin bütün bunları göstərərkən, həm də təbiət gücünün özünəməxsus himnini təhkiyənin köməyi ilə oxucuya çatdırır. M.Şoloxov öldürülənə və ölənə təbiətin gözü ilə baxmağı daha vacib hesab edir. Bununla da M.Şoloxov insanın ətraf aləmdəki gözəllik və harmoniyaya qulaq asmasını hər şeydən üstün tutur. Burada digər məqamlarla yanaşı, M.Şoloxov epopeyasının adı üzərində düşünmək də əbəs görünə bilməz. Bu baxımdan “Sakit Don” hidronimi diqqətimizi daha çox cəlb etməkdədir. *“Çünkü “Sakit Don” hidronimi burada həm də, hər hansı simvolik məkanın, spesifik xarakterə malik olan milli birliyin işarəsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər*” [153]. Eyni zamanda, “sakit”, “sakitlik”adı ilə bağlı digər yanaşmalarda mövcuddur. Məsələn, V.Matuşkinanın fikrincə *“M.A.Şoloxovun “Sakit Don” romanında sakitlik rus xarakterinin xüsusiyyətləri, onun qiyamçı ruhu və sakit itaətkarlığı ilə bağlı suala cavab axtarılması üçün konseptual əhəmiyyətə malikdir. Yazıçı rus insanında elə bir müəyyənedici nöqtə axtarır ki, bu, ona öz milli ruhunu qoruyub saxlamağa imkan verir*” [130, s.46]. Doğrudan da “Sakit Don” romanını tədqiq edən şoloxovşünaslar “sakit” sözünü heç vaxt diqqətdən kənar qoya bilməzdilər. Elə buna görə də A.A.Juravlyova və F.A.Selivanov M.Şoloxov yaradıcılığını müasirlik aspektində

nəzərdən keçirərkən bunu xüsusi ilə qeyd edirdilər ki, Don obrazı xalq həyatının simvolu kimi çıxış etməklə, özündə böyük ideya yükü daşımaqdadır. “Sakit Don” adının “*özü təsvir olunan hadisələrlə kontrastlarda olmaqla, həm də rəmzi əhəmiyyət daşımaqdadır*” [109, s.44-45].

Bununla belə, romanda “sakitlik” motivi həm də çoxölçülüdür. Lakin əsərdə bu bir qədər üstüörtülü şəkildədir. Epopeyada dinc və aramlı zəhmət obrazı hər b illərində gedən hadisələrə qarşı qoyulur: “Çəmənliyin tərənib nəfəs aldığını yalnız sakitlikdə eşitmək olardı.

Budur, Qriqori arvadı ilə yer şumlamağa getdiyi zaman “xutorun o yanındakı düzənlikdə şəffaf sakitliyin donduğunu görmək olardı. Bu təqdirdə “sakitlik” sözü “şəffaf” epiteti ilə birləşərək, burada gələcəkdə Qriqorinin Natalyanı onu sevməməsi anlamına gələcəkdi: “– *Sanki sən özgə birisən... Sənə yazığım gəlir, ürəyimdə heç nə yoxdu... Boşdu*” [181, s.129]. “Şəffaf sakitlik” peyzaj detalının köməyi ilə Qriqori Natalyaya öz hisslərini sakit, lakin təəssüf işığı ilə çatdırır. Əlbəttə, M.Şoloxovun adı çəkilən romanını yenidən nəşr olunduğu dövrlərdə ələ alanlar “Sakit Don”u yetərincə ifadəli folklor semantikasını özündə daşıyan coğrafi anlayış kimi qəbul edirdilər. Bununla belə mahiyyətə nəzər saldıqca dərk etmək olur ki, nə Donun özü, nə də onun ətrafı heç də sakit və aramlı olmamışdır. Əsər oxunduqca böyük əzablar görmüş torpaq, burada təsvir olunan cəmiyyətin yaşam tərzini heç də bütün mənalarda sakit və aramlıq ifadə etmir. Lakin bir qədər fərqli rakursda xalqın, kəndlinin utopik arzu-istəyinin simvolu kimi harmoniya obrazı (digər terminologiyada cənnət) solumun bütün ziddiyyətlərinin, bütün şəxsiyyətlərarası və sosial-ideoloji konfliktlərin sakit həllini tapdığı bir torpaq kimi nəzərdən keçirilməkdədir.

İsmayıl Şıxlının da “Dəli Kür” romanı forma parlaqlığı və məzmunun fəlsəfi dərinliyi ilə onun daha sonralar yazdığı hekayə və pritçaların mahiyyət etibarını davamı kimi dərk olunur. İ.Şıxlının “Dəli Kür”ə qədər yazdığı hekayələr bu romanın başlıca konsepsiyasını işləyib hazırlamağa gətirib çıxarmışdı. Onun sevimli qəhrəmanları Güllü xanım, Həsən ağa, Qalay bəy, Kabı Kəsəmənli qolçomaqlığın ləğv edilməsi, Stalin repressiyalarının dəhşətlərini görmüşdülər.

“Ayrılan yollar”dan sonra bir qədər susqunluq göstərən müəllifin təxminən on

İldən sonra ədəbiyyat kəhkəşanında bərq vurub “Dəli Kür”ü ortaya qoyması və bu əsrin 60-70-ci illərin mühüm ədəbi sensasiyasına çevrilməsi böyük yazıçının sənətkarlıq istedadı ilə birbaşa bağlı idi. Təsadüfi deyildir ki, tanınmış rus yazıçısı Anatoli İvanov bu romanı *“qədim və böyük Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yeni şanlı səhifələr yazdığını, romanın baş qəhrəmanı Cahandar ağanın isə bir neçə Azərbaycan ziyalıları nəslinin kult kimi bədii obrazlarının ən sevimlisi sırasına daxil olduğunu qeyd etmişdir”* [193]. Romanda yer almış xarakterlərin gücünə və epik vüsətinə, hiss və duyğuların faciəvi mübarizəsinə görə əsər heç də təsadüfi olaraq M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyası ilə müqayisə olunmur. Şıxlı da öz rus sələfi M.Şoloxov kimi (o, rus kazaklarının beşiyi Don çayını kitablarında onların beşiyi olaraq əbədiləşdirdiyi kimi) Kür çayını, onun ərazilərində yaşayan insanları, təbiəti öz oğul sevgisi ilə şöhrətləndirməyi bacardı. M.Şoloxovun “Sakit Don”unda Don zahirən nə qədər sakit görünürsə, İ.Şıxlının “Dəli Kür”ündə Kür o qədər də kür, təlatümlü, qarşısız görünür. Don Şoloxovun epopeyasında necə əvəzolunmaz canlı obrazdırsa, İ.Şıxlının romanında da Kür elə monumental və canlı obrazdır. Kür nə qədər dəli, təlatümlü, qudurğan, qarşısız olsa da, kitabın qəhrəmanları ona bütün ağrı-acılarını, bədbəxtliklərini belə ümid edə bilir. Kürdə onlar həyatının ən yaxşı saatlarını keçirir, onun qudurğan dalğalarında həyatını başa vururlar. Romanda Cahandar ağanın (kazakların təqib etdiyi) sonuncu ölümdən öncəki dəqiqələrinin təsvirində böyük ustadın qələminin altında Kür obrazı həmin səhnədə nəinki hər hansı cansız materiyaya, həm də eyni zamanda oxucuların gözü qarşısında bu faciəvi hadisənin tam və bərabərhüquqlu iştirakçısına çevrilir. Həmin anda kazakın atdığı güllə Cahandar ağanın sinəsinə dəysə də, o, atın yükünü dartıb onun ağzını çaya tərəf çevirir. O, artıq Kürü görmür. Və sanki onun yerində sıx ağ duman əmələ gəlmişdi. Dumanda su tənbelcəsinə şappıldayır, yuxarı qalxaraq sahili basır, meşəni, qayanı və kəndin özünü altına alır. Bütün dünya sanki Kürün suyuna bürünür. Cahandar ağa qalxmaq istəyir, lakin qalxa bilməyib atın yalının üstünə düşür və sanki anlayır ki, bu sahildə qalıb, özünü onu təqib edənlərin əlinə vermək olmaz. Kazaklar yarığın üstünə atılan zaman Kür hələ yatmamışdı və sürətli axının apardığı nə isə atdan və atlıdan daha çox qara əskiyə oxşayan bir şey görünürdü. Kazaklardan biri həmin o

qaraya tərəf güllə atdı. Kür yeni bir qəzəb və yeni bir güclə hönkürdü. Sanki onun kürəyini yaraladılar.

Deməli, M.Şoloxovun “Sakit Don”unda olduğu kimi, İ.Şıxlının “Dəli Kür”ündəki “kür”, “dəli” epiteti Azərbaycan yazıçısının “Kürü burada nəinki toponim, həm də xeyli tarixi hadisələrin şahidi kimi təqdim etməsi, həmin hadisələrə görə Kürün “kür”, “dəli” həddinə çatdırılması kimi başa düşülməlidir. İ.Şıxlıya nadir istedadlı sənətkar kimi Kürü məhz bu baxımdan təqdim etmək daha gərəkli görünürdü. M.Şoloxov “Sakit Don”da etdiyi kimi, İ.Şıxlı da “Dəli Kür”də çoxsaylı peyzaj mənzərələrini, doğma torpağın təbiət görüntülərini xüsusi ustalıqla təqdim edə bilmişdi.

Beləliklə, “Dəli Kür”dəki Göytəpə – Azərbaycan feodal kəndinin ümumiləşdirilmiş adıdır. Burada ehkamlaşmış milli adət-ənənələr nə qədər güclü olsa da zamanın gərdişi, dövrün ictimai-mədəni təbəddülatları onlardan yan keçməsidir. Dini xürafat və fanatizm, cahillik və nadanlıq müxtəlif çətinliklərlə üzləşən və özlərinə tədrisən yol açan yeni tip maarif, təhsil və məktəbin coşqun bir nəfəslə dirçəlişi və inkişarı sayəsində bu və ya digər dərəcədə geri çəkilməyə məcbur olub öz mövqelərini əldən verməyə, müasir həyatla ayaqlaşmağa başlayır. Burada Avropa-rus mədəniyyətinin çarizmin işğalında yaşamağa məcburən məhkum edilmiş xalqların həyatına, ucqar əyalətlərə, milli vilayətlərə nüfuzu və mütərəqqi təsiri obyektiv-bədii təsvir və təhkiyə ilə qələmə alınmışdır. Müəllif müstəbid rejimin müstəmləkəçilik boyunduruğunda inləyən Azərbaycan xalqının ayrı-ayrı ayıqqözlü ziyalılarının timsalında can atdığı milli tərəqqi və oyanışı əks qüvvələrin siyasi mübarizələrdən, mənəvi-zehni çarpışmalarından, əxlaqi ziddiyyətlərindən keçdiyini tarixi bir proses olaraq obrazlarla, bədii lövhələrlə açıb göstərir. “Dəli Kür” romanının ideya-bədii məzmunu “Sakit Don”da olduğu kimi iki əsas – ictimai-siyasi və sosial-mənəvi istiqamətlərin vəhdətini ehtiva edir. Bu baxımdan hər iki əsərdə başlıca süjet xətləri məhz milli müəyyənlikliyi və yerli koloritli ictimai-siyasi dönüş və sosial-mənəvi intibahlardan keçir. Mərkəzində M.Şoloxovun Melexovu və İ.Şıxlının Cahandar ağası dayanan hadisələrin axarına digər ikinci əhvalatlar və ya çox xırda epizodlar belə qoşulanda onlar yenə sənətkarlığa müəlliflərdən gələn vahid bir ideya-estetik məcraya tabe etdirilir. Biz hər iki qəhrəmanı səciyyələndirən yazıçı niyyətində və qayəsində, habelə bu

əsərlərin məzmun-forma xüsusiyyətlərində həmin məziyyətləri açıq-aşkar görə bilirik.

Əlbəttə, M.Şoloxovun əsərlərinin, onun yaradıcılıq mövzularının nəinki yuxarıda sadaladığımız nasirlərə və onların əsərlərinə, həm də digərlərinin hekayə, povest və romanlarının yazılmasına birbaşa, yaxud dolayısı ilə təsirindən danışmaq nəinki mümkündür, həm də zəruridir. Biz burada yalnız tədqiqat işinin mövzu və məzmun hədləri çərçivəsində problemin bir sıra tərəflərinə nəzər salmaqla, yanaşmanın özünün xeyli maraqlı tərəfləri olduğunu diqqət mərkəzinə qoyuruq. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan ədibləri dünya şöhrətli yazıçının yaradıcılığından təsirlənməklə, həm də milli nəsrin janr formalarının, janr rəngarəngliyinin ortaya çıxmasında M.Şoloxovun yaradıcı sistemindən yararlına bilmişlər. Onlardan hər biri, sanki M.Şoloxovun özü qeyd etdiyi kimi düşünərək kitablarında qurucu xalqa ehtiram göstərməklə, humanizm idealları və bəşəriyyətin tərəqqisi uğrunda insanları gələcəyə səsləməyi düşünürdülər. M.Şoloxov bütün yaradıcı ömrünü məhz belə ideallara həsr etdiyi kimi Azərbaycan yazıçıları da onun bədii istedadının yaradıcı şövqündən ilham almaqla, milli ədəbiyyatımızın məzmun, motiv, ideya, problematika, qəhrəman, personaj rəngarəngliyi baxımından zənginləşməsində nəzərəcarpacaq rol oynadılar.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr müəllifin “Творческие и дружеские взаимосвязи М.А. Шолохова с тюркскими литературами”, “Изучение творчества М. А. Шолохова и азербайджанской литературы в новом ракурсе освещения”, “Mихайл Александровиç Şoloxov və İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının müqayisəli-tipoloji təhlili(“Sakit Don” və “Dəli Kür” romanları əsasında)”, “Mихайл Şoloxovun “Sakit Don” və Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanları” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

MİXAİL ŞOLOXOV YARADICILIĞI AZƏRBAYCAN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ

3.1. M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə nümunələrinə ümumi baxış

Son iki əsrdə rus və Azərbaycan mədəniyyətlərində, ədəbiyyat və incəsənətində qarşılıqlı təsir və zənginləşməsinə tərcümə, xüsusilə bədii tərcümə sənəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu mədəni və ədəbi əlaqələr bizim milli ədəbiyyatımızda xüsusi bir hadisədir.

Komparativistika, xüsusilə tərcüməşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri xeyli dərəcədə öyrənilib tədqiq edilmişdir.

Görkəmli filoloq və tərcüməşünas alim, prof. Lyudmila Səmədova “Xalqları birləşdirən tellər” (“Народы связующая нить») sərlövhəli monoqrafiyasında yazır: *«Помимо исследований, освещающих в широком аспекте процесс развития взаимосвязей двух народов, защищено немало диссертаций, написано множество статей и монографий, посвящённых популяризации в Азербайджане творчества А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Н.В.Гоголя, Л.Н.Толстого, М.Горького, В.Маяковского и их роли в развитии азербайджанской литературы»*. Tərcüməsi: “İki xalqın qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf prosesini geniş elmi aspektdə işıqlandıran tədqiqatlardan başqa, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.V.Qoqol, L.N.Tolstoy, M.Qorki, V.Mayakovskinin yaradıcılığının tanınmasına və onların Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı roluna həsr edilmiş çoxlu sayda məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır” [146^a, s.7].

Mövzu, janr və forma ilə zəngin olan rus nəsri nümunələri Azərbaycan dilinə yetərincə tərcümə olunmaqla, daim oxucuların və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Əlbəttə, bu nümunələr arasında xüsusilə seçilən əsərlərdə dövrün ağrı-acıları, tarixi hadisələri, cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi prosesləri, insanların hiss və duyğularını o qədər maraqlı şəkildə əks edilmişdir ki, onlar

oxucuların estetik düşüncə tərzinə təsir edərək onların fərdi həyatında əvəzsiz rol oynamışdır. Azərbaycan mütərcimlərinin gərgin əməyi sayəsində A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, M.Y.Lermontov, İ.S.Turgenev, L.N.Tolstoy, F.M.Dostoyevski, A.P.Çexov, M.Qorki, L.Leonov, K.Fedin, M.Bulqakov, A.Platonov, A.Soljenitsin və başqa bu kimi rus klassiklərinin əsərləri dilimizə çevrilərək oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Qeyd etdiyimiz sənətkarlar sırasında M.Şoloxovun əsərləri müstəsna çəkiyə malikdir. Eyni zamanda bunu da bildirək ki, M.Şoloxov bədii nəsr digər yazıçıların əsərlərindən fərqli olaraq, demək olar ki, onların işıq üzü görməsi ilə dərhal Azərbaycan mütərcimlərinin tərcümə obyektinə çevrilmişdir. Bu, ilk növbədə, onunla bağlı olmuşdur ki, M.Şoloxovun əsərlərində ortaya qoyulmuş mövzu, problem, hadisələr, obrazların onun əsərlərində yerinə yetirdiyi bədii funksiya sosialist realizminin tələbləri kontekstində müəyyən fərqliliyi ilə seçilirdi. Çünki M.Şoloxov qələmə aldığı hər hansı bir əsərdə ölkədəki hakim siyasi ideologiyanın tələbləri altına düşmüş bir sıra insanların düşüncəsində, mənəviyyatında gedən dəyişiklik mürəkkəb, ziddiyyətli prosesləri dərk edib, əks etdirməyə çalışmış, onları təlatümlü zaman və məkanın mühüm hissəsi kimi dəyərləndirməyə can atmışdır.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycanda M.Şoloxov yaradıcılığı ilə doğma dildə tanışlıq prosesi kifayət qədər intensiv getmişdir. Bu, həm də onunla bağlı idi ki, həmin dövrdən başlayaraq, mütərcimlərimiz tərəfindən rus bədii nəsr nümunələrinin qavrayışı, mənimsənilməsi, tərcümənin kamilləşdirilməsi, prinsip və metodlarının formalaşdırılma yoluna qədəm qoymuşdu. Əgər 30-cu illərə qədər Azərbaycan oxucusunun rus ədəbiyyatı ilə tanışlığı tərcümə işinin ilkin mərhələlərinə təsadüf edirdisə, həmin dövrdən bu sahədə xeyli canlanma nəzərə çarpmaqda idi. M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi də bu işlərin aparılmasına özünəməxsus impuls verməkdə idi.

Digər bir tərəfdən, M.Şoloxov elə böyük bədii söz ustadlarından idi ki, o, qəhrəmanlarının psixologiyasını, onların tərəddüd və ziddiyyətlərini ictimai hadisələr fonunda qələmə alır, elə bir aynada göstərirdi ki, onun yaradıcılıq orijinallığı Azərbaycan mütərcimlərini özünə cəlb etməyə bilmirdi. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, M.Şoloxovun əsərləri bədii keyfiyyətlərinə görə onu qısa bir zaman

kəsiyində bütün dünyada məşurlaşdırmışdı.

Hələ XX əsrin 50-ci illərində onun əsərləri “*SSRI-də 150 dəfədən çox 19 milyon tirajla, ölkədə yaşayan 50-dən artıq xalqların dilinə tərcümə olunmuşdur*” [9, s.1].

M.Şoloxovun dahi yazıçılığı həm də onunla sübut oluna bilər ki, o, dünyada yüksək Nobel mükafatına layiq görülmüş nadir sovet sənətkarlardandır (1965). M.Şoloxov yaradıcılığa başladığı ilk illərdən A.Serafimoviç və M.Qorki kimi böyük sovet yazıçıların xeyir-duasını almış, onun fərqli istedad sahibi olduğu onlar və başqaları tərəfindən dəfələrlə vurğulanmışdı. Çünki M.Şoloxovun əsərlərindəki həyat həqiqətlərinə sərgilədiyi həssas münasibət, mövzu aktuallığı, müşahidə zənginliyi, dil əlvanlığı, sənət məharəti hələ ağsaqqal sənətkar M.Qorki “cavan qartal” kimi qanad açan bu istedad haqqında demişdi: “*Şoloxov olduqca istedadlıdır*” [9, s.1].

M.Şoloxovun kitablarında, hər şeydən öncə, humanist ideallar uğrunda mübarizə aparmaq və bəşəriyyətin tərəqqisinə çalışmaq hər şeydən öndə idi.

Hələ, 30-cu illərdən başlayaraq, M.Şoloxovun əsərləri ardıcıl olaraq C.Cahanbaxş, Ə.Abbasov, H.Şərif, B.Musayev və başqaları tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu. Daha sonralar isə M.Quluzadə, M.Mirkişiyev, A.Quliyev, N.Əbdürrəhmanlı və başqaları onun hekayə və romanlarının dilimizə tərcüməsi üzərində əzmkarlıqla işləmişlər.

M.Şoloxovun “*C.Cahanbaxş tərəfindən Azərbaycan dilinə ilk tərcümə olunmuş əsəri “Sakit Don” epopeyasının birinci kitabı Rəsul Rzanın redaktəsi altında 1935-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur*” [55]. Elə həmin ildə C.Cahanbaxş M.Şoloxovun ikinci romanı olan “*Oyanmış torpaq*” əsərini Əvəz Sadıqın redaktəsi ilə təqdim etmişdir [56]. C.Cahanbaxş M.Şoloxovun əsərləri üzərində işlərini yenə davam etdirib “Sakit Don”un ikinci kitabını *Q.Mirzənin redaktorluğu ilə növbəti ildə Azərbaycan ictimaiyyətinin ixtiyarına vermişdir* [57]. Bundan sonra bir müddət bu sahədə müəyyən durğunluq yaransa da (bu, bir tərəfdən, adları çəkilən romanların növbəti kitablarının gecikməsi ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən, buna səbəb Böyük Vətən müharibəsi illərində gedən proseslərlə bağlı idi). 60-cı illərin əvvəllərindən M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində iş daha ardıcıl və intensiv getmişdir. Bunun nəticəsində M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycanda 8

cildliyinin tərcümələri hazırlanır. M.Şoloxovun 8 cildliyinin birinci cildinə ədibin hekayələri daxil edilir ki, bunlar *“İnsanın taleyi”* hekayəsinin Beydulla Musayev tərəfindən tərcüməsi istisna olunmaqla, *“Bir dil”*, *“Nifrət fənni”* Hüseyn Şərif, qalanların hamısı (*“Yol”* povesti və *“Burulğan”*, *“Respublika İnqilabi-Hərbi Sovetinin sədri”*, *“Ailəli adam”*, *“Əyri yol”*, *“Sırtıqçıgöz”*, *“Muzdurlar”*, *“Zədə”*, *“Dayça”*, *“Naxırçı”*, *“Ərzaq komissarı”*, *“Şibalkonun toxumu”*, *“Alyoşkanın qəlbi”*, *“Bostan qoruqçusu”*, *“Qan düşməni”*, *“Özgə qanı”*, *“Xal”*, *“İkiərli”*, *“Mavi çöl”*, *“Kolçak, gicitkən və sair haqqında”*) Əyyub Abbasov, *“Sakit Don”* epopeyası [62; 63; 64; 65; 66] və *“Oyanmış torpaq”* [69; 70] romanı *“Cahanbaxş, hekayələri, oçerkləri, felyetonları və çıxışları”* [67] isə H.Şərif tərəfindən oxucu ictimaiyyətinin ixtiyarına verilmişdir. M.Şoloxovun Azərbaycan dilinə tərcümələrinin 8-ci cildində isə böyük sənətkarın hekayə, oçerk, felyeton və çıxışları Hüseyn Şərifin tərcüməsində təqdim olunmuşdur. Bundan başqa, M.Şoloxovun hekayələri *“İnsanın taleyi”* adı altında 1975-ci ildə Elçinin müqəddiməsi ilə, M.Şoloxovun *“Nifrət dərsi”* M.Quluzadənin tərcüməsində 1942-ci ildə [60], 1-ci kitab [60], roman-epopeyası C.Cahanbaxşın tərcüməsində oxuculara təkrar çatdırılmışdır. M.Şoloxovun *“İnsanın taleyi”* və digər hekayələri 1959-1975-ci illərdə, daha sonralar isə *“Sakit Don”* epopeyası *“Avrasiya-Press”* nəşriyyatında 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin *“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”* [72; 73; 74; 75] 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə nəşr olunmuşdur; 2007-ci ildə yenə də M.Şoloxovun povest və hekayələri [74] Ə.Abbasov, B.Musayev və H.Şərifin tərcümələrində, 2013-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin *“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında”* 2007-ci il 24 avqust tarixli sərəncamı ilə ədibin *“Seçilmiş Əsərləri”* (buraya *“İnsanın taleyi”*, *“Yol-iz”* povestləri, M.Şoloxovun *“Nobel nitqi”*, *“Don hekayələri”* və digər hekayələri daxildir) oxucuların ixtiyarına verilmişdir [77]. Nümunə gətirdiyimiz siyahıdan aydın olur ki, M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycanda yayılması yetərinə intensiv, geniş və əhatəlidir. Bəlkə də Azərbaycanda əsərləri bu qədər geniş yayılmış ikinci bir rus yazıçısı tapmaq mümkün deyildir. Buna görə də M.Şoloxovun ədəbi

irsinin Azərbaycan dilində yayılmasının, onun qavranılıb mənimsənilməsinin bir sıra tərəflərini bədii tərcümənin müasir problematikası zəminində elmi-nəzəri və praktik baxımdan öyrənilməsinə zəruri edir. Düzdür, 1987-ci ildə Y.A.Hüseynov AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda *“M.Şoloxovun “Sakit Don” romanı Azərbaycan dilində və bədii tərcümənin bəzi problemləri”* [98] mövzusunda filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir.

Lakin məsələ bundadır ki, həmin araşdırma bir əsərin tərcüməsinə həsr olunmuşdur.

M.Şoloxovun “Sakit Don” roman-epopeyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə ayrıca tədqiqat işi həsr etmiş Y.Hüseynov doğru olaraq qeyd edirdi ki, bu rus yazıçısının bədii irsinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini nəzərə alaraq “Sakit Don”un mövcud Azərbaycan tərcümələrinin təhlilinin aparılması həm də ona görə gündəmə gətirir ki, *“bu istiqamətdə görülən işlərin Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin fəallaşmasına nə dərəcədə kömək etdiyini müəyyənləşdirə bilsin”* [98, s.3]. Dissertasiya müəllifi romandakı konkret situasiyaları, xarakterləri, tərcümədə verilməsini incələməklə yanaşı, orijinalın üslubi xüsusiyyətlərinin təqdim olunmasını, peyzajın təkrar yaradılmasını, Qriqori Melexovun, psixoloji və nitq xarakteristikasının tərcümədə ifadəsi və s. məsələlərə diqqət yetirmiş, lakin tədqiqatdakı təhlillərdə M.Şoloxovun epopeyasının məğzində duran Don kazaklarının özünəməxsus “anklav” həyat tərzinə diqqət yetirməmişdir. I Dünya müharibəsi, Vətəndaş müharibəsinin burulğanlarında sanki öz məhvərindən qoparaq, sərt sinfi-siyasi toqquşmalar səhnəsi ilə bağlı fiziki, psixoloji təqiblərə məruz qalır. Sabit geniş mənada “uklad”ın pozulması, ölümün qarşısına çıxması – bu problemin xarakterlər ilə proyeksiyaların tərcümədə verilməsi məsələsi vurğulanmır. Kazak xarakteri kontekstində böyük dağıntı M.Şoloxovun bədii dünyasının tərcümədə qorunub saxlanması ilə bağlı, onun yazı manerası və s. ilə əlaqədar fikirlər söyləsə də, epopeyanın məhz tərcüməsi ilə bağlı bir sıra məsələlər onun tərəfindən nəzərdən keçirilməmiş, təhlillərə cəlb edilməmişdir.

Lakin buna baxmayaraq, Y.Hüseynovun qeyd etdiyimiz tədqiqat işi M.Şoloxovun “Sakit Don” əsərinin dilimizdə səsləndirilməsi ilə bağlı yeganə

monoqrafik araşdırma olduğunu da nəzərə almamaq düzgün olmazdı. Müəllif haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, Cahanbaxş epopeyanın ilk birinci iki kitabları üzərində işləyərkən M.Şoloxovun yaradıcılıq məharətini, onun təsvir palitrasının sadə, lakonik, aydın dilindən vəcdə gələrək, qaynayan dünyanın gerçək çoxsəslı rənglərini yaratmışdır. Müəllif mövqeyinin bu və ya digər situasiyaları necə yaratma bacarığını yetərincə mənimsəmədiyindən, *“tərcümədə çoxsaylı təhriflər, mütərcim özbaşınalığı özünü büruzə vermiş, orijinalın koloritli obrazları adiləşdirilmiş, əsərdə mühüm kompozisiya-üslubi funksiya daşıyan peyzaj isə tamamilə yararsız hala salınmışdır”* [98, s.9].

Doğrudan da, “Sakit Don” Cahanbaxş tərcüməsində zəif çıxmışdır. Bunun bir neçə obyektiv səbəblərinin olduğunu da (mütərcimin cavanlığı, təcrübəsizliyi, tərcümənin nəzəri və praktik məsələləri ilə yaxından tanış olmaması, M.Şoloxov yaradıcılığının o zamanlar Azərbaycanda geniş öyrənilməməsi və s.) diqqətdən kənar qoymaq düzgün olmazdı. Cahanbaxşın tərcüməsinin orijinalın müvafiq yerləri ilə müqayisəli-qarşılıqlı zəmində təhlili isə bir sıra məqamlarda mütərcim təcrübəsizliyi səhvlərə yol verməsinə səbəb olur.

Cahanbaxşın özü də bu tərcümədə çatışmazlıqlar olduğunu bilirdi. Yəqin elə buna görə də o, 50-ci illərin əvvəllərində M.Şoloxovu ziyarət edib onun əsərinin özünəməxsusluğunu və müəllifin bədii dünyasını özü üçün kəşf etməyi qərara almışdı. O, belə ziyarətdən sonra doğma vətənə qayıdıb əsərin tərcüməsinin kamilləşməsi üzərində işləyir. Əlbəttə, Cahanbaxşın tərcüməsinə bugünkü səviyyə baxımından nəzər saldıqda orada kifayət qədər kəm-kəsirlər görünür. Lakin bunu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, Şoloxov əsərlərinin sonrakı tərcüməçiləri B.Musayev, H.Şərif, Ə.Abbasov, A.Quliyev, N.Əbdürrəhmanlı və digərləri Cahanbaxşın tərcümələrinə müraciət etməyi də zəruri hesab etmişdilər. Hüseyn Şərif xatırlayır ki, Cahanbaxş nəinki ədəbi dili, canlı xalq dilini də yaxşı bilirdi. Səyis-hesabsız zərhməsəl, atalar sözü onun dilinin əzbəri idi. Daha sonra o, yazmışdı: *“Yadımdadır ki, hər hansı əsərin tərcüməsi prosesində məsləhət üçün Cahanbaxşa müraciət edən tərcüməçi-yazıçılardan heç kəs cavabsız qalmırdı, çətin ifadə və kəlamların qarşılıqlı mənasını tapmaqda Cahanbaxş həmişə köməyimizə gəlirdi”* [54, s.6]. Hüseyn Şərifin

bu qeydləri göstərir ki, Cahanbaxşın Şoloxovdan etdiyi tərcümələrə heç də yalnız neqativ müstəvidə yanaşmaq düzgün olmazdı. Bunu biz sonrakı paraqraflarda orijinaldan və tərcümədən gətirdiyimiz mətnlər əsasında sübut etməyə çalışacağıq.

Sovetlər İttifaqı dövründə millətlərarası mədəni əlaqələr əsasən deklarativ şəkildə təbliğ olunsa da, hər halda rus ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə, Azərbaycan ədəbiyyatı örnəklərinin isə rus və digər xalqların dillərinə tərcümələri aparılırdı. Bu əlaqələrdə rus ədəbiyyatının hegemonluğunun saxlanması birmənalı şəkildə öz təsdiqini tapsa da, bu hal həm də dərinləşmiş və üzvi vüsət almaqdaydı. Eyni zamanda əlaqələrin bir sıra digər formaları da ortaya gəlmişdir ki, burada birgə mədəniyyət və ədəbiyyat günlərinin, dramaturgiya və musiqi festivallarının, baxış müsabiqələrin, teatr kollektivlərinin qastrollarının, yazıçıların əsərlərinin təbliği və s. aparılırdı. Eyni zamanda M.Qorkinin təşəbbüsü ilə hər bir xalqın bədii ədəbiyyat nümunələrinin digər dillərə tərcüməsi gündəmi aktual məsələ kimi məşğul etmişdi. Belə bir dövrdə Puşkin, Lermontov, Qoqol, L.Tolstoy, Çexov, Qorki, Bednı, Mayakovski və başqa bu kimi sənətkarların əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi gedirdi. Adları çəkilən yazıçılar arasında əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunanlardan biri də M.Şoloxov idi.

Hələ 30-cu illərdə M.Qorki (1934, 17 dekabr) “Pravda” qəzetinin səhifələrində Azərbaycanda nəşr olunan “Kolxozçu” qəzetinin redaktoru Q.Məmmədliyə ölkədə tərcümə işinə diqqətin xüsusilə artırılması ilə bağlı yazırdı: *“İdeal olardı ki, Sovetlərə daxil olan hər bir xalqın hər bir əsəri İttifaqın bütün xalqlarının dillərinə tərcümə olunaydı. Belə olduğu təqdirdə biz bir-birimizin milli-mədəni xassə və xüsusiyyətlərini daha tez başa düşərdik. Belə bir-birini anlama isə təbii ki, vahid sosialist mədəniyyətinin yaranması prosesini olduqca sürətləndirə bilərdi ki, bu, milli tayfaların fərdi simasını zədələmədən bu gün dünyanı yeniləndirən vahid möhtəşəm sosialist mədəniyyəti yarada bilərdi”*. Əlbəttə, Qorkinin bu fikirlərində Sovet siyasətinin ideoloji xətləri olsa da, hər halda müxtəlif xalqların ədəbi örnəklərinin digərlərinin dillərinə tərcüməsinin olduqca mütərəqqi bir proses kimi ortada olduğu da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Həm əvvəllər, həm də çağdaş mərhələdə ədəbiyyatların tərcüməsi mühüm siyasi və mədəni əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də Azərbaycan

mütərcimləri M.Şoloxovun əsərlərinin dilimizə tərcüməsi üzərində əzmlə işləyirdilər.

Beləliklə, 1935-ci ildə Cahanbaxş Cavadzadə M.Şoloxovun “Sakit Don” roman-epopeyasının birinci kitabını [55] və “Oyanmış torpaq” [56] romanını Azərbaycan oxucularına doğma dilində təqdim etdi. Buna qədər Şoloxovun əsərlərinin tərcümələri hissə-hissə respublika qəzet və jurnallarının səhifələrində nəşr olunmağa başlamışdı. Bu da maraqlıdır ki, Şoloxovun hekayələri, yaxud romanlarından hər hansı fəsil, yaxud fraqmentlər orta məktəb və institutlar üçün hazırlanmış dərslik və dərs vəsaitlərinə daxil edilirdi. Böyük Vətən müharibəsi dövründə ayrıca olaraq nəşr olunurdu [86, s.49]. Bundan başqa Şoloxovun “Pulemyot komandası” “Sakit Don” romanının 2-ci kitabından bir parça [59] və “Nifrət dərsi” [60] hekayəsi, Böyük Vətən Müharibəsi başa çatdıqdan sonra adlarını çəkdiyimiz romanlar tam şəkildə işıq üzü görmüş, 40, 50, 60, 70-ci illərdə ədibin əsərləri müxtəlif adlar altında, 60-cı illərdə Şoloxovun seçilmiş əsərlərinin səkkiz cildliyi C.Cahanbaxş, B.Musayev, Ə.Abbasov, H.Şərif və digər təcrübəli mütərcimlər tərəfindən dilimizdə səsləndirilmişdir. 2006-cı ildə isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il sərəncamına uyğun olaraq “Sakit Don” roman-epopeyası tam şəkildə və 2007-ci ildə “Povest və hekayələr” (seçilmiş əsərlər) 2013-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” 24 avqust 2007-ci il sərəncamına uyğun olaraq nəşr edilmişdir.

Şoloxov nəsrinin kifayət qədər zənginliyi və onun dil özünəməxsusluğu, heç şübhəsiz ki, mütərcimlər qarşısında xeyli mürəkkəb problemlər ortaya qoyurdu. Bunu onların özü də yetərincə hiss edirdilər. Bu çətinliklər M.Şoloxovun “Sakit Don” roman-epopeyasının birinci və ikinci kitablarının tərcüməsində C.Cahanbaxş özü daha çox hiss edirdi. Təbii ki, 1935-ci ildə nəşr olunmuş “Oyanmış torpaq” romanının tərcüməsi də xətalardan xali deyildi. Problem ilk növbədə onunla dərinləşirdi ki, *“Şoloxovun bədii məharəti, onun sənət palitrası, sadə, müxtəsər, əlvan dildə danışması, qaynar aləmin gerçək təsvirə təsiri tərcümədə adekvat verilməsi ilə*

yaddaşlara çökməli idi” [116, s.26]. Lakin burada digər vacib bir məqam da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Çünki 30-cu illərdə Azərbaycanın “yüksək sənət” (bu, K.Çukovskinin işlətdiyi ifadədir) sahibləri rus yazıçılarının yaradıcılığının dilimizə tərcüməsi üzərində xüsusi şəvqlə işləsələr də, onların bu sahədə hələ də dəf edə bilmədikləri çətinliklər mövcud idi. Elə buna görə də rus ədəbiyyatı nümunələrinin tərcümə edilməsində ortaya çıxan müvəffəqiyyətlərin heç də birdən birə yaranmadığını da nəzərə almaq zəruri idi.

Müşahidələrimizi “Sakit Don”un nümunə gətirdiyimiz kitabı və hissəsi üzərində davam etdirə bilərik: *“Он также добросовестно просиживал в штабе над разработкой операции как когда-то над исправлением ученических тетрадей, однако, в случае необходимости, по первому слову Григория бросил штаб, садился на коня и, приняв командование полком, вел его в бой”* [182, s.460].

Orijinalın bu yerinin Azərbaycan dilində S.Cahanbaxş tərəfindən necə tərcümə edilməsinə diqqət yetirək: *“O, qərargahda döyüş əməliyyatlarının planlarını tərtib etmək işində də, vaxtilə şagirdlərin yazı dəftərlərini düzəltərkən oturduğu kimi, gecələr saatlarla oturub işləyirdi. Lazım gəldikdə, Qriqori tapşırıq verəndə qərargahı buraxıb ata minir və komandirliyi qəbul edərək, polku döyüşə aparırdı”* [75, s.82].

Orijinala tərcümənin bu parçası arasında da yetərincə nəzərəcarpacaq uyğunsuzluqlar vardır. Cahanbaxş Şoloxovun “он тоже добросовестно...” söz birləşməsinə ümumiyyətlə tərcüməyə gətirməyi lüzumsuz hesab etmişdir. Digər bir tərəfdən, mütərcim tərcümə mətnində “döyüş əməliyyatları” ifadəsini işlətməmişdir. Yaxud orijinaldan “приняв командование полком” söz birləşməsinə mütərcim hərfi, yaxud hərfidən də aşağı üslubda “komandirliyi qəbul edərək” kimi tərcümə edir. Halbuki həmin söz birləşməsinə “polka komandanlıq etməyi öz üzərinə götürüb” kimi tərcümə etmək daha səmərəli ola bilərdi. Mətndəki “по первому слову Григория” nədənsə Cahanbaxş tərəfindən “lazım gəldikdə, Qriqori” kimi verilir ki, bu da müəllif mətnini təhrif etməkdən başqa ayrı bir şey deyil. Əlbəttə, hər bir bədii əsərin ideyasının mühüm faktoru orijinalın, onun sintaqmatik bölgələrinin doğru-dürüst oxunub qavranılması ilə baş verir. Belə olduqda tərcümə nəzəriyyəçiləri əsasən əsərin tərcüməsi prosesində doğru üslubi açarın tapılması zəruriliyini ortaya qoyurlar. Başqa

sözlə desək, mütərcim orijinalın intonasiyasını düzgün müəyyənləşdirməlidir. Gətirdiyimiz bu nümunədə Cahanbaxş orijinala heç bir dəxli olmayan söz və ifadələrdən istifadə etməklə, əsərin ideya-məzmun və digər xüsusiyyətlərinə kölgə salmışdır. Tərcüməyə belə sərbəst yanaşma isə, məlum olduğu kimi, heç zaman özünü doğrulda bilməz. Eyni zamanda bədii əsərlərin bir dildən digər bir dilə çevrilməsi zamanı yaranan bir sıra dolaşılıq və anlaşılmazlıqlar, bir tərəfdən, oxucunu həmin mətnin milli özünəməxsusluğunu duymaqdan kənarlaşdırır. Göründüyü kimi, C.Cahanbaxşın tərcümələrində bir sıra köklü çatışmazlıqlar mövcuddur. Və bu tipli tərcümələr, təbii ki, cəzbedici də ola bilməz. Lakin bir məsələni ayrıca olaraq qeyd etməyə ehtiyac vardır. Bu da Cahanbaxş və onun kimilərinin həmin 30-40-cı illərdə M.Şoloxov kimi sənətkarların əsərlərini tərcümə edib bizim oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyinin yetərinə gərəkli olduğunun dərk edilməsidir. Cahanbaxşın tərcümə praktikasında hərfiliyə nə qədər yer verilməsi göz önündə durması gündəmə gəlirdisə, eyni zamanda bu tərcümənin Azərbaycan oxucularını M.Şoloxov yaradıcılığına qovuşdurmasında da əhəmiyyəti az deyildi. Yuxarıda göstərdiyimiz kəm-kəsirlərinə baxmayaraq, Cahanbaxşın M.Şoloxovun “Sakit Don”un Azərbaycan dilinə tərcüməsi öz dövrü üçün gərəkli ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilməklə, Azərbaycan oxucularının rus ədəbiyyatına daha böyük marağına səbəb ola bilmişdi.

Bir şeyi vurğulamağa xüsusi ehtiyac vardır ki, tərcümə işi özlüyündə olmayan yaradıcı prosesdir. Burada mütərcimin işi həm də məsuliyyət baxımından əhəmiyyətlidir. Və Cahanbaxşın da, təbii ki, M.Şoloxov kimi orijinal dəst-xətti olan sənətkarın yaradıcılıq “laboratoriyasına” baş vura bilmək, onun əsərinin dil-üslub xüsusiyyətlərini mənimsəyib yapışıqlı Azərbaycan dilində səsləndirməsi olduqca çətin idi. Mütərcim bunlardan baş çıxarmaqla yanaşı, ölkəşünaslığı, etnoqrafiyanı bilməsi ilə bərabər, Don kazakları kimi subetnosun tarixi, həyat tərzini, nitqinin dialektinə bələd olmalı idi. Lakin bunlara yiyələnmə də həmin dövrlərdə kifayət qədər çətin idi.

Akademik Mirzə İbrahimov Cahanbaxşın M.Şoloxovun bu əsərinin tərcüməsi ilə bağlı etdiyi qeydlərdə də “Sakit Don”un tərcüməsinin zəifliyi, dilinin bədiilikdən

uzaqlığını konkret misallar əsasında ortaya qoyur. Bu məqsədlə *“M.İbrahimov bir çox tərcümə nümunələri təqdim edir ki, onun fikrincə, əsəri hətta bu şəkildə nəşr etmək məqsədə uyğun hesab edilmir”* [33].

1951-ci ilin 17 oktyabrında prof. M.Rəfili *“Ədəbiyyat qəzeti”*ndə *“Bədii tərcümə haqqında”* [46, s.2] köklü bir məqaləsində rus ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrin tarixindən, onların keyfiyyətindən, *“Azərbaycan poeziyası antologiyasının tərcüməsindən bəhs açaraq”* [84], həm də aşağıdakıları qeyd edir ki, *“hər bir əsərin müvəffəqiyyətli tərcüməsi xalqın mədəni həyatında hadisə deməkdir. Burada tərcüməçinin nə qədər böyük məsuliyyət daşdığı aydın görünür. Çünki onun zəhməti sayəsində bir milli ədəbiyyatın məhsulu başqa bir milli ədəbiyyatın məhsulu olur. Tərcüməçi yalnız öz xalqı qarşısında deyil, eyni zamanda əsərini tərcümə etdiyi yazıcının xalqı qarşısında da məsuliyyət daşıyır. “Tərcümə edilən əsər təhrif, yaxud təbdil edilə bilməz...”* [46, s.2]. Orijinalı dəyişdirmək, onu təkmil etmək, yaxud sərbəst bir şəkildə sətirlərini qaralamaq yaradıcı tərcümənin vəzifəsi xaricindədir. M.Rəfilinin bədii tərcümə ilə bağlı bu məqaləsində əsas kimi götürülmüş müddəalar qorunmadıqda, əlbəttə, tərcümə dilində orijinalın keyfiyyəti aşağı düşür. Çünki doğrudan da mütərcimin heç bir halda tərcüməni yaxşılaşdırmağa, yaxud pisləşdirməyə, orijinalı təhrif etməyə hüququ yoxdur. O, bütün hallarda hər iki ədəbiyyatın bərabərhüquqlu nümayəndəsi olduğunu yaddan çıxarmamalıdır. Bununla belə, *“Sakit Don”* kimi monumental bir epopeyanın Azərbaycan dilinə tərcümə edilmə məsuliyyətini C.Cahanbaxşın öz üzərinə götürməsi də müsbət hal kimi qeyd edilməlidir. Biz hazırda Cahanbaxşın tərcüməsindəki çatışmazlıqlarını nə qədər arayıb, təhlil edib ortaya çıxarmağa səy göstərsək də, mütərcimin mədəniyyətimiz və ədəbiyyatımız qarşısındakı xidmətlərinə də kölgə salmamalıyıq. *“Sakit Don”* elə bir mənbədir ki, orada tarix, etnik düşüncə, milli mənafe, mədəniyyət, etnoqrafik cizgilər, xalq həyatı, onun folklor dünyası (əsərin hər bir kitabının əvvəlində epigraflar kimi gətirilmiş qədim kazak nəğmələrindən nümunələr), zərbi-məsəlləri, siyasi-ideoloji məsələlər, milli mənəviyyat və əxlaq, dil stixiyası və s. məsələlər o qədər bir-birinə bağlı, bir-birinin içində qaynayıb-qarışmaqdadır ki, onların digər dildə yaradılması da xeyli problemlər yarada bilər. Belə mühakimə və mülahizələr ortaya

atıldıqda, biz heç də Cahanbaxşın tərcüməsində yer almış çatışmazlıqları ört-basdır etmək fikrində deyilik. Sadəcə olaraq, 30-40-cı illər Azərbaycan tərcümə məktəbinin nəzəri və praktik, yaradıcı xüsusiyyətlərinin imkanları baxımından Cahanbaxş tərcüməsini dəyərləndirməyə meyilliyik.

“Sakit Don” epopeyasının orijinalı və onun Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində bir sıra müşahidələr aparmış O.İsmayılova onların mətni arasında həcm baxımından fərqlər olduğunu nəzərə çatdırmaqla, həm də qeyd edir ki, əsərin orijinalı 1714 səhifədən ibarət olduğu halda, Azərbaycan tərcüməsi 1975 səhifədən ibarət olmuşdur. Tədqiqatçı *eyni zamanda onu da bildirir ki, əsərin 1949-1951-ci illərdəki tərcümə nəşri orijinaldan 4,5 ç.v. artıq idi. Tədqiqatçı bunu nümunə gətirərək söyləyir ki, Azərbaycan dilində Şoloxov epopeyasının nəşri digər nəşrlərdən daha həcmli və keyfiyyətlidir* [116, s.29]. Amma hər hansı tərcümənin dəyərlənməsində yalnız kəmiyyət (həcm) önəmli göstərici deyil. Belə hesablamalarda bir vacib amil də nəzərə alınmalıdır ki, orijinal və tərcümə mətnlərinin dillərinin yaxınlıq dərəcəsi əsas məqam kimi tərcümədə prinsiplial problemlər yaradır. Məlumdur ki, rus və Azərbaycan dilləri fərqli dil ailələrinə mənsubdur (müvafiq olaraq Hind-Avropa dil ailəsinin slavyan qrupu – Altay dil ailəsinin Oğuz qrupu) və bu önəmli mənşə bu dillərin leksik, sintaktik, üslubi xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Bütövlükdə, dillərin mentallığının özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir əsərin tərcüməsi üzərində iş uzun və üzücü prosesdir. “Sakit Don” epopeyasının tərcüməsinə gəldikdə isə bu xüsusilə ağır prosesdir və biz bu işin ağır tərəflərini yuxarıda xeyli dərəcədə işıqlandırdıq. Burada isə əlavə edək ki, orijinal hər hansı sənətkar tərəfindən bir dəfə yaradılırsa, tərcümə olunduqdan sonra təkrar (tərcüməyə) qayıdıldıqda mütləq təkmilləşmə tələb edir. Heç şübhəsiz ki, 50-60-cı illərdə Cahanbaxş da belə yanaşmaya daha çox meyilli idi. Çünki orijinaldan kənarlaşdıqdan sonra, ona yenidən müraciət etdikdə özünün nəzərdən qaçırdığı məqamları daha yaxşı görüb hiss edir, onu yenidən ifadə etmək istəyin daha da güclənir. Bir məsələni də qeyd edək ki, “Sakit Don”un ikinci və üçüncü nəşrləri arasında on iki ilə yaxın bir müddət keçsə də, həmin dövrdə, bir tərəfdən, Azərbaycan tərcümə məktəbinin konturları daha çox kamilləşir, digər

tərəfdən, Cahanbaxşın fərdi mütərcimlik məharəti də yüksəlirdi. Məsələnin dinamikasına təsir edən mühüm faktorlardan biri də bu idi ki, həmin vaxta qədər (daha doğrusu 1950-ci illərin əvvəllərində) Cahanbaxş Mixail Şoloxova onunla görüş məqsədi ilə məktubla müraciət edərək, M.Şoloxovun vətəni Vyosenskayanı ziyarət etmişdi. Cahanbaxşın M.Şoloxova rus dilində ünvanladığı məktub bu gün də arxivdə saxlanılmaqdadır. O, bu məktubda “*“Sakit Don” roman-epopeyasının dörd kitabının və “Oyanmış torpağ”ın iki kitabının onun tərəfindən tərcümə olunduğunu və “Sakit Don”un 1934-1947-ci illərdə dörd kitabının Bakıda Azərbaycan dilinə tərcümədə nəşr olunduğunu epopeyanın birinci iki kitabının isə 1940-1950-ci illərdə yenidən nəşr olunduğunu, “Oyanmış torpağ”ın birinci kitabı üzərində yenidən işlədiyini, Şoloxovun onun belə bir işinə necə qiymət verməsi münasibətini soruşduqdan sonra, onun həyat yolu və yaradıcılığı haqqında “Azərbaycan” jurnalında məqalə dərc etdirdiyini, öz xanımı ilə M.Şoloxovun yanına məhz may ayında getmək istədiyini və s. bildirməklə yanaşı, həm də Azərbaycanda M.Şoloxovun romanlarında Don kazaklarının dinc həyat səhnələrini və məişətini yaratdığına görə çox sevdiklərini söyləmişdi” [11].*

Cahanbaxşın tərcümələrinə nə qədər çox tənqidi mövqedən yanaşsaq da, ədalət naminə qeyd etməliyik ki, əvvəlki nəşrlərdə yer almış bir sıra uzunçuluq, adekvatlıqdan kənarlıq sonrakı nəşrlərdə xeyli dərəcədə qaydaya salınmışdır. “Sakit Don”un Azərbaycan dilinə tərcüməsinin təkmilləşməsi 1960-cı illərdə baş verir və bu əlavələr də M.Şoloxovun nəsr dünyasına Cahanbaxşın daha dərinədən bələdliyi ilə yadda qalır. Yazıçının 8 cildliyinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi 1963-1968-ci illərdə oxuculara təqdim olunur.

F.e.d., prof. Lyudmila Səmədova “Tərcümə mətninin redaktəsi” adlı sanballı kitabında yazır: “Bəzi janrlar, xüsusən də bədii mətnlər təkrar tərcümə olunur ki, bunun da obyektiv səbəbləri mövcuddur. Birincisi, tərcümənin dili orijinala nisbətən tez köhnəlir. Başqa sözlə desək, orijinal bir dəfə yazılır, amma tərcümələr adətən müasir oxucular üçün edilir. İkincisi, tərcümə sənəti daima inkişaf etdiyindən onun keyfiyyət səviyyəsinə yeni-yeni tələblər qoyulur. Bu tələblər bəzi hallarda ölkə tərcümə praktikası hüdudlarından çıxıb *“beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qalxır”*

[49^a, s.83-84].

Yuxarıda biz M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə səthi olaraq toxunmuşduq və qeyd etmişdik ki, romanın birinci kitabı 1935-ci ildə “Sakit Don”la eyni vaxtda işıq üzü görmüşdür. Adlarını çəkdiyimiz belə monumental romanların birinci kitablarının yetərincə qısa müddət ərzində oxuculara çatdırılması olduqca məsuliyyətli və yorulmaz fəaliyyətin məhsulu idi. Əlbəttə, hər iki adı çəkilən əsərə Azərbaycan mütərciminin müraciəti bu əsərlərdə yer almış ideya-məzmun və problemlə bağlı idi. Vətəndaş müharibəsi, inqilab, yeni iqtisadi siyasət, ilk beşillik planların yerinə yetirilməsi, kənddə kollektivləşmə məsələsi, yeni həyatın özünəməxsus çətinlikləri və tələbləri, həyatdakı bəzi məsələlərin təsdiqi, bəzilərinin qəbul edilməməsi, insanlar arasındakı fikir ayrılıqları və s. M.Şoloxovun adları çəkilən romanlarında daha inandırıcı və konstruktiv mövqedən təsvir olunurdu. Cahanbaxşın tərcümə etdiyi “Oyanmış torpaq” romanı orijinaldan həcminə görə xeyli dərəcədə azdır. O.İsmayılovanın fikrincə, belə ixtisar ya mütərcimin özü, yaxud da redaktor və senzura ilə bağlı olmuşdur. Tərcüməyə nəzər saldıqda orada Kondratkonun Qremyeçi Loqdan getdiyi yer, Davıdovun Beqlıxla mübahisə etdiyi məqam, torpağın şumlanma və s. kimi yerlər tərcümədə mətnindən kənar qalmışdır. Bundan başqa romandakı peyzaj təsvirləri də tərcümədən çıxarılmışdır. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, M.Şoloxovun nəinki “Sakit Don”, “Don hekayələri”, həm də “Oyanmış torpaq” romanında peyzaj təsvirlərini yalnız formal funksiya daşıyan element kimi qiymətləndirib ona diqqət yetirilməməsi bir qədər təəccüb doğurmaqdadır.

Cəfər Xəndan “Əsərlərin yüksək keyfiyyətli tərcüməsi uğrunda” məqaləsində [28, s.4] belə bir fikri vurğulayır ki, biz yazıçılarımızdan tələb etməliyik ki, onlar təkcə tərcümə zamanı deyil, həm də orijinal əsərlərini çapa verərkən fədakar əmək sərf edib, onları təkmilləşdirsinlər.

Tərcümə əsərlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün biz hər iki dili yaxşı bilən kadrların yetişdirilməsinə xüsusi fikir verməliyik [29, s.4]. Cəfər Xəndanın bu fikirlərinə biz həm də Azərbaycan dilindən rus dilinə çoxsaylı tərcümələr müəllifi Azər Mustafazadənin də fikirlərini yardımçı olaraq əlavə etmək istəyirik: “*Tərcü-*

mənin vacib keyfiyyətləri sırasına incə zövq..., bir növ artistizm də aid edilməlidir. Çünki başqa dildə yazılmış mətnin məğzini, surətlərini və personajlarını ana dilində canlandırmaq üçün tərcüməçi də artist kimi dəyişilməyi, başqalaşmağı bacarmalıdır” [42, s.55].

Burada hər iki tərcümə praktikinin fikirləri ilə ona görə razılaşıyıq ki, çünki tərcümə mühüm hadisə kimi bu prosesdə xeyli məsələlərin ortaya gəlməsini nəzərdə tutur. Prof. H.Babayev “M.Şoloxov Azərbaycanda” məqaləsində qeyd edir ki, rəhmətlik Cahanbaxş M.Şoloxovun bu əsərini (“Sakit Don” epopeyasını nəzərdə tutur) çox sevməklə, onun tərcüməsi üzərində zəhmət çəkməyi də çox sevirdi. *“Cahanbaxş Şoloxovun dilində işlədilmiş şirin səslənən şərbət kimi yığcam, məzmunlu cümlələri təkrar-təkrar oxumaqdan xüsusi həzz alırdı, onu romanın dili, rəngarəngliyi, obrazların zənginliyi və aydınlığı valeh edirdi”* [86, s.51].

Ümumiyyətlə, M.Şoloxov əsərlərinin Azərbaycan tərcümələri dilimizin zənginlik imkanlarını nümayiş etdirmək baxımından maraqlı mənzərə yaradır. Bu kontekstdə Şoloxovun “Put-dorojenka” povestinin Əyyub Abbasov tərcüməsində “Yol” və Aslan Quliyev tərcüməsində “Yol-iz”i orijinala və tərcümələrin özləri ilə müqayisə edək: *“Александр Четвертый испокон века, старичишка забурунный, во хмелю дурной, а в трезвом виде человек первого сорта. Фамилии его никто не помнит. Давненько, когда пришел со службы из Иваново-Вознесенска, где постоем стояла казачья сотня, под пьянку заявил на станичном сходе старикам”* [180, c.86].

Ə.Abbasovun tərcüməsində oxuyuruq: *“Dördüncü Aleksandr çoxdanın deyinqəni, sərxoş olanda pis, ayıq vaxtı əla bir qoca idi. Onun familiyası heç kəsin yadında deyildi. Çoxdan, kazak polkunun düşərgə saldığı İvanovo-Voznesenskdən hərbi qulluqdan gələndə stanitsa yaxınlığında qocalara sərxoş halda demişdi”* [76, s.19].

Orijinala Ə.Abbasovun tərcüməsini tutuşdurduqda biz xeyli kənarlaşmaların şahidi oluruq. Tərcümədə “əla bir qoca”, “kazak polkunun”, “stanitsa yaxınlığında” və s. kimi ifadələr orijinalda olmasa da, yer almışdır. İlk baxışda elə görünə bilər ki, həmin söz birləşmələri və ifadələr orijinalın ümumi ruhuna kölgə sala bilməz. Lakin

bu, yalnız ilk baxışda belədir. Orijinala nəzər saldıqda isə tərcümənin alınmadığı qənaətinə gələ bilərik.

Orijinal mətnə nə qədər yaxın, yaxud ondan nə qədər çox kənarlaşmaları müəyyənləşdirmək üçün Aslan Quliyevin də tərcüməsini onlarla qarşılıqlı şəkildə təhlilə cəlb edək: *“Dördüncü Aleksandr lap əzəldən qaynar qocaydı, içdimi səfəhləyirdi, ayılanda isə əla adam olurdu. Onun soyadını heç kim xatırlamırdı. Lap çoxdan kazak bölüyünün düşərgədə saldığı İvanovo-Voznesenskdan xidmətdən qayıdandan sonra sərxoş vaxtı stanitsa yığıncağında qocalara demişdi”* [76, s.68].

Bizə belə gəlir ki, A.Quliyevin tərcüməsi Ə.Abbasovun tərcüməsindən orijinala daha çox yaxınlığı ilə fərqlənir. Bu parçadakı orijinaldakı “забурунный” ifadəsini A.Quliyev “qaynar” kimi verməsi daha düzgündür. Orucovun redaktəsi ilə çap olunmuş üçdillik *“Rusca-Azərbaycanca lüğət”*ində [146] parçada istifadə olunmuş müvafiq söz və ifadələrin məna və məzmununa nəzər salarkən Ə.Abbasovun tərcüməsində daha çox çatışmazlıqların şahidi oluruq. “забурунный” ifadəsini Ə.Abbasovun “deyingən” şəklində işlətməsi yerində deyil. Bundan başqa orijinaldakı “во хмелю дурной, а в трезвом виде человек первого сорта” Ə.Abbasov tərəfindən “sərxoş olanda pis, ayıq vaxtı əla bir qoca idi” kimi işlətməsi də özünü doğrultmur. Mütərcimin “pis”, “qoca” ifadələrini də haradan götürdüyü başa düşülmür. Orijinaldakı “человек” sözünü mütərcim nədənsə “qoca” kimi tərcümə etməyi üstün tutur. Yaxud “где постоем стояла казачья сотня” Ə.Abbasovun tərcüməsində “kazak polkunun düşərgə saldığı” şəklində verilməsi də məqbul hesab edilə bilməz. Bizə belə gəlir ki, mütərcim “постой” sözünün lüğəvi mənasına nəzər salsaydı, görərdi ki, bu söz *“köhnəlmis söz olmaqla yerləşmə, mənzil salma, düşərgə salma (hərbi hissələrin və ya hərbi qulluqçuların, adi vətəndaşların yerləşməsini)”* [76 c.1] nəzərdə tutulan ifadədir. Ə.Abbasov “казачья сотня” söz birləşməsini də adekvat tərcümə etmir və bu birləşməni “kazak polku” şəklində verməyi üstün tutur. Halbuki “сотня” sözünün də lüğəvi mənası müvafiq mənbələrdə yer almaqdadır. “Сотня” sözünün adını çəkdiyimiz lüğətdə beş müxtəlif məna daşdığı, o cümlədən M.Şoloxovun əsərindəki parçada dördüncü mənada *“sotnya, bölük (keçmişdə yüz nəfərdən ibarət polk hissəsi)”* kimi verilməliydi. Axı həcm, say etibarı ilə “sotnya”da

onların sayı polkdan fərqlidir. Mütərcim burada da sərbəstliyə daha çox meyil edib. Bundan başqa M.Şoloxov “на станичном сходе” yazdığı halda Ə.Abbasov “stanitsa yaxınlığında” kimi tərcümə edir və bununla da orijinalın özünəməxsus ifadələrinə müəyyən kölgə salır. M.Şoloxov frazada “sxod” sözünü boşuna işlətməmişdir. Çünki Aleksandr məhz qocalara demək istədiyini, onlar stanitsada toplaşan zaman demişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz lüğətdə ““cxod” – *toplaşma, yığışma, cəmləşmə, toplanış*” kimi təqdim olunur” [146, c.295].

Beləliklə, biz hər iki tərcüməni bir-biri ilə tutuşdurduqda A.Quliyevin tərcüməsinin daha keyfiyyətli olduğu qənaətinə gəlirik. Onun tərəfindən “испокон века” “lap əzəldən”, “во хмели дурной” “içdimi səfehləyirdi”, “казачья сотня” “на станичном сходе” “stanitsa yığıncağında” (“stanitsa yaxınlığında” yox) kimi verilməklə orijinalı daha doğru-dürüst ifadə etməyə hədəf almışdır. Ümumiyyətlə, tərcümə nəzəriyyəçiləri haqlı olaraq orijinalı heç kimin nə yaxşılaşdırmağa, nə də pisləşdirməyə heç bir haqqı olmadığını vurğulayırdılar. Bununla bağlı Səməd Vurğunun *Moskvada nəşr olunmuş üç cildliyinin üçüncü cildinə daxil edilmiş tərcümə ilə bağlı “Часть моею душу” (“Qəlbimin bir hissəsi”) məqaləsində olduqca zəruri fikirlərə rast gəlirik. Orada qeyd edilir ki, “mən rus tərcüməsində də öz əsərimin gücünü orijinaldakı kimi görmək istəyirəm... Mənim Aseyevin, yaxud Adalisin mənə güzəştə getmələrinə, bəzək-düzəklərinə də ehtiyacım yoxdur”* [91, s.242-243]. Bizə belə gəlir ki, Şoloxov kimi böyük yazıçının əsərinin tərcüməsinə mütərcim daha məsuliyyətlə yanaşmalıydı. A.Quliyevin tərcüməsi bu baxımdan daha səmərəli hesab edilməlidir. Yuxarıda biz Şoloxovun əsərlərinin xalq bulağından su içdiyindən geniş danışmışıq. Burada yalnız onu əlavə edək ki, orijinaldakı xalq dilinin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq baxımından da A.Quliyevin tərcümə işi uğurlu hesab edilə bilər.

Ümumiyyətlə, hər bir orijinala müraciət edən kəsin ən başlıca vəzifəsi müəllif mətni ilə tərcümə mətni arasında qarşılıqlı ünsiyyət yarada bilməsidir. Bu kontekstdə bədii tərcümədə mütərcimin şəxsi rolu tərcümə nəzəriyyəçiləri arasında gərgin mübahisələrə səbəb olur. “*Mütərcimin orijinala yersiz müdaxiləsi arzuolunan olmasa da, qaçılmazdır*” [92, s.66]. Bu əsasən onunla bağlı olur ki. mütərcim öz fərdi üslubi

xüsusiyyət və bacarıqlarını tərcümə mətninə daxil edir (Ə.Abbasovun tərcüməsində gördüyümüz kimi). A.Fyodrovun fikrincə isə *“tərcümənin obyektivliyi və mütərcimin fərdliyi nəinki bir-biri ilə uyuşa bilər, onlardan hər biri həm də digərini nəzərdə tutma bilər”* [166, s.326].

Əlbəttə, bu o təqdirdə məqbul hesab edilə bilər ki, mütərcimin fərdi imkanlarının özünü büruzə verməsi onun tərcümənin yaradıcı başlanğıcında şəxsi kommunikativ məqsəddən asılı olur. Kommunikativ məqsəd dedikdə isə mütərcimin mədəni ənənə və tərcümə normasının və onların sinxron və tarixi variativliyi nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda tərcümə prosesi orijinalın müəllifi ilə mütərcimin qarşılıqlı yarışması olsa da, mütərcim mövcud hədlərdən kənara çıxmağa meyilli olmamalı, mətnin məna dolğunluğunu verməyə çalışmalıdır.

M.Şoloxovun “Put-dorojenka” povestində oxuyuruq:

“В полуверсте остальные кружились около лошади, носившей за собой истерзанное человеческое тело в истерзанной бурке.

Когда Григорий заплакал, по-детски всхлипывая, захлебываясь, и ломающимся голосом что-то закричал. У Петки дрогнуло под сердцем живое. Смотрел, не моргая, как калмык привстал на стремях и, свесившись набок, махнул белой полоской стали” [180, c.98].

Gördüyümüz kimi, orijinalın mətni məna və üslub baxımından yetərincə mükəmməldir və məna bütövlüyünü qorumaq üçün fransız mütərcimi Etyen Dolenin “Bir dildən digər dilə yaxşı tərcümə üsulu haqqında” əsərində mütərcimin tərcümənin beş əsas prinsipi gözləməsinə nəzər salmaq zəruridir:

1) *Tərcümə edilən mətnin məzmununu və tərcümə etdiyi müəllifin nəyi nəzərdə tutduqlarını mükəmməl başa düşməli;*

2) *Tərcümə etdiyi dili və ondan da daha üstün tərcümə olunan dili bilməli;*

3) *Sözbəsöz tərcüməyə meyil etməməli (çünki belə tərcümə orijinalın məzmununu təhrif edə, onun forma gözəlliyini məhv edə bilər);*

4) *Tərcümədə nitqin ümumişlək formalarından istifadə etməli;*

5) *Sözləri düzgün seçib yerləşdirib orijinala müvafiq “tonallıqdan” istifadə etməklə, onun ümumi təəssüratını yarada bilməlidir* [193].

İndi də Şoloxovun “Put-dorojenka” əsərinin Ə.Abbasovun və A.Quliyevin tərcümələrinə müraciət edək və birinci Ə.Abbasovun tərcüməsindən başlayaq:

“Qalanları yarım verst o tərəfdə, cırıq yapıncının içində parçalanmış insan bədənini sürüyən atın yanında hərlənirdilər:

Qriqori uşaq kimi hiçqıra-hiçqıra ağlayaraq, boğula-boğula qırıq səslə nə isə qışqıranda Petkanın elə bil ürəyi yerindən qopdu. Gözlərini qırpmadan kalmığın üzəngiyə qalxıb, yana əyilərək, qılınıc endirməyinə baxdı” [76, s.36].

Bu isə A.Quliyevin tərcüməsidir:

“Qalanları isə yarım verst aralıda cırıq yapıncıda olan parçalanmış insan bədənini sürüyən atın ətrafında hərlənirdilər.

Qriqori uşaq kimi hiçqıraraq ağladığı, boğularaq qırıq-qırıq səslə nəşə qışqırdığı zaman Petkanın ürəyinin altında nəşə kəskin titrədi. Gözlərini qırpmadan kalmığın ayaqlarını üzəngiyə bənd eləyib, böyrü üstə sallanaraq ağ zolaq kimi polad qılınıc necə endirdiyini gördü” [76, s.90].

Ə.Abbasov orijinaldakı “белой полоской стали” söz birləşməsinə ümumiyyətlə tərcümə etməyi məqsədəuyğun hesab etməmiş, “привстал на стремених” ifadəsini isə “üzəngiyə qalxıb” kimi uğursuz çevirmişdir. Parçada orijinala tərcümə arasında uyğunsuzluq və yarımçıqlıq göz önündədir.

A.Quliyevin tərcüməsi əvvəlkindən fərqlənsə də, burada da bir natamamlıq özünü büruzə verir. Çünki “заплакал, по-детски всхлипывая, захлебываясь, и лозяющимся голосом что-то закричал”, onun tərəfindən “uşaq kimi hiçqıraraq ağladığı, boğularaq qırıq-qırıq səslə nəşə qışqırdığı zaman” kimi verilir ki, burada da məna və üslubi baxımdan mükəmməllikdən kənarlıq müşahidə olunmaqdadır. Tərcümənin bu yerini Ə.Abbasov daha səmərəli verə bilmişdir. Bundan başqa A.Quliyevin bir cümlədə buna heç bir lüzum olmadan iki dəfə “nəşə” sözünü işlətməsi də bu frazanın kamilliyinə və üslubi naxışına kölgə salır.

Bizə elə gəlir ki, fransız şairi, dramaturqu və tənqidçisi Etyen Dole hələ 1680-ci ildə mütərcim qarşısında qoyduğu bir sıra tələblər bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Onların içində daha mühümü orijinalın və özünün ana dilini yaxşı bilmək, orijinal müəllifinin fərdi xüsusiyyətlərini dərk etmək, orijinalın mənasını qoruyub

saxlamaq, müəllifi öz ana dilində layiqincə danışdırmağı bacarmaq, orijinalın hərfi mənasını yox, onun ruhunu vermək, onu yaxşılaşdırmağa çalışmaq aparıcıdır.

Britaniyalı tarixçi və yazıçı Aleksandr Freyzer Taytler “Tərcümə prinsipləri” əsəsində tərcümə prosesinə aşağıdakı kimi yanaşırdı. *“Tərcümə tam şəkildə orijinalın ideyasını saxlamalı, tərcümənin üslub və manerası orijinaldakı kimi olmalı, tərcümə orijinal əsər kimi rahat oxunmalıdır”* [202]. Hər iki tərcüməçi öz ana dili ilə yanaşı, özgə mədəniyyətin xüsusiyyətlərini o qədər dərinləndirən mənimsəməli idi ki, orijinalın ruhu ilə yanaşı, əslin məna dərinliyini, müəllifin dərin ideya və düşüncələrini zədələmədən mütərcimin öz məharətini ortaya qoya bilsin.

Tərcümədə iki dilin kommunikasiya aktı kimi orada iştirak edənlərin mədəni fərqlərinin nəzərə alınması vacibdir. Buna görə də tərcümə problemi nəinki “bilinqvist”, həm də “bimədəni” olduğu dərk edilməlidir. Tərcüməni mədəniyyətlərarası kommunikasiya aspektində nəzərdən keçirən Q.D.Tomaxin göstərir ki, *“nəinki iki semantik sistem öz milli-mədəni xassələri ilə bir-birinə qovuşur, həm də iki linqvomədəni ümumiliyin nümayəndələrindən hər biri öz müəyyən mədəni irsinin fondu və dünyanı qavrayışı ilə: fon bilikləri, nitq etiketi, əxlaqi-etik normalar və s. əlaqəyə daxil olurlar”* [162, s.130].

Dillərarası kommunikasiyada iştirak edən kommunikantlar fərqli dillərdə danışirlar. Bundan başqa onların fərqli baza bilikləri, sosial və tarixi təcrübəsi olmaqla, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsubdurlar. Buna görə də tərcümə edilərkən mütərcim orijinal mətnin ayrı-ayrı elementlərinin, söz, söz birləşməsi və ifadələrin qrammatik və semantik baxımdan düzgün tərcümə edilməsinə nail olmalıdır. Eyni zamanda Ə.Abbasov və A.Quliyev mətndəki funksional dominantı da düzgün müəyyənləşdirməyə borclu idilər. Tərcüməşünaslıq üzrə əsərləri təhlil edərkən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, tərcümə mütərcimdən daha böyük diqqət tələb edir. *“Buna görə də bu leksik vahidlərin hamısı əksər hallarda tərcümədə öz əksini tapmalıdır. Və belə olduqda professional ikidilliyinin olması tələbi ilkin və mütləq şərt kimi ortada dayanmalıdır”* [174, s.129].

Q.V.Eyger və V.L.Yuxt kimi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, *“mütərcim yalnız nadir hallarda sırf bilinqvist olur: adətən dillərdən biri onunçün doğmadır. Bu da*

mütərcimin imkanlarını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırır” [105, s.89].

V.İ.Xayrullin isə belə bir fikir ortaya atır ki, *“mütərcim müəyyən dildə formalaşmış insan olmaqla, həm də müəyyən dil və sosial mühitin məhsuludur*” [173, s.192].

Məhz bu faktın özü də mütərcimin strategiyasına müəyyən təsir göstərir. Eyni zamanda tərcüməni özgə mədəniyyətin xüsusiyyətləri ilə bağlı yaradıcı proses kimi nəzərdən keçirərkən mütərcimin göndərici və reseptor-yəni müstəqil dil şəxsiyyəti, dillərarası kommunikasiyasının bərabər hüquqlu iştirakçısı kimi nəzərdə tutmaq lazımdır.

Bizə belə gəlir ki, M.Şoloxov kimi nəhəng yazıçının əsərlərini tərcümə edən zaman mütərcim öz yaradıcılıq fərdiliyindən imtina etməli, orijinala qaynayıb-qarışmalıdır. Böyük rus yazıçısı, tərcüməsi nəzəriyyəçisi və praktiki K.Çukovskinin fikrincə mükəmməl tərcümə mütərcimin şəxsi (ədəbi və həyatı) təcrübəsi olmadan mümkünsüzdür. *“Yazıçı-mütərcimlərə”* orijinal yazıçılara olduğu kimi həyat təcrübəsi və təəssürat ehtiyatları zəruridir. Hərtərəfli həyat təcrübəsinə malik olmayan orijinal yazıçı, yazıçı-mütərcim hər ikisi eyni dərəcədə şirəsizlikdən əziyyət çəkirlər. *“Yaşa və öyrən. Həyatı yaxşı dərk et. Ətraf aləmə sevgili nəzərlərlə bax... Əgər doğma torpağın rənglərini görmürsənsə onun iyini-qoxunu hiss etmirsənsə, əgər onun səsinə fərqləndirmirsənsə, özgə xalqın peyzajını yarada bilməzsən... Əgər sən canlı insanların ürək çırıntılarını müşahidə etmirsənsə, sənənin psixoloji təhlil aparmağın mümkün deyil. Sən orijinalda olmayan yerdə duman yaradıb, müəlliflə oxucu arasında tutqun şübhə qoyarsan”* [175, s.55-56].

Mütərcim yaxınlaşdırıcı, oxşadıcı tərcümə *“mənə-mövqə”* və *“məqsəd-mövqə”* terminlərinin predmetli məzmununu verdikdə onların koloriti itkiyə məruz qalır. *“Mənə-mövqə”* nəzəriyyəsinə uyğun olaraq mütərcim orijinal mətnin olmasına sadıq qalmalıdır. O, orijinalın bütün üslub elementlərini düzgün verməli, vahid tonu qoruyub saxlamalı, sözün mədəni mahiyyət və mənasını təhrif etməməlidir. Çünki hər şeydən öncə mütərcim orijinalın qoruyucusu olmaqla, müəllif mənbəni ifadəsiz söz yığımları ilə çevirməməli, mətnin məna keyfiyyətlərini doğru-dürüst verməyə səy göstərməlidir. Yuxarıda gətirdiyimiz hər iki tərcümədə isə hər bir mütərcim bu və ya

digər formada M.Şoloxovun orijinal mətninin ifadəliliyinə xələl gətirmişdir.

M.Şoloxovun “Двухмужняя” hekayəsi də iki mütərcim – Ə.Abbasov və N.Əbdürrəhmanlı – tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuşdur. Ə.Abbasovun tərcüməsi ilə N.Əbdürrəhmanlının tərcüməsi arasında yarım əsrdən artıq bir zaman məsafəsi vardır. Məlumat üçün bildirək ki, Şoloxovun “Двухмужняя” hekayəsi hələ 1925-ci ildə “Qosizdat” nəşriyyatında ayrıca işıq üzü görmüşdür [183]. 1926-cı ildə Şoloxov bu əsəri “Don hekayələri” məcmuəsi üçün hazırlayarkən onun mətni üzərində bəzi dəyişikliklər aparmaq, hekayədəki bir sıra epizodlardan imtina edərək, qəhrəmanın davranışının psixoloji motivirovkasını da dəyişmişdir. Məcmuədəki variantda müəllif üçün ön planda qadının ərinə olan əvvəlki hissələrinin yenidən güclənməsi, birgə yaşadıqları illərlə bağlı idillik xatirələr və Arseniyə olan nifrət kimi məqamlar yer alıb. Bununla belə süjetin əsasında baş qəhrəman Annanın qanuni əri Aleksandr ilə Kaçalov kollektivinin sədri Arseni Klükvin arasında gedən hadisələr dayanmışdır. Tənqidçilərin fikrincə Kaçalov kollektivinin sədri Arseni Klükvin Kargin sakini olmaqla prototip kimi real insandır. Qocalar xatırlayırlar ki, Arseni Klükvin sonralar ağ qvar-diyaçılara qoşulub getmiş kişi olan kazak qadınını xutorda ikiərli adlandırmışdılar.

Bu hekayəni Ə.Abbasov orijinaldakı kimi “İkiərli”, N.Əbdürrəhmanlı isə “İki-ərli qadın” kimi çevirmişlər. Orijinaldan bir parçaya baxaq:

“Засуха. По левадам, кукушек вспугивая, косы перезванивают. Не косят траву добрые люди-под корень грызут. За Авдюшкиным логом коллективский трактор две косилки тягает. Пыльно. Горячо. Валы сена степь исконопатили. Солнце в обед-вилы бросил Арсений, вытряхнул из рубахи колкую пыль, к стану пошел умыться, навстречу жена Аннушка” [180, s.187].

Ə.Abbasov mətnin bu parçasını aşağıdakı kimi tərcümə edir:

“Quraqlıq. Çayır-çətəndə oraqlar qu quşlarını qorxuda-qorxuda cingildəyir. Xeyirxah adamlar otu biçirlər, kökündən çıxarırlar. Avdyuşkin dərəsinin dalında kollektivin traktoru iki otbiçən maşını dartır. Tonazanaqdır. Ot dalğa-dalğa yerə sərilmişdir. Günorta. Yemək vaxtıdır. Arseni yabanı atdı, köynəyindən tozu çırpdı, əl-üzünü yumaq üçün düşərgəyə getdi; Arvadı Annuşka qarşısına çıxdı” [76, s.331]. Nəriman Əbdürrəhmanlının tərcüməsində isə oxuyuruq: *“Quraqlıqdır.*

Çaybasarlarda kərəntilər ququ quşlarını qorxuda-qorxuda cingildəyir. Avdyuşkin dərəsinin o tərəfində kollektivin traktoru iki otbiçən dartır. Toz qalxır. İstidir. Ot yığınları çölü başına götürüb. Gün günorta yerinə yaxınlaşır – Arseni yabanı atdı, köynəyindəki tikanlı otları çırpdı, yuyunmaq üçün düşərgəyə getdi, arvadı Annuşka qabağına çıxdı” [77, s.403]. Ə.Abbasov tərcüməsində “кукушка”-nı ququ əvəzinə (“qu”), “колкая пыль” (“tozlu tikan”) “otbiçən” əvəzinə (“otbiçən maşın”) və s. “tozlu tikan” ifadəsi əvəzinə “köynəyindən tozu” kimi çevirir. N.Əbdürrəhmanlı “левада” sözünü “çaybasarlar”, “Валы сена степь исконопатили” frazasını isə “Ot yığınları çölü başına götürüb” kimi orijinalın ruhundan fərqli şəkildə ortaya qoyub. Ə.Abbasov isə bu frazanı ümumiyyətlə tərcümədən kənar qoyub. N.Əbdürrəhmanlı da “Не косят траву добрые люди-под корень грызут” frazasını nəzərdən qaçırmaqla, orijinalın mənasının oxucuya çatdırılmasında xəyata yol verib. “За Авдюшкиным логом” ifadəsi Ə.Abbasov tərəfindən “Avdyuşkin dərəsinin dalında” kimi təqdim edilib, ədəbi dil normalarından bir qədər kənar səslənsə də, N.Əbdürrəhmanlıda bu ifadə daha səmərəli “Avdyuşkin dərəsinin o tərəfində” kimi verilib və bu ifadə dil normalarına birincidən daha yaxınlığı ilə fərqlənməkdədir. Buna baxmayaraq, bu söz birləşməsini “Avdyuşkin dərəsinin arxasında” kimi tərcümə etmək daha səmərəli ola bilərdi. Tərcümə edilən mətndə nəinki orijinalda olanların hamısını vermək zəruridir, həm də onların məna və səslənmə münasibətlərinə nəzər salmaq da mütərcimin işini mürəkkəbləşdirir. “Çünki nəinki fərqli sistemlərə və qruplara aid Azərbaycan və rus dili, hətta qohum dillərin özündə belə” (məsələn, Türkiyə türkcəsi, qazax, özbək, türkmən, qaqauz) məna ilə səslənmə arasında təkrar olunmaz münasibətlərin olduğunu nəzərdən qaçırmaq olmaz. Heç bir şəkk-şübhə yoxdur ki, tərcümə tərcümə olunan materialı görüntü baxımından da dəyişdirir. Buna görə də tərcümə edərkən orijinalın hər hansı bir tərəfini qoruyub gedirsənsə, onun digər tərəflərini saxlamağa müvəffəq ola bilmirsən və bu xüsusiyyət nəinki bəhs etdiyimiz tərcümələrdə, həm də digərlərində rast gəlinən haldır. Elə bu yerdə tərcümə praktiki və nəzəriyyəçilərindən biri Y.Xelemskinin fikirlərinə müraciət etməyi zəruri hesab edirik. O, yazır: “Klassika, yaxud xalq eposunu tərcümə etməyə başlayarkən sən artıq bununla özünə ölümsüzlüyü təmin etmişən” [172, s.197]. Məhz

buna görə də hesab edirik ki, mütərcimlər Şoloxov kimi dahi nəsr ustasının həcm və janrından asılı olmayaraq, əsərlərinin tərcüməsinə məhz belə meyarlar rəkursundan yanaşmalıydılar. Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan tərcümələri üzərində müşahidələr aparmaqla, biz həmin tərcümələrin uğur və uğursuzluqlarını daha çoxsaylı nümunələr əsasında sübuta yetirə bilərik. Lakin gətirdiyimiz parçaların müqayisəsi də, elə zənn edirik ki, bu tərcümələrin ümumi səviyyəsi ilə bağlı nəzərəcarpacaq təsəvvürlərə qadirdir.

3.2. Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycan tərcümələrində etnik-milli və bədii-estetik özünəməxsusluğunun inikası

Hər bir istedadlı yazıçının yaradıcılığında olduğu kimi, M.Şoloxovun da əsərlərinin ən mühüm keyfiyyəti onlarda özünü nümayiş etdirən milli özünəməxsusluq, yaxud kolorit, xalq adət və ənənələri, bütün etnik mədəniyyəti, dili, davranışı, psixologiyası, tarixi fakt və hadisələrin əks olunmasıdır. “Don hekayələri”ndən tutmuş, “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular”, “Nifrət fənni”, “İnsanın taleyi”nə qədər əsərlərin hamısında milli kolorit elementləri olduqca güclüdür. M.Şoloxovun əsərlərində milli kolorit, milli özünəməxsusluq süni model, forma kimi yox, yaradıcılığının danılmaz atributu kimi çıxış edir. Rus tənqidinin zirvəsi hesab edilən V.Q.Belinski yazırdı: “... əsər bədii baxımından nə qədər mükəmməl olsa, o qədər də milli olar” [87, s.317].

Sovet dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı, rus roman ənənəsini mükəmməlləşdirərək onu epopeya səviyyəsinə qaldıran nəhəng yazıçı Mixail Şoloxovun əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmış və zamanında dünya xalqlarının böyük əksəriyyətinin dillərinə, o cümlədən azərbaycancaya tərcümə olunmuşdur. Tərcümənin aktiv qlobalaşma prosesinin getdiyi müasir dünyada xalqlar arasında mədəni-sivilizasiya dialoqun inkişafına, həm müəyyən bir mədəniyyət, həm də bəşər mədəniyyəti çərçivəsində əldə edilmiş dəyərlərin hesabına milli simaların müəyyənlişməsinə, ölkələr arasında əlaqələrin dərinlişməsinə

göstərdiyi böyük təsiri xüsusi qeyd etməyə ehtiyac yoxdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, “...*tərcümələr milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsi və zənginləşməsinin böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik qüdrətli vasitəsidir*” (208)

Rus sovet yazıçısı Mixail Şoloxovun əsərlərinin tərcüməsinə 1920-ci illərin sonlarından, bir qədər də dəqiq desək, 1929-cu ildə onun “Alyoşkanın ürəyi” hekayəsinin polyak dilində nəşrindən sonra başlanılmışdır. Yazıçının “Sakit Don” romanı həmin ilin oktyabrında əvvəlcə Almaniyada, bunun ardınca isə Danimarkada, İsveçrədə, İngiltərədə, Fransada, İtaliyada, İspaniyada və bir çox digər Avropa ölkələrində nəşr olunmuşdur. 1930-1960-ci illərdə isə əsərin Skandinaviya ölkələrində çapı gerçəkləşmişdir.

Yazıçının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə 1930-cu illərdən başlanılmışdır. İkinci Dünya müharibəsinin gətirdiyi ağır və mürəkkəb bir dövrdə onun “Pulemyotçu komandası” (“Sakit Don” romanının ikinci kitabından bir parça, Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1941), “Nifrət fənni” (Azərənşr, 1942) və s. əsərləri dilimizə çevrilərək nəşr edilmişdir. Yazıçının əsərlərinin tərcüməsi ilə tanınmış mütərcimlər Beydulla Musayev, Hüseyn Şərif, Əyyub Abbasov, Cahanbaxş Cavadzadə və digər görkəmli sənətkarlar məşğul olmuşlar. Təbii ki, yüksək bədii sənətkarlığına, zəngin dil faktoruna, epoxal hadisələrin geniş vüsətinə, xarakterlərin koloritinə görə bəşəri dəyərlər sırasına daxil olan M.Şoloxovun əsərlərinin dilimizə tərcüməsi mütərcimdən linqvopoetik ustalıqla yanaşı, həm də rus ictimai-fəlsəfi fikrinin, dini-kulturoloji dünyagörüşünün, mənəvi-psixoloji aləminin və XX əsrdə cərəyan edən ziddiyyətli tarixi proseslərin dərin bilicisi olmaq, əsrlər boyu formalaşmış rus icma təfəkkürünün, kazak milli-etnik dəyərlərinin mahiyyətinə, həyatına və məişətinə yaxından bələd olmaq tələb olunur. O.İ.Maçulskaya tərcüməni intellektual dəyərlərin səmərəli bir şəkildə yenidən dərk etmə və bəşəriyyətin mənəvi potensialının zənginləşdirilməsinə kömək edən orijinal mətnin tərcümə dili vasitəsilə ötürülməsinin yaradıcı prosesi adlandırır. Fikri bir qədər də konkretləşdirsək, müəllif hər bir tərcüməni dil faktoru ilə bərabər, həm də mədəniyyətlərin, intellektual dəyərlərin tərcüməsi kimi görür. M.Şoloxovun “Sakit Don” əsərinin fars dilinə iki tərcüməsini (əsər ayrı-ayrı vaxtlarda dörd fərqli müəllif tərəfindən dörd variantda

tərcümə olunmuşdur) müqayisəli şəkildə təhlil edən “M.Şoloxovun “Sakit Don” romanının tərcüməsinin analizi (Beh-Azin və Şamlunun mətnləri nümunəsində)” adlı məqalənin müəllifi Pərvanə Pulaki nəzəri-ideoloji və bədii-lingvistik yanaşmaların tərcümə prosesində ciddi rol oynadığını xüsusi vurğulayır. O, Beh-Azinin tərcüməsinin daha çox ideoloji (kommunist dünyagörüşlü tərcüməçinin İrandakı social-siyasi vəziyyətdən çıxış etməsi), Şamlunun tərcüməsinin isə lingvistik baxımdan (bütün canlı xalq sərvətinin əks olunması) əhəmiyyətli olduğunu bildirir. Müəllif məqalənin sonunda yazır: “*Şamlu Beh-Azinlə müqayisədə ictimai-siyasi vəziyyətə deyil, dil məsələlərinə önəm verir. Şamlu orijinal mətnə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etdir. Beh-Azinin tərcüməsindən fərqli olaraq onun tərcüməsində işin bədii dəyərini yüksəldən incəliklər daha çoxdur*” (209).

Ümumiyyətlə, bədii tərcüməyə münasibətdə zaman-zaman iki fərqli tezis-tərcümənin orijinal mətnə yaxınlığı, yoxsa tərcümə edilən dildə oxucunun bədii qavrayışının əsas götürülməsi- fikri irəli sürülsə də, bu iki tezisin dialektik vəhdətinin daha effektiv olması öz təsdiqini tapmaqdadır. M.Şoloxovun əsərlərinin dilimizə tərcüməsində daha çox məhz bu dialektik vəhdəti, yəni həm orijinal mətnə yaxınlığı, həm də Azərbaycan oxucusunun bədii qavrayışının əsas götürüldüyünü görürük. M.Şoloxova dünya şöhrəti və Nobel mükafatı qazandıran, çox vaxt “*“Rusiyanın analoji ədəbi-tarixi ekvivalenti” kimi dəyərləndirilən “Sakit Don” əsərini dilimizə Cahanbaxş Cavadzadə tərcümə etmişdir*” (210) Professor Telman Cəfərov “Sakit Don”un 2006-cı ildə çap edilmiş Birinci kitabına yazdığı ön sözdə adıçəkilən tərcüməni yüksək qiymətləndirərkən məhz bu vəhdəti əsas götürmüş və Azərbaycan oxucusunun rus ədəbiyyatını yaxından tanımasında tərcümənin keyfiyyətinin xüsusi önəm daşdığını vurğulamışdır: “*...ilk olaraq 50-60 il bundan əvvəl dilimizə çevrilmiş və bir neçə dəfə nəşr edilmiş tərcümə hələ də yüksək meyarlara cavab verir. Roman-epopeyanın vaxtilə professional tərcüməçi C.Cahanbaxş tərəfindən ustalıqla dilimizə çevrilməsi sözün əsl mənasında bu gün də onu Azərbaycan ədəbiyyatı və tərcüməşünaslığının maraq dairəsində saxlayır. Xüsusilə kazak məişətini, adət-ənənələrini, folklorunu və dialektini, xalqın danışığı və davranış tərzini, yer adlarını, atalar sözləri-zərb*

məsəlləri və s. təhrif etmədən azərbaycanca səsləndirməyə çalışan tərcüməçi dövrün və mühitin ümumi mənzərəsi, insanların əhval-ruhiyyəsi, qəhrəmanların daxili aləmi və sarsıntıları barədə oxucuda dolğun təsəvvür yarada bilir” [15.7].

Lakin professor doğru olaraq əsərin tərcüməsindən keçən müddət ərzində ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitdə baş verən dəyişikliklərin nəticəsində dilin yeni söz və ifadələrlə zənginləşməsinin, bir sıra dil vahidlərinin isə arxaikləşməsinin, dildən çıxmasının vacibliyinin nəzərə alınmasını zəruri sayır. Bədii və psixoloji təsvirlərlə zəngin olan, kazak xalqının tarixini, adət-ənənələrini, məişətini, folklorunu, azadlıq mübarizəsini yüksək bədii ustalıqla əks etdirən monumental epopeyanın tərcüməsi rus və Azərbaycan dilini mükəmməl bilməkdən əlavə, həm də tərcüməçidən duyum, hadisələri daxili aləmindən keçirmək, onları yaşamaq bacarığı tələb edir. Epopeyanın Birinci kitabının iki bənd kazak mahnısı mətnindən sonrakı Melexovların həyətinin təsvirini verən hissəsinə nəzər saldıqda müəllifin yaşantılarının tərcüməçi tərəfindən uğurla verildiyini görürük: *“Melexovların evi xutorun lap kənarındadır. Onların mal-qara pəyəsinin qapısı şimala, Don çayına baxır. Yaşıl mamır basmış tabaşirli qayalar arasından keçən sərt eniş qurtaranda sahil başlanır: burada balıqqulaqları sədəf kimi ətrafa səpələnmiş, dalğaların yuyub qəşəngləşdirdiyi xırda çay daşları boz, əyri-üyrü haşiyə kimi uzanır, sonra isə küləyin ləpələndirdiyi Donun işıldayan qara gur suları axıb gedir. Şərqdə, çəpərləri qızıl söyüddən hörülmüş xırmanların ardında Böyük yol, ala-tala yovşanlıq, at dırnaqları altında qalib tapdanmış boz davamlı bağayarpağılar görünür, yolayrıcında balaca kilsə qaralır; buradan o yanda isə qərarlız duman çökmüş çöldür. Cənubda tabaşirli dağın zirvəsi görünür. Qərbdə xutorun meydanını kəsib keçən küçə subasara dirənir*” [75, s.15] Real xutor mənzərəsini, Don sahilindəki kazak həyətinin və məişətinin əsas cizgilərini ustalıqla əks etdirən bu bədii lövhənin tərcüməsində mütərcim cümlə strukturuna, söz və ifadə seçiminə nə qədər sərbəst yanaşsa da, mətnlə ruhi yaxınlığı qoruyub saxlaya bilmiş və onun yüksək bədii dillə ötürülməsinə nail ola bilmişdir. Təbii ki, bu cümlələrin hər birini müxtəlif variantlarda çevirmək, müxtəlif bədii boyalarla vermək

mümkündür, amma mütərcim bədii tərcümənin şərtlərinə daha uyğun gələnini seçmiş, mətnin həm bədii, həm də linqvistik baxımından uğurlu tərcümə variantını tapmışdır. Məsələn, götürək birinci cümləni: “Мелеховский двор на самом краю хутора.” Bunu daha dəqiq şəkildə belə vermək olar: “Melexovların həyəti xutorun ən ucqar hissəsində yerləşir”. Doğrudur, bu tərcümə dəqiqdir, amma bədii əsərə bir o qədər də uyğun gəlmir. Yaxud “С юга - меловая хребтина горы” cümləsini mütərcim “Cənubda tabaşirli dağın zirvəsi görünür” kimi vermişdir, əslində, onun dəqiq tərcüməsi “Cənubda tabaşirli dağlar silsiləsi”dir.

Göründüyü kimi, mütərcim burada dəqiqliyi əsərin məzmununa xələl gətirməyən daha sadə söz birləşməsi ilə əvəz etmiş və bütövlükdə mətn udmuşdur. Lakin tərcümədə tez-tez yiyəlik halın şəkilçisinin qeyri-müəyyən şəklinin müəyyən şəkli ilə əvəzlənməsi mətnin dilini nisbətən ağırlaşdırmışdır. Yuxarıda təqdim etdiyimiz hissənin son cümləsinə diqqət yetirək: “На запад - улица, пронизывающая площадь, бегущая к займищу” cümləsi “Qərbdə xutorun meydanını kəsib keçən küçə subasara dirənir” şəklində verilmişdir. Halbuki onu “xutorun meydanı” yox, “xutor meydanı” kimi vermək dili əlavə şəkilçi yükündən xilas etmiş olardı. Məşhur İran şairi və tərcüməçisi Şamlu Beh-Azinin “Sakit Don” romanının farsca mətnini tənqid edəndə ilk növbədə onu rus cümlə strukturunu fars dilində saxlamaqda, söz birləşməsi, təyin və sinonimləri düzgün seçməməkdə günahlandırır. C.Cavadzadə Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinədən bələd olduğu üçün tərcüməni əsasən orijinal mətn səviyyəsində təqdim edə bilmişdir. Lakin leksik və qrammatik vahidlər baxımından zamanın əsər üzərində təsiri artıq hiss olunmaqdadır.

Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, romanda müasir Azərbaycan oxucusu üçün anlaşılmaz və yaxud çətin görünə bilən söz və ifadələr kifayət qədərdir. Onların bəzilərini burada qeyd etmək yerinə düşərdi: Məsələn, “*burdaq*”, “*şimək*” (*Don yaxınlığındakı burdaqda hər gün qımsal burunda inək və şimək leşləri qaralırdı*) [75, s.17]. Orijinalda: “*На стойле возле Дона каждый день пятнилась песчаная коса трупами коров и молодняка.*), yaxud “*təgək*” (*təzə təgək və anbar tikdi*) [6, s.19], orijinalda: “*выстроил новые сараи и амбар под*

жестью.), “xəmrə” (*Arvadların ən sırtığı olan jalmerka Mavra təzə xəmrə almaq bəhanəsilə Prokofinin yanına gedəndən sonra məsələ aydınlaşdı*) [75. s.16]. Orijinalda: Решилось все после того, как самая отчаянная из баб, жалмерка Мавра, сбегала к Прокофию будто Мütəörcim бы за свежей наливкой), “qursa” (Qursa suyun dibinə çatan kimi tilov ağacı qatlandı, Orijinalda: Едва грузило достигло дна, конец погнуло”) və s. kimi sözlər müasir oxucu üçün anlaşılmasa ola bilər. Fikrimizcə, artıq arxaikləşməkdə olan bu söz və ifadələrin Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından mətnlərdə qorunub saxlanması vacibdir, amma mətnin altında və yaxud sonunda onların izahının verilməsi həm oxucunun mətni düzgün başa düşməsinə, həm də öz dilimizin keçmişinin mənimsənilməsinə yardımçı ola bilərdi. Ümumiyyətlə, M.Şoloxovun əsərləri rus dilinin və onun linqvopoetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması və tədqiqi baxımından nə qədər önəmlidirsə, bu onun əsərlərinin müxtəlif dillərə tərcüməsi və tərcüməçiləri üçün də bir o qədər faydalıdır. M.Şoloxovun əsərləri təkcə yaşadığı dövrün ədəbiyyatı üçün mövzu baxımından aktual olsaydı, bu gün onlara elə bir diqqət yetirilməzdi. Professor Buludxan Xəlilov böyük yazıçı haqqında oçerklərin birində haqlı olaraq yazır: *“Yazıçı üçün təkcə mövzunun aktuallığı hər şeyi həll edə bilməz. Aktual olan mövzunu oxucuya təqdim etməyi bacarmaq lazımdır. Məhz bacarmaq. Bunu Mixail Şoloxov bacarmışdır”* .

Təbii ki, mətnin ruhunun və poetikasının tərcümədə saxlanması təkcə dil faktoru ilə bağlı deyil, orijinalın mənsub olduğu xalqın məişətinə, dünyagörüşünə, tarixi-sosial ənənələrinə, inanc kultuna, yaşam tərzinə, həmin xalqın dinə, təbiətə, dünyaya münasibətinə və s. tərcüməçinin bələdliyindən, qarışılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Mixail Şoloxov Don çayının sahilində doğulmuş, orada böyümüş, ilk dəfə dünyaya kazak gözü ilə baxmış, onların dramatik taleyini bərabər yaşamış bir yazıçı olaraq tarixi detalları həyatı həqiqətlərlə harmonik şəkildə uzlaşdırmaqla birbaşa özünün daxil olduğu və bütün hadisələrində iştirak etdiyi aləmi təsvir edir. Kazak onun üçün tarlasını və evini daim qorumalı olan, üzərində yaşadığı torpaqla qaynayıb qarışmış əkinçi, döyüşçü və ailə başçısıdır. Bununla bərabər, onun ən böyük üstünlüyü öz azadlıq ruhunu qorumasıdır. M.Şoloxov nəsrindəki

sosialist realizminin çərçivələrinə sığmayan möhtəşəmlik, əzəmət, nəhəng və dəqiq epik təsvirlər də buradan – onun azadlıq ruhundan gəlir. Romanda Don üzərində səhərin açılmasının belə bir mənzərəsi verilir: *“Редкие в пепельном рассветном небе зыбились звезды. Из-под туч тянул ветер. Над Доном на дыбах ходил туман и, пластаясь по откосу меловой горы, сползал в яры серой безголовой гадюкой. Левобережное Обдолье, пески, енды [ендова - котловина, опушенная лесом], камышистая непролазь, лес в росе - полыхали исступленным холодным заревом. За чертой, не всходя, томилось солнце”*. Gəlin indi həmin hissənin tərcüməsinə baxaq: *“Dan yeri ağarır, bozumtul səmada tək-tük ulduzlar sezilirdi. Buludlardan aşağıda külək əsirdi. Donun üstü ilə süzən duman atlı kimi çapır, tabaşirli dağın döşünə yayılır, oradan başsız boz gürzə kimi sürünə-sürünə sıldırım qayaların arasına girirdi. Çayın sol sahilindəki düzənliklər, qumsallıqlar, qobular, keçilməz qalın qamışlıqlar, şəh düşmüş meşə soyuq şəfəqlə işıldayırdı. Hələ boylanmamış günəş üfükü qırmızı şəfəqə bürümüşdü”* [57. s.20]. Mütərcim tərcümə prosesində Azərbaycan dilinin incəliklərinə; dil vahidlərinin, söz birləşmələrinin, sinonimlərin dəqiq seçiminə, cümlənin strukturunun Azərbaycan dilinin zəngin ənənəsinə uyğun qurulmasına əməl eməklə bərabər, həm də mətn üzərində sərbəstliyini, söz və ifadə seçimi azadlığını qoruyub saxlayır. Məsələn, birinci cümlənin orjinala daha yaxın variantı belə ola bilərdi: *“...bozumtul dan yeri üzərindəki səmada təkəmsəyrək ulduzlar sezilirdi”*. Lakin tərcüməçi çox doğru olaraq onu iki hissəyə ayıraraq bədii cəhətdən daha dolğun variantı tapmışdır. Biz qeyd etdiyimiz hissədəki digər tərcümə cümlələrini də bu şəkildə müqayisə edə bilərik, amma nəticədə tərcüməçinin sərbəstliyinin əsasən mətnin təhrifinə yox, onun bədii cəhətdən daha qüvvətlənməsinə xidmət etdiyini görə bilərik. Bununla bərabər, tərcümədəki incə xətalara da nəzərdən qaşırmaq olmaz. Məsələn, ikinci cümlədəki *“süzən duman”*ın *“at kimi çapması”* anlaşılan deyil. Yaxud qeyd etdiyimiz hissənin sonunda bir cümlədə *“soyuq şəfəqlə işıldayırdı”*, ikinci cümlədə isə, *“qırmızı şəfəqə bürümüşdü”* ifadələri də mətnə uyğunsuzluq gətirir. Təbii ki, orijinal fərqlidir. Əslində, M.Şoloxovun böyük dühası, yaradıcılıq diapazonunun genişliyi tərcüməçiyə kifayət qədər sərbəstlik və azadlıq verir. C.Cavadzadə bu böyük imkandan kifayət

qədər bəhrələnib, bunun sayəsində əsərin yüksək keyfiyyətli tərcüməsinə nail olub (təbii ki, xırda qüsurları nəzərə almasaq).

Bununla bərabər, arzu edərdik ki, əsərin gələcək nəşrlərində oxucular üçün anlaşılıq olsun deyə ekvivalentsiz vahidlərin, arxaikləşmiş sözlərin, tarixizmlərin ya mətnlərin aşağısında, ya da kitabın sonunda izahları verilsin. Çünki zaman axır, ictimai-siyasi, mədəni mühitdə baş verən dəyişikliklər fonunda dilin leksik-semantik vahidləri də dəyişikliklərə uğrayır, bu isə nəsillər arasında əlaqələrin, qarışıqlıq anlaşmanın zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Yuxarıda biz Şoloxov yaradıcılığının bir sıra cəhətlərinə toxunarkən onun əsərlərinin bu keyfiyyəti haqda fraqmentar bilgiler vermişdik. Burada adı çəkilən problemin üzərində daha çox ona görə diqqətimizi cəmləşdirmək istəyirik ki, tərcümə prosesində orijinalın milli özünəməxsusluğunun yaradılması ən məsuliyyətli iş kimi nəzərləri cəlb etməkdədir. Bununla belə burada digər bir məqam da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Belə ki, bəzi mütəxəssislər əsərin, yaxud hər hansı bir sənət əsərinin üzərində müşahidələr apararkən milli xüsusiyyətlərin əhəmiyyətini daha çox qabartmağa çalışırlar və milli özünəməxsusluğu həyatın özünün sosial məzmunundan ayırırlar ki, bu da kobud səhvlərə gətirib çıxarır. Məlum olduğu kimi, Şoloxov son dərəcə istedadlı yazıçı olmaqla, qələmə aldığı əsərlərində öz yaşadığı regionun, mənsub olduğu xalqın, insanların mənəvi aləmini, onların ətrafla olan qarşılıqlı münasibətlərini, tarixi proses və kataklizmlərin onun həyatına etdiyi neqativ, yaxud pozitiv təsirləri incələməyə səy göstərmiş, milli özünəməxsusluğun əksər cəhətlərini qələmə aldığı mövzularda, əsərlərinin bədii-obrazlı və leksik-sintaktik strukturunda əks etdirməyə çalışmışdır. Bu prizmadan çıxış etdikdə mütərcimlərin onun yaradıcılığından etdiyi tərcümələrdə həmin keyfiyyətlərin mexaniki yox, tamamilə təbii olaraq yaradılması məsələsini ortaya çıxır. Lakin belə olduqda bir çətinliyi də nəzərə almaq lazımdır. Bu da ayrı-ayrı dil ailələrinə məxsus olan Azərbaycan və rus dillərində bədii təsvir vasitələri arasındakı fərqlərin yetərincə problem yaratmasıdır ki, onları orijinalın bədii xüsusiyyətlərinin özünəməxsus cəhətlərini nəzərə almadan həll etmək mümkün olmur. Başqa dünyagörüşü, adət-ənənə, milli psixologiyaya, ruha məxsus insanın fərdi yaradıcılıq prosesinə daxil ola bilmə, orijinalın milli özünəməx-

usluğunu qoruyaraq, mənsub olduğu xalqın dilinə çevirmə mütərcim işinin ən məsuliyyətli tərəfidir. Çünki mütərcimin orijinalda yer almış obrazları, halı-xasiyyəti, müəllifin estetik baxışlarını doğru-dürüst mövqedən işıqlandırmaması onun tərcüməsini uğursuzluğa düşür edə bilər. Lakin burada digər bir çətinlik onunla bağlıdır ki, mütərcim bütün bunları elə məharətlə ortaya qoymalıdır ki, orada orijinal müəllifinin ruhunun yerinə mütərcimin özü “oxuculara əl eləməsin”. Maraqlıdır ki, Şoloxov əsərlərinin bütün bədii struktur səviyyəsi milli mədəniyyətin müxtəlif sferalarını, etnik mentallığı nümayiş etdirir. Tanınmış tərcümə nəzəriyyəçisi A.Fyodorovun fikrincə, bədii mətnin tərcüməsi zamanı bu prosesin kulturoloji aspektinə daha diqqətlə yanaşılmalı, orijinalın tarixi-sosial problemlərini, etnoloji və mədəni realiləri doğru-dürüst tərcümə etməyə ehtiyac vardır.

Bədii mətnin milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq üçün mütərcim əsərdə yer almış gerçəkliyi düzgün müəyyənləşdirməli, orijinalın müəllifini və tərcümə oxucusunu dərk etməli, müəllifin əks etdirdiyi aləmi dərinləndirməlidir. Başqa sözlə desək, mütərcim uzaq səyahətə çıxan gəmi kapitanına bənzəyir, o, səfərləri bir materikdən digərinə sağ-salamat uğurla çatdırmağa borcludur. Çünki “*o, qarşısında nəhayətsiz və sahilsiz okean dayandığını yaddan çıxarmamalıdır. O, marşrutu düzgün müəyyənləşdirməli, sualtı qayalıqları, dayazlıqları hiss etməli, ən dürüst və uyğun ifadələr seçməlidir. Axı ondan səfərlərin başqa mədəniyyət materikində düşmələri asılıdır*” [163, s.283].

Tərcümə problematikasının başlıca aspekti tərcümə olunan materialın, əsərin nəinki bu və ya digər mənə elementlərinin saxlanması, həm də orijinalın milli spesifikasiyasının digər dildə yaradılmasıdır. Mütərcimin bu prosesdə çətinliyi əsərin bütün komponentlərinə xas olan dil materialının, forma və məzmununun verilməsi məsələsidir. Əsərin milli koloritinin özgədilli tərcümədə verilməsi çətin məsələlərdəndir, söhbət fərqli mentallığa, mədəniyyətə mənsub dil daşıyıcılarından gedirsə. Məlum olduğu kimi, tərcümə zamanı milli spesifikasiya ilə zəngin olan əsərin bütün elementlərini qoruyub saxlamaq mümkün olmasa da, bununla belə Azərbaycan mütərcimləri Cahanbaxş, B.Musayev, Ə.Abbasov, A.Quliyev, N.Əbdürrəhmanlı və başqaları M.Şoloxovun əsərlərindəki milli mühit haqda təsəvvürləri oxucularda

yaratmağa borclu idilər. Eyni zamanda müasir tərcümə nəzəriyyəsi orijinalın milli və tarixi spesifikasiyasını düzgün yaratmağı baş problem kimi nəzərdə tutur. Əlbəttə, burada milli spesifikasiyada yer alan tarixi reali və s. tərcüməsi diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Buna görə də mütərcim qarşısında ibarələrin məna baxımından “tərcüməsi” və replikaların mənasının verilməsi, bədii mətnin tərcümə dilində atalar sözü, xalq deyimlərinin, yerli və tarixi şəraitin tərcümə dilində yaradılması, dialektlərin və s. verilməsi zəruridir. Lokal məişət elementlərinin xalqın tarix, mədəniyyətlə bağlı həyatının yaradılması tərcümə nəzəriyyəsində reali adını almışdır. Bütün bunların hamısı Şoloxovun zəngin bədii irsində aparıcı yer tutduğundan onların tərcümə dilində saxlanılmasına böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

Beləliklə, M.Şoloxov yaradıcılığının ən fərqli xüsusiyyəti əsərlərində rus dilinin bədii ifadə vasitələrindən və imkanlarından, xalq dili (dialekti) və folklor leksikasından geniş istifadə bacarığıdır ki, nəticədə onlar yazıçının əsərlərinə yetərincə görümlü milli rənglər qatır. Şoloxovun dili həm də xeyli məqamlarda frazeoloji vahidlər, ayama və ləqəblərlə zəngin olmaqla, qəhrəmanların dilində verilərkən xüsusən koloritli səslənir.

“Don hekayələri” silsiləsinə daxil edilmiş “Двухмужняя” (“İkiərli”) hekayəsindəki “Ушло за курган на ночь солнце” [180, s.184]. Azərbaycan mütərcimləri tərəfindən: Ə.Abbasov “*Günəş gecələmək üçün tərənin dalına çəkildi*” [76, s.328], N.Əbdürrəhmanlı “*Günəş gecələmək üçün tərələrin arxasına endi*” [77, s.399] kimi tərcümə edilir. Şoloxov hekayədə sutkanın axşam zamanının çalarını oxucuya ornamental təsvir tərzilə çatdırır. Mütərcimlərdən hər biri zaman koloritini özünəxas şəkildə verməyə müvəffəq olur. Bununla belə Şoloxov “kurqan” ifadəsini tək halda işlətdiyinə baxmayaraq, N.Əbdürrəhmanlı onu cəm “tərələrin” şəklində verməyi üstün tutsa da, ifadənin koloritini bir qədər neytrallaşdırır. Ə.Abbasov cümlədəki axşamüstü koloritini daha uğurla saxlamağa müvəffəq olur. Azərbaycan mütərcimlərinin tərcümələri ilə dərinədən tanış olduqda, eyni zamanda tərcümə praktikasının özü də sübut edir ki, özgə dildə orijinalın milli xüsusiyyətlərini heç də tam şəkildə vermək olmur. Mütərcimlərin bəzi məqamlarda əldə etdiyi uğurlar, həm də qismən uğursuzluqlarla müşayiət olunur və orijinala nəzərə çarpacaq dərəcədə

xələl gətirilir.

Orijinalın spesifik xüsusiyyətləri və Şoloxov kimi xalq həyatını dərindən bilən yazıçının dilinin milli koloriti heç də mütərcimlərin mətnə məsuliyyətsiz yanaşması üçün zəmin yaratmır. Əksinə, onların işini daha da çətinləşdirir. Buna görə də mütərcim orijinalın məna və məzmununa sadıq qalmaqla, həm də onun funksional-üslubi tərəfini tam şəkildə yaratmağa borcludur. Tanınmış tərcümə nəzəriyyəçisi A.Fyodorov burada bir qədər də irəli gedərək qeyd edir ki, *“orijinalın ayrı-ayrı yerlərinin düzgün verilməsi, heç də tamın, bütövün verilməsi kimi başa düşülməməlidir. Mütərcim əsərin ayrı-ayrı yerlərinin, hissələrinin mexaniki cəmini verməli yox, müəyyən sistem yaratmalıdır”* [167, s.132].

Eyni zamanda, nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, bədii tərcümə orijinalın milli-mədəni spesifikasiyasını qorunub saxlanılmasına da kömək edir. Bununla belə, mütərcim həm də tərcümə etdiyi mətnə kənar ifadələrin daxil edilməsinə yol verməməlidir. Yenə də burada M.Şoloxovun işlətdiyi milli məişət əşyaları adlarının Azərbaycan mütərcimləri tərəfindən təhrif edildiyinin şahidi oluruq. M.Şoloxovun *“обмывая в цыбарке руки”* [180, s.192] realini Ə.Abbasov *“ləyəndə əllərini yuya-yuya”* [76, s.337], N.Əbdürrəhmanlı isə *“əllərini qabda yuyub”* kimi çevirməyi məqsədə uyğun hesab etmişlər. Əslində isə, müəllifə görə *mamaça arvad damağında siqaret* əllərini yuyurdu. Çünki *“цыбарка”* nə *“ləyə”*, nə də hər hansı *“qab”* yox, mənası *“siqaret”*, *“papiros”* deməkdir. Ə.Abbasov və N.Əbdürrəhmanlının belə tərcüməsi onların həmin realini başa düşməmələri ilə bağlıdır. Bax buna görə də hər hansı dildəki əsərin milli özünəməxsusluğundan danışdıqda dərk olunmalıdır ki, bu orijinalın hər hansı elementinin formal xüsusiyyətlərinin yaradılması demək deyildir. Çünki milli özünəməxsusluq bədii əsərin bütün yaruslarının tərcüməsini nəzərdə tutur. Buna görə də burada yazılı konkret priyomdan daha çox mütərcimin ustalığı kara gəlməlidir.

“Mavi çöl” hekayəsində də Şoloxovun digər kiçikçaplı əsərlərində olduğu kimi milli ənənələri əks etdirən ifadə və anlayışlardan geniş istifadə edilmişdir. Orijinalda: *“– Уползай, тварь! Жить небось хочешь? а? То-то оно... Ишь ты, насосалась... помещица”* [180, s.240] frazasını Ə.Abbasov aşağıdakı kimi tərcümə edir:

“– Get, ədna! Yəqin yaşamaq istəyirsən? Hə? Elədir ki, var... Bir gör sormağ-

dan necə şişib... mülkədar arvadı...” [76, s.343]. Orijinaldakı söyüş tipli “тварь” ifadəsini “ədnadan” deyil, “alçaq”, “rəzil” kimi vermək, ümumi frazanın bir sıra sözlərini mənə-intonasiyalı oxşar leksemlərdən istifadə etmək yolu ilə vermək etnik-millî özünəməxsusluğu “Bir gör sormağdan mülkədar arvadı kimi şişib” şəklində tərcümə etmək daha böyük səmərə verə bilərdi.

Məsələ burasındadır ki, tərcümədə millî özünəməxsusluq problemi daim böyük yazıçıların, şairlərin, tənqidçilərin, tərcümə ilə bu və ya digər şəkildə məşğul olanların diqqət mərkəzində olub. Problemin bir sıra praktik və nəzəri tərəfləri A.Puşkin, M.Qorki, K.Çukovski, B.Pasternak, S.Marsak, A.Fyodorov, İ.Kaşkin, K.Zelinski, V.Rossels, L.Sobolev, V.Vinoqradov, N.Cusoytı, M.Parxomenko, C.Şərifov, Ç.Coldoşeva, R.Fayzullayeva, Q.Qaçeçiladze, C.Əzimov, F.Vəlixanova, B.Nəbiyev, G.Sultanova, L.Səmədova, O.İsmayılova, N.Məmmədov, T.Şərifli, A.Feyzullayeva və digərlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Millî özünəməxsusluq orijinalın danılmaz keyfiyyəti olmaqla, onun mövzusunda, bədii-obrazlı aləmində, leksik-sintaktik strukturunda və s. komponentlərində özünü göstərir. Buna görə də orijinalın millî özünəməxsusluğunun tərcümədə yaradılması müəllifin estetik baxışlarının əks etdirilməsində mütərcim özünü yox, əsərin müəllifinin ruhunu yaratmalıdır. Tanınmış tərcümə nəzəriyyəçisi və praktiki L.Sobolev millî özünəməxsusluğun yaradılmasından danışarkən yazırdı: *“Milli xüsusiyyətləri heç də dar mənada başa düşmək olmaz və onu realilərə, ekzotikaya, məişətdəki tərcümə edilməyən sözlərə aid etmək olmaz. Mütərcim hər bir personajın onun fikir və davranışlarında özünün milli simasını göstərdiyini qoruyub saxlamalıdır ki, onlarda da məhz əsərin milli siması ifadə olunur”* [156, s.259]. Bu mülahizədəki “realilərin, ekzotikanın, məişətdəki tərcümə edilməyən sözlərə aid etmək olmaz” imperativi ilə razılaşmaq olmaz.

M.Şoloxov əsərlərinin Azərbaycan tərcümələrinə nəzər saldıqda görürük ki, Ə.Abbasov, C.Cahanbaxş, B.Musayev, H.Şərif, A.Quliyev, N.Əbdürrəhmanlı, M.Mirkişiyev əsasən özünəməxsusluq elementlərinin tərcüməsində leksik üsuldən istifadəyə daha böyük üstünlük vermiş və belə hal tərcümələrdə müəyyən status qazanmışdır.

N.Məmmədov millî özünəməxsusluğun tərcümədə yaradılması ilə bağlı ilə belə

bir müddəa irəli sürür ki, *“orijinal tərcümənin tam şəkildə yaradılması asılılığında olmalıdır. Bu, bir tərəfdən, bədii obrazların düzgün yaradılmasıdır, digər tərəfdən tərcümədə tətbiq edilən idiomatik ifadələrin verilməsi və tərcümədəki milli dil vasitələrinin xarakterləri ilə sıx əlaqədə olmalıdır”* [131, s.20].

Qeyd edilənlərlə yanaşı, mütərcim üçün çətin həll ediləsi problemlərdən digər biri isə tərcümədə iki (rus və Azərbaycan) xalqın estetik təsəvvürlərini yaratmaq vacibdir ki, bu da tərcümə prosesində qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Əgər orijinala tərcümə arasında iki xalqın milli-xarakterik estetik qavrayışı yaranarsa, mütərcim bu zaman öz məqsədinə çatmış olar. Milli özünəməxsusluğun tərcümədə yaradılması, həm də birbaşa yaradıcılıq fərdiliyinin özü ilə əlaqədardır. Burada M.Şoloxovun fərdi mətnindən gələn milli leksik vahidlər, orada yer almış tarixi-mədəni, milli-məişət realilərinin Azərbaycan tərcümələrində oxşar mənalıleksemlər tapmaq, əsərdə əksini tapmış konkret tarixi epoxanın koloriti və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar həm də fərdi yaradıcılıq üslubu ilə bağlıdır.

M.Şoloxovun *“İnsanın taleyi”* povesti də onun digər əsərləri kimi milli özünəməxsusluğu ifadə edən vasitələr ilə zəngindir: *“Он видать, такой же шофер как и твой папанька”* [184, с.10], *“Широко шагнешь – он уже на рысь переходит, вот изволь к такому пехотинцу приноравливаться”* [184, с.11], *“Будь моя хибарка в другом месте”* [184, с.19], *“... а моя прижалась ко мне, как лист к ветке”* [184, с.22], *“А такой хлюст, мокрая душонка, напишет письмо”, “и трудящую женщину как рюхой под ноги”* [184, с.24], *“... наотмашь хлыстнул меня ручкой автомата по голове”* [184, с.31], *“Расстреляли этих бедолаг, а нас погнали дальше”* [184, с.38], *“Пойдем отсюда, товарищ, церковь велика”* [184, с.38], *“Комендантом лагеря, или по-ихнему лагерфюрером, был у нас немец Мюллер”* [184, с.42], *“... а на месте хатенки – глубокая яма...”* [184, с.54], *“А кое-чего ты не хочешь, герр комендант?”* [184, с.47], *“Один черт мне умирать, так провались ты пропадом вместе со своей водкой”* [184, с.47], *“Готов предатель, и язык на боку!”* [182, с.35], *“она с детства узнала, почем фунт лиха стоит”* [182, с.16] və s. Özündə bu tipli milli kolorit xüsusiyyətlərini əks etdirən söz birləşmələri və frazaların tərcümə edilməsi mütərcimin orijinal mətni

üzərində ən məsuliyyətli iş prosesidir. Baxaq görək milli özünəməxsusluq qoxulu belə birləşmələri Beydulla Musayev ana dilində necə verməyə müvəffəq ola bilər. *“Addımımı iri atıram, o yüyürməyə başlayır – di gəl, onunla ayaqlaş. Görüm necə ayaqlaşırısan?”* [76, s.16]. *“O da, görünür sənın dədən kimi sürücüdür”* [76, s.16], *“Evim ayrı yerdə olsaydı, bəlkə də, güzəranım başqa cür olardı...”* [76, s.21], *“Amma mənim İrinam yarpaq budağa sıxılan kimi mənə sıxılıb durmuşdu...”* [76, s.22], *“...heç bir söz demədi, ancaq qolaylanıb avtomatın qundağını başıma vurdu”* [76, s.28], *“O yazıqları güllələdilər, bizi də qabaqlarına qatıb apardılar”* [76, s.32], *“Yoldaş, gedək buradan, kilsə böyükdür”* [76, s.31], *“Düşərgənin komendantı, onların dilincə lagerfurer, Müler adlı bir alman idi”* [76, s.35], *“... evin yerində dərin bir çuxur əmələ gəlmişdi...”* [76, s.44], *“Herr komendant, sən daha ayrı şey istəmirsən ki?”* [76, s.37], *“Mən, onsuz da, öləcəyəm, cəhənnəm ol sən öz araqınla”* [76, s.37], *“Xain murdar olmuşdu, dili də bayıra çıxmışdı”* [76, s.31], *“O lap uşaqlıqdan pis günün acısını dadmışdı”* [76, s.19]. Beydulla Musayev orijinalda yer almış alman dilindəki ifadələri (lagerfurer, gerr komendant, oppel-admiral, frits və s.) kalka şəklində çatdırmağı üstün tutur və belə tərcümə, fikrimizcə, mətnin bu yerində özünü doğruldur.

Mixail Şoloxov yaradıcılığının ana xəttini, məlum olduğu kimi, müharibə mövzusu təşkil edir. “Don hekayələri”, “Sakit Don”, “Nifrət fənni”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular”, “İnsanın taleyi” kimi əsərlərdə müharibə müxtəlif rakurslardan göstərilməklə, onlarda kazak və rus milli xarakterinin aparıcı cizgiləri daha qabarıq görünməkdədir. Şoloxovun adlarını çəkdiyimiz və digər əsərlərində milli xarakterin determinasiyasını (yəni qanunauyğunluqlarını və səbəb əlaqələrini, xarakterin subetnosun mentaliteti fərdi, sosial və milli tipinin xüsusiyyətlərini, milli xarakterin, mədəni-tarixi faktorlarla əlaqələrini, rus milli xarakterinin dərkini fenomenal və konseptual yanaşmalar kontekstində öyrənib, rus (kazak) milli xarakterinin nəzəri-metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Bu müstəvidə Şoloxovun “İnsanın taleyi” povesti zəngin materiallar verir. Şoloxov əsərin baş qəhrəmanı Andrey Sokolovu sırf rus milli xarakteri nümunəsi kimi təqdim etmişdir. Onun başına gələn müsibətlərin danışılıb, nəql edilməsi rus

milli düşüncəsinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi ilə ortada dayanır. Povestin elə bir sətrini tapmaq mümkün deyildir ki, orada rus milli ruhunun xüsusiyyətləri səni özünə cəlb etməsin. Təhkiyə elə qurulub ki, Sokolovun həyatının Voronejdən başlayan səhifələrindən Kubana gəlib qolçomaqlara nökrçilik etməsi “*А отец с матерью и сестренкой дома померли от голода. Остался один. Родни – хоть шаром покати, – нигде, никого, ни одной души*” [180, с.16]. Beydulla Musayevin tərcüməsində: “*Atam, anam, balaca bacım evdə acından öldülər. Mən tək qaldım. Qohum-əqrabadan heç kəsım yox idi, heç kəsım, tək idim*” [77, s.19]. düşünürük ki, mütərcim Şokolovun həyatının bu kəsimini orijinaldakı vüsət və emosional təsirlə verməyə müvəffəq ola bilməyib. Müəllifin orijinaldakı frazalarını obrazların milli xarakterik xüsusiyyətləri ilə vermək və Sokolovun düşdüyü vəziyyətə oxucunu inandırmaq imkanları tərcümədə bir qədər neytral şəkildə təqdim edilib. Orijinaldakı “*Остался один. Родни – хоть шаром покати, – нигде, ни одной души*”. Tərcümədə “*Мən tək qaldım. Qohum-əqrəbadan heç kəsım yox idi, heç kəsım, tək idim*” kimi verilmiş və orijinalda yer almış emosional üslub xeyli aşağı salınmışdır. Təhkiyədə “*остался один*” ifadəsini mütərcimin “*tək tənha qaldım*” kimi tərcümə edilməsi daha səmərəli ola bilərdi. Orijinaldakı emosiyaya və intonasiyaya kölgə salınması tərcümə oxucusuna mətnin həmin yerinin adekvat qəbul olunmaması təsirini bağışlayır. Mütərcimin “*Родни – хоть шаром покати, – нигде, ни одной души*” “*qohum-əqrəbamdan, dünyanı belə gəzsən, heç harada biri də qalmayıb*” kimi tərcümə Sokolovun halına, nitqinə ola bilərdi. Müharibənin bütün fəlakətlərini yaşayan (ailəsini, uşaqlarını, evini və s. hamısını itirən) rus əsgərinin həyatının fraqmentlərinin hər birinə mütərcim diqqətlə yanaşmağa borclu idi. Əsərin digər bir yerinə, konslaqerdə komendaturada baş verən epizodun özü də bu baxımdan ibrətamizdir. Burada rus əsgəri Sokolovla alman düşərgəsinin rəisi Müller arasındakı qarşıdurma səhnəsində qəhrəmanın milli xarakteri ən incə detalları ilə göz önünə gəlir. “*Komendantla qurulmuş oyunda faktik olaraq Sokolov milli xarakter nümayiş etdirməklə, daha yüksəkdə dayanır*” [202]. Orijinala müraciət edək: “*Захотелось мне им, проклятым, показать, что хотя я и с голоду пропадаю, но давится ихней подачкой не собираюсь, что у меня есть свое, русское достоинство и*

гордость и что в скотину он меня не превратили, как ни старались” [184, с.48]. В. Musayev isə həmin sətirləri “İstədim ki, o məlunlara göstərim ki, mən acından ölsəm də, onların sədəqəsinə göz dikmirəm, məndə rus ləyaqəti, rus qüruru var, onlar nə qədər çalışsa da, məni heyvana döndərə bilmədilər!” [76, s.38] – kimi çevirməyi üstün tutur. Qəhrəmanın belə davranışı rus insanın iradəsinin, ruhunun gücü, cəsurluğunun və qoçaqlığının təcəssümü kimi göz önünə gəlməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, söhbət əsnasında Müller aşağıdakıları etiraf etmək zorunda qalır: “Вот что, Соколов, ты настоящий русский солдат. Ты храбрый солдат. Я тоже солдат и уважаю достойных противников. Стрелять я тебя не буду” [84, с.48]. Müllerin bu frazalarını mütərcim Azərbaycan oxucusuna belə çatdırır: “Sokolov, sən xalis rus əsgərisən. Sən qoçaq əsgərsən. Mən də əsgəram, mən ləyaqətli düşməyə hörmət edirəm. Mən səni öldürməyəcəyəm” [76, s.38]. В. Musayev əsasən burada orijinalın ruhunu düzgün təqdim etsə də, “mən” şəxs əvəzliyini ikinci mövqedə frazaya daxil etməsi müəyyən dərəcədə ritorikliyə gətirib çıxarır. “Sokolovun xarakterinin Müllerin xoşuna gəlməsi onunla nəticələnir ki, belə qoçaqlıq göstərməsinə görə o, komendantdan mükafat olaraq bir çörək və bir də bir dilim salo alır” [76, s.48-49]. Burada “öldürməyəcəyəm” (стрелять в тебя не буду) daha dəqiq “güllələməyəcəyəm” kimi edilməsə də fikir aydındır.

Sokolovun davranışında rus milli xarakteri həm də əsərin digər səhifələrində uğurla nümayiş etdirilir: “За столом – все лагерное начальство. Пять человек сидят, шнапс глушат и салом закусывают. На столе у них початая здоровенная бутылка со шнапсом, хлеб, сало, моченые яблоки, открытые банки с разными консервами. Мигом оглядел я всю жратву, и – не поверишь так меня замутило, что за малым не вырвало. Я же голодный, как волк, отвык от человеческой пищи... Кое-как задавил тошноту, но глаза оторвал от стола через великую силу” [84, с.46]. Tərcümə: “Düşərgənin bütün böyükləri stolun ətrafında oturmuşdu. Onlar beş nəfər idi; şnaps içir, üstündən də donuz piyi yeyirdilər. Stolun üstündə təzə açılmış yekə bir şnaps şüşəsi, çörək, donuz piyi, isladılmış alma, ağziyaçiq cürbəcür konserv qutuları vardı. Mən bir anda bu yeməli şeyləri gözdən keçirtdim, desəm inanmazsan, – başım elə hərləndi ki, az qala qusam. Axı mən ac

qurd kimi idim, insan yeyən yeməkləri yadırgamışdım... Bir təhər özümü saxladım ki, qusmayım, amma gözümlü süfrədən güclə ayırdım” [74, s.36-37]. Burada “человеческая пища” – “insanı qida” kimi daha dəqiq tərcümə edilməsi idi. Lakin əsas məsələ bu idi ki, Şoloxov tərəfindən bu səhnənin təsvirində yenə də Sokolovun rus milli ruhuna uyğun özünü aparmasının və mütərcimin həmin ruhu vermək cəhdini görürük. Bununla belə, B.Musayev “Mən bir anda bu yeməli şeyləri gözdən keçirdim” kimi tərcüməsində neytral leksikanın özünü nümayiş etdirdiyini də nəzərdən qaçıрмаq düzgün olmazdı. Sokolovun milli xarakterinin qatılmasını biz digər təsvirlərdə də, komendantın onunla mükəllimələrində də aydın görürük: “*Перед смертью выпей, русс Иван, за победу немецкого оружия.*

Я было из его рук и стакан взял и закуску, но как только услышал эти слова – меня будто огнем обожгло! Думаю про себя: “Чтобы я, русский солдат, да стал пить за победу немецкого оружия?! А кое-чего ты не хочешь, герр комендант? Один черт мне умирать, так провались ты прападом вместе со своей водкой!”

Поставил я стакан на стол, закуску положил и говорю: “Благодарствую за угощение, но я непьющий”. Он улыбается: “Не хочешь пить за нашу победу? В таком случае выпей за свою погибель”... “За свою погибель и избавление от мук я выпью”..., взял стакан и в два глотка вылил его в себя, а закуску не тронул...” [84, с.46-47]. Povestin bu parçası oxucunun hisslərini tarıma çəkdiyi məqamlar kimi, B.Musayevin də tərcüməsində öz emosionallığını, qəhrəmanın hisslərinin sona qədər yüksəlməsi ilə diqqəti cəlb edir:

“Mən şnaps dolu stəkanı da, üstünə donuz piyi qoyulmuş çörəyi də əlimə almışdım, ancaq bu sözləri eşidəndə, elə bil ki, üstümə od tökdülər! Fikirləşib öz-özümə dedim: “Mən – rus əsgəri alman silahının qalibiyyəti şərəfinə içim – elə şey olar? Herr komendant, sən daha ayrı şey istəmirsən ki? Mən onsuz da, öləcəyəm, cəhənnəm ol sən öz arağınla!”

Stəkanı, çörəyi süfrəyə qoyub dedim: Məni qonaq etdiyiniz üçün təşəkkür edirəm, ancaq içən deyiləm”. O, gülümsəyib dedi: “Bizim qalibiyyətimiz üçün içmək istəmirsən? Onda öz ölümün üçün iç!”... “Öz ölümüm üçün çəkdiyim əzabdan qurtar-

mağım üçün içərəm!”... stəkanı götürdüm arağı iki qurtuma içib stəkanı yerə qoydum, çörəyə heç əl vurmadım”... [76, s.37-38]. Tərcümənin bu parçası ümumən uğurlu hesab edilə bilsə də, mütərcimin mətnin bəzi yerlərində lüzumsuz olaraq “məni” ifadəsini yerində işlətmədiyini də qeyd etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, Sokolovun almanlarla, xüsusən lagerfürer Müllərlə söhbəti əsərin kulminasiyası kimi dərk olunmaqla, qəhrəmanın özünü ləyaqətli aparması rus milli xarakterinin başlıca xüsusiyyətlərini göz önündə canlandırmaqdadır. Ac qalib əldən düşməsinə baxmayaraq, o, ölümlə üz-üzə dayansa da, faşist ordusunun qalibiyyətinə içmir və *“у меня есть свое, русское достоинство и гордость”* [84, c.48], *“məndə rus ləyaqəti, rus qüruru var”* [74, s.38] deyərək, məğrurluğunu itirmir. Qəhrəmanın taleyi xeyli cəhətləri ilə tipikdir: yaxınların, qohum-əqrəbaların itkisi, fiziki və mənəvi sınaq və əzablar və s. burada göz qabağındadır.

Buna baxmayaraq, Sokolov bütün vəziyyətlərdə rus insanı və rus əsgəri kimi qalması bacardığından hətta insan libasında olan faşistlər də onun qarşısında baş əyməyə məcbur olurlar [203]. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Şoloxov Sokolov obrazında rus milli xarakterinin ən mühüm cizgilərini vermişdir. Sokolov faşistlərlə münasibətdə itaətkarlığa yox, təmkinliliyə üstünlük verməklə, rus insanının zəngin, sadə, insanlıq və şəxsi keyfiyyətlərini əks etdirmişdir ki, bu xüsusiyyətlər onun xarakterik cizgiləri kimi diqqəti cəlb edir [206]. Andrey Sokolov silahsız olub, özünün müdafiəsizliyini və ölümə məhkumluğunu hiss etsə də, bütün düşmənlərindən yüksəkdə dayanır, öz doğma xalqına, torpağına olan sonsuz məhəbbətini ifadə edir. Bunu da qeyd edək ki, “İnsanın taleyi” povestinin tərcüməsinə ayrıca məqalə həsr etmiş G.Sultanova B.Musayevin tərcümə işini bir sıra konkret nümunələr əsasında araşdırarkən, ümumən tərcüməçinin orijinala diqqətlə yanaşib, gərgin zəhmət çəkdiyini bildirir. Eyni zamanda təəssüf hissi ilə söyləyir ki, əsərin *“tərcüməsində orijinalın üslubu baxımından bir sıra təhriflərə də rast”* [53, s.10] gəlinir. Çünki “İnsanın taleyi” elə bir canlı danışmaq dili ilə yazılıb ki, orada bir sıra vulqarizmlərə, ixtisasla bağlı sözlərə də rast gəlinir. Sokolovun söhbəti son dərəcə lakonik, dili duzlu və sərt ifadələrlə zəngindir. Yuxarıda söylədiyimiz bircə məqamı bir daha göz önünə gətirək ki, Sokolov almanlar qarşısında duruş gətirərkən onların “morda”sına da

toxunur. Və bu söz heç də mədəni-ədəbi söz kimi müəllif tərəfindən orada işlədilməmişdir. Mütərcim orijinaldakı nifrəti (“morda” sözü vasitəsi ilə) oxucuya çatdırmaq əvəzinə “morda” sözünü “sifət” sözü ilə əvəzləyib, orijinalın ekspressiyasını və milli gücünü zəiflədir. Ümumiyyətlə, B.Musayevin tərcüməsini diqqətlə təhlil etdikdə mütərcimin bir sıra hallarda orijinalın vüsətini zəiflətdiyinin şahidi oluruq. Tərcümədə “morda” sifət () halbuki, “sir-sifət” vermək olardı, “utselel”in – “diri qaldım” (“canımı qurtara bildim” əvəzinə), “işaçit”in, “muzdurluq” (“eşşəklik” əvəzinə), “tabak”ın (“tütün” əvəzinə) “papiroç” və s. kimi verilməsi əsərin milli ekspressiyasına nəzərə çarpacaq xələl gətirir. Bu, B.Musayevin tərcümə zamanı ölçü hissini gözləməməsindən irəli gəlir. Bununla belə qeyd etdiyimiz kəmkəsirlərə baxmayaraq, “İnsanın taleyi” əsərinin Azərbaycan dilinə çevrilməsi Beydulla Musayevin böyük zəhməti hesabına araya-ərsəyə gəldiyini də nəzərdən qaçıрмаq düzgün olmazdı. Yuxarıda söylədiyimiz bəzi çatışmazlıqlar B.Musayevin tərcümə işinin dəyərini qətiyyənlə azaltmır, əsər bu gün də Azərbaycan oxucuları tərəfindən sevilə-sevilə oxunmaqdadır. Şoloxov humanizminin danılmaz keyfiyyəti B.Musayevin tərcüməsində müəllifin milli xarakterinin ifadəçisi kimi ortaya gəlir. Orijinalda olduğu kimi B.Musayevin də tərcüməsində Şoloxovun əsərində yaradılmış milli xarakterin əksər komponentləri qorunub saxlanılmış, Azərbaycan oxucusuna əsasən itkisiz çatdırılmışdır.

Bununla belə, qeyd edək ki, “milli xarakter” kateqoriyası hər hansı bədii əsərdə milli ideyanın, milli dünyabaxışının və dərkinin təəcəssümüdür. Elə onun belə xüsusiyyətinə görə də “milli xarakter” humanitar elmlərin müxtəlif sahələrində (ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika, kulturologiya, sosiologiya və s.) daha çox istifadə olunur. K.Kasyanova milli xarakter haqqında yazır: *“Milli xarakter – xalqın özü haqqında təssəvürləri olmaqla, onun xalq şüurunun mühüm elementi, onun etnik “Mən”in bütövlüyü deməkdir”* [117, s.8].

Odur ki, milli xarakter hər hansı cəm obraz olmaqla, milli mental xüsusiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Buna görə də ədəbi personaj milli xarakterin atributu kimi hərəkət, emosiya, fikir və münasibətlərdə özünü əks etdirir. Milli xarakterin məhz bu kontekstdə qəbulu Şoloxovun yaradıcılıq manerası üçün də yetərincə uyğundur. Canlı

və psixoloji, inandırıcı surətlər yaradan sənətkarın əsərlərində tipik milli xüsusiyyətli xarakterləri ilə ustalıqla verilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, M.Şoloxovun milli xarakterlərlə zəngin əsərlərindən biri də “Sakit Don” epopeyasıdır. Bu baxımdan Şoloxovun bədii aləmində Qriqori Melexovun xarakteri bütün mürəkkəbliyi ilə verilmişdir. Romanın əvvəllərində Şoloxov kazakların xarakterik xüsusiyyətlərinə nəzər salaraq, bir tərəfdən, onların solumun patriarxal xarakterinə, xüsusiyyətlərinə tabe olmasına borclu olduqlarını göstərsə, digər tərəfdən, onların mənəvi cəhətdən azadlığa can atıb, öz azadlıqlarını qorumağa səy göstərməsini (Prokofi Melexovla olanları yada salaraq) canlıxarakter kimi göstərir: *“Qriqori Melexovun mənəvi müstəqilliyi, onun yalanla mübarizəsi, onun atası ilə konfliktdə olması, qırmızılardan kənarlaşıb xalq mənəviyyətinə zidd olan Podtyolkov əsirləri güllələdikdən sonra onlara qarşı çıxması”* [55, s.199; 194] və s. onu sübut edir ki, *“Qriqori klassik rus ədəbiyyatının həqiqət axtaran qəhrəmanı kimi onun ənənələrini əxz edən ədəbi tipdir”* [57, c.201-221].

Ən yüksək ideala uyğunsuzluq Qriqori Melexov tərəfindən olduqca çətin qəbul olunmaqla, həm də dünyanın ədalətli qurulmadığını göstərir. Bununla belə, Q.Melexovun özü də müəllif tərəfindən əxlaq kodeksinə uyğun olub-olmaması ilə bağlı yoxlanılır. Milli düşüncənin, dünyagörüşün keyfiyyəti kimi onun belə xüsusiyyətləri üsyan zamanı daha çox ortaya çıxır ki, həmin anlarda onun solum qarşısında məsuliyyəti ortaya gəlir. Əsərin konkret parçasına orijinalda və tərcümədə müraciət edək:

“Над Татарским сизые стояли сумерки. Где – то на разливе покой воды тревожно гагакали казарки. Немошно бледный месяц вставал из-под обдонских тополей. На воде лежала волнующаяся рябью зеленоватая стенка лунного света. Со степи еще засветло вернулся табун. По базам мычали не наевшиеся молодой зеленки коровы. Аксинья не стала доить свою корову. Она выгнала из закута белоноздрого телка, припустила его к матери, и телок жадно прирос губами к тощему вымени, вертя хвостом, напряженно вытянув задние ноги” [181, c.296-297]. Mətnin bu parçasındakı təsvirlər bütövlüklə regionu,

Tatarski xutorunun yerli xüsusiyyətlərini bütün incə detalları, təsərrüfat həyatı, kənd ukladının özünəxas cəhətləri ilə əks etdirməklə, oxucunu müəllifin təsvir etdiyi yerli mənzərələrə bağlayır. Məlum olduğu kimi, hər bir istedadlı sənətkar öz əsərində xalqın sosial-təsərrüfat həyatını, məişətini, iqtisadi və coğrafi şəraitini, baxışlarını, adət-ənənələrini yaradır. Bu kontekstdə Şoloxovun bacarığı özünü daha fərqli və parlaq mövqedən əks etdirir. İndi baxaq görək orijinaldan gətirdiyimiz nümunədəki milli koloriti Cahanbaxş tərcümədə saxlamağa necə müvəffəq ola bilər:

“Tatarskinin üstünü ala-qaranlıq tutmuşdu. Harada isə daşmış su kənarında çöl qazları ürkək-ürkək qaqqıldaşırdılar. Çayın o tayındakı diklərdə qovaqların arxasından solğun ay yenidən çıxırdı. Ləpələndikcə qırıq-qırıq olan suda ayın nuru yaşılı bir ciğir salırdı. Naxır çöldən hələ axşam şər qarışmamış qayıtmışdı. Doyunca təzə göy ot yeməmiş inəklər həyətlərdə mələşirdilər. Aksinya öz inəyini sağmadı. O, burnu ağ buzovunu damdan eşiyə qovdu, anasının yanına buraxdı; buzov anasının arıq məməsini acgözlüklə, quyruğunu bulaya-bulaya, dal “ayaqlarını möhkəm yerə dirəyərək əmməyə başladı” [72, s.328]. Nümunədəki parçada Şoloxovun işlətdiyi “сизый” sifəti nədənsə Cahanbaxşda “ala” sifəti ilə əvəz edilir. Halbuki “сизый” sifətinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi “tünd göy, gömgöy, göyümtraq” kimidir. İkinci cümlədə “Где-то” yer zərfini “Hardasa” əvəzinə “Harada isə”, “луного света” “ayın işığı” əvəzinə “ayın nuru” (bu kontekstdə yerinə düşməyən məqam və mənada), “tabun” ümumi ismini “naxır” kimi (“табун”un lüğəvi mənası “ilxı, sürü” olduğu halda), “баз” mal-qara üçün “ağıl” sözünü ifadə etdiyi halda mütərcim “ağıl” sözünü kənara qoyub volyuntaristcəsinə “həyətlərdə”, “закут” sözünü (dilimizə tərcümədə “ağıl, tövlə, yataq” mənasını verən ifadə) ümumiyyətlə tərcümə etməkdən imtina etməklə, orijinalda yer almış milli xüsusiyyətləri diqqətdən kənar saxlamış, orijinalın məişət koloritinə nəzərəcarpacaq xələl gətirmişdir. Mütərcim bilməli idi ki, milli özünəməxsusluq, milli təfəkkür, milli xarakterin xassələri, ədəbi ənənələr və s. əsərin strukturuna daxil olmaqla bir bütövlük yaradır. Buna görə də tərcümə zamanı mütərcim intuitiv olaraq onları doğma dildə doğru-dürüst verməyə borclu idi. Əlbəttə, bütün bunları qeyd etməkdə biz heç də Cahanbaxşın olduqca böyük zəhmət tələb edən tərcümə işinin keyfiyyətinə kölgə salmaq fikrində deyilik. Ədəbi əsərin

yaradılmasının başlıca məqsədi insanı, onun daxili aləmini, onun ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətlərini, qəhrəmanın davranışını, halını, xasiyyətini, adət-ənənələrini, məişətini, həyat şəraitini, dünyanı qavrayışını qoruyub saxlamağa xidmət etməlidir. Mütərcim nəzərə almalıdır ki, bütün bunların tərcümədə verilməsi tərcümə oxucusunu orijinalda yer almış həyat şəraitinə “salmaqla”, həyat mənzərələrinin ziyasını gücləndirir. Bax, məhz buna görə də tərcümədə qəhrəmanın, digər personajların davranış, xarakter və düşüncəsini doğru-dürüst obrazı mütərcim tərəfindən yaradılmalıdır. Mütərcim hər hansı əsərin tərcüməsi üzərində işə başlamazdan tərcümə etdiyi müəllifin hansı xalqın nümayəndəsi olmasını bilməklə yanaşı, milli xarakterin konkret xalqın tipik xüsusiyyətləri, onun özünəməxsusluğu ilə bağlı zəngin bilgilərə malik olmalıdır. Şoloxovsa elə yazıçılardandır ki, o, rus (və kazak) milli dilinin stixiyasından geniş istifadə etdikcə, onun əsərlərinin bütün şirəsini, dadını-duzunu da digər dildə yaratmaq xeyli dərəcədə çətin olur.

Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasına nəzər saldıqda əsərdə torpaq motivinin, Vətən motivinin hər şeydən öndə dayandığını görmək olur. Romanda xalq xarakterinin müxtəlif tərəfləri, qəhrəmanın və personajların torpağa bağlılığı və onun taleyinə görə məsuliyyət daşımaları, haqq-ədalət axtarışları göz önündə dayanır. Başqa sözlə desək, Şoloxovun bu əsərində torpaq sahibinin torpağa görə məsuliyyəti milli xarakterin keyfiyyət göstəricisinə çevrilir. “Sakit Don” romanında həyata vicdanla yanaşma” problemi, hərbi qan-qada döyüşlər, bəlalər vasitəsi ilə ortaya qoyulur və bu da qəhrəmanın əxlaq seçiminin ölüm qorxusu kontekstində nəzərdən keçirir. Xalq həyatı normalarına riayət etmə, “insan həqiqətlərinə” inanma Qriqori Melexova onu düşmən düşərgələrində axtarmağa sövq edir. *“Şoloxov kazakı cənub rus xarakteri kimi təsvir etməklə, onda eyni zamanda kazaklığın xüsusi hərbi statusunu, onda qoçaqlıq, zirəklik keyfiyyətlərini qeyd etməklə, həm də müstəqilliyə daha çox ehtiyac duyan, ümumiliyə, ellikeyfə can atan qəhrəman – milli xarakteri ilə seçilən ədəbi tip kimi təqdim edir”* [157].

Əlbəttə, mütərcimin iş prosesində başlıca vəzifəsi əsərin ideya-məna tamlığını tərcümədə yaratmasından ibarət olmaqla, hərfilekdən uzaqlaşmış, onun bədii-estetik xüsusiyyətlərini, o cümlədən məhz milli xarakterini tam şəkildə qoruyub saxlamağa

istiqlamətlənməlidir. Oriqinaldakı elementləri milli dil normalarına salıb onu yeni formaya transformasiya edərkən mütərcim oriqinal mətnin keyfiyyətinə ziyan vurmamalıdır. Bununla bağlı “Sakit Don” roman-epopeyasının dördüncü kitabının yeddinci bölməsinin müvafiq parçasını oriqinal və tərcümədə nəzərdən keçirək və milli xüsusiyyətlərlə zənginləşmiş Qriqorinin işlətdiyi ibarələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsində necə saxlanılmasına diqqət yetirək: *“Сосватала нас с вами горькая нужда, а то и на понюх вы бы нам были не нужны. Сволочь проклятая! Ломается как копеечный пряник, попрекает, а через неделю прямо начнет на глотку наступать... вот подошло, так подошло! Куда ни кинь-езде клин. А ить я так и думал... Так оно и должно было получиться. То-то казаки носами закрутят! Отвыкли козырять да тянуться перед их благородиями”* [182, с.437].

Cahanbaxş kifayət qədər milli detallarla yüklənmiş bu ibarələri aşağıdakı şəkildə tərcümədə yaratmağa üstünlük vermişdir:

“Sizinlə bizi uğursuz bir ehtiyac qəm ortağı etmişdir, yoxsa siz bizə bircə qırıq da lazım deyilsiniz. Əclaflar! İndi qız kimi naz eləyir, məzəmmət edir, bir həftədən sonra isə yapışacaq xirtdəyimizdən... Bax buna deyiblər ki, bəla yaxınlaşıb! Hər tərəfdən yol kəsilib. Mən bilirdim ki, belə olacaq... Gərək elə belə də olaydı. Bax, indi kazaklar özlərini düzəldərlər! Bu cənabların qarşısında rəsmi təzim etməyi, hazır durmağı yadırgamışlar” [75, s.57].

Oriqinalın bu fraqmenti tərcümədə xeyli uğursuzluqlara məruz qalmışdır. Şoloxovun etnik-milli dilin və xalq deyiminin zənginliyindən istifadə etməni mütərcim sanki hiss edə bilməmişdir. Oriqinaldakı “Сосватала нас с вами горькая нужда” sintaqmatik ifadəsi tərcümədə özünü tamamilə doğrultmayan “Sizinlə bizi uğursuz bir ehtiyac qəm ortağı etmişdir” kimi verilməklə, ifadənin emosionallığını tamamilə aşağı salmışdır. Söz birləşmələrində yer almış “нас с вами... нужда”dan başqa tərcümədə yer alan sözlər nəinki səslənmə, həm də leksik baxımdan uyarsızdır. Tərcümə müəllifinin buraya daxil etdiyi “uğursuz bir”, “qəm ortağı etmişdir” və s. işlədilməsinə bu kontekstdə heç bir ehtiyac duyulmur. Oriqinaldakı “ломается как копеечный пряник”, bundan başqa “то-то казаки носами закрутят”, “куда ни кинь – везде клин” kimi milli keyfiyyətlərlə fərqlənən ifadələrin tərcüməsi də, təbii

ki, bizi razı sala bilməz. Qeyd etdiyimiz parça və ifadələrin qeyri-adekvat tərcüməsi, fikrimizcə, mütərcimin rus xalq dilinin, onun məişətində geniş yer almış ifadələrin adekvatını tapa bilməməsindən irəli gəlmişdir.

Şoloxovun “Sakit Don” epopeyası məhz nümunə gətirdiyimiz çoxsaylı xalq deyimləri ilə zəngindir. Məsələn, “Замолчи, проклятая, сто чертей тебе в душу!” [182, с.447] Cahanbaxş tərcüməsində “Səsini kəs, məlun, boynunu yerə soxum!” [75, s.68]. “Цветищъ как придорожная белена!” [182, с.446] – “Qəşəngləşirsənmi? Yollarda bitən bəng otu kimi!” [75, s.66]; “Дуняшка вспыхнула, как маков цвет” [182, с.447], “А потом, как пошли жидов трестъ – смех! Из моей полусотни один ловкач по жидам восемнадцать штук карманных часов насобирал...” [182, с.552]; “Sonra da başladılar cuhudları talamağa, bir həngamə idi ki, gəl görəsən! Mənim bölüyümdə olan bir dilavər kazak cuhudların evini axtarıb, on səkkiz dənə cib saati yığmışdı” [75, s.180]; “Это молодым добро, у них совести – то и на семак не осталось... Они за эту проклятую войну так руки воровстве набили, что я ужасался-ужасался да и перестал...” [182, с.581]; “Belə iş cavanların əlindən gələr, onlarda bircə qəpiklik də vicdan qalmamışdır. Onlar bu lənətə gəlmiş müharibə ərzində oğurluğa elə dadanıblar ki, əllərinə keçəni çırpışdırırlar, mən də bu işə əvvəlcə mat qaldım, qaldım, sonra susdum” [75, s.211-212]; “А мертвая земля не зародит...” [182, с.662]. “Ölü yer isə məhsul vermir...” [75, s.303]; “А горюшка и без этого через край хлебнула!..” [182, с.659], “...onsuz da dərdim-çorum həmişə xirdəkdən olmuşdur!..” [75, s.229], “Кошевой надевал гимнастерку, словно хомут на норовистую лошадь” [182, с.691], “Koşevoy üst köynəyini elə geyinirdi ki, elə bil gəhgir atın başına xamut keçirirdilər” [75, s.334] və s. və i.ə. tərcüməsi göstərir ki, bu tipli milli kolorit, rəng, çalar və keyfiyyətlərlə yüklənmiş ifadələrin tərcümədə ekvivalentinin tapılması heç də asan deyildir. Gətirilmiş nümunələrdən görünür ki, mütərcim burada bəzi hallarda ifadələrin adekvatını tapmağa səy göstərsə, digər hallarda uyğun ifadələrin ortaya qoyulması onunçün problem yaradır. Uğurlu tərcümələr sırasında “Dunyaşka pörtüb lalə kimi oldu”, “Ölü yer isə məhsul vermir” və s. qeyd oluna bilərsə, digər məqamlarda mütərcim milli rəngli orijinalın

ornamental leksikasını tərcümədə yarada bilmir. Cahanbaxşın tərcümə yaradıcılığına bütün detallarıyla yanaşmaq heç də onun həyata keçirdiyi fundamental işin üzərinə kölgə salmaq, zəhmətini, dəyərini heçə endirməklə bağlı deyil. Əksinə, mütərcimin “Sakit Don” epopeyasının üzərində apardığı tərcümə işinin mürəkkəbliyini və çətinliyini nəzərə çarpdırmaqdır. Gətirdiyimiz nümunələr də mütərcim qarşısında mürəkkəbliyi ilə seçilən bir vəzifənin çətinliyinə diqqət çəkilir. “Sakit Don” kimi epopeyanın etnik-milli keyfiyyətlərinin, dil yaruslarının, milli-psixoloji ovqatın necə yaradılmasını təhlil etmək, bəzən dolaşlıq, yerinə düşməyən ifadələrin dürüsləşməsinə diqqət yönəltməyi zəruri edir. Tədqiqatçı Y.Hüseynov haqlı olaraq vurğulamışdı ki, mütərcimin çoxlu uğurlarına baxmayaraq, *“Şoloxov qələminin axıcılığı, emosionallığı, ahəngdarlığı, istənilən səviyyədə alınmamışdır. Bundan əlavə, roman qəhrəmanının zahiri görüşünün təsvirində də orijinala tərcümə arasında fərqli cəhətlər görünür. M.Şoloxovun mənfi mənada verdiyi təsvir Azərbaycan dilində bəzən tamamilə başqa cür səslənir”* [27, s.4].

Beləliklə, M.Şoloxovun əsərlərini onların tərcümələrlə müqayisə etdikdə görünür ki, tərcümələr orijinala nisbətən həm məzmun, həm də onlarda milli koloritin, milli keyfiyyətlərin qorunub saxlanması baxımından müəyyən itkilərə məruz qalmışdır. Tərcümələrdə dil vasitələrinin neytrallaşdırılması əksər hallarda orijinal dilin bir sıra xüsusiyyətlərini verə bilməmək imkansızlığı ilə bağlı olmuşdur. Bəzən mütərcimlərin iş prosesi zamanı qarşılarına çıxan çətinliklər Şoloxovun mətnlərində cümlənin sintaktik quruluşunun yenidən bizim dildə yaradılması ilə bağlı olmuşdur. Əgər orijinalda dilin rəngarəng vasitələrindən (onun dialekt, vulqarizm, jarqon və s.) rahatlıqla istifadə olunursa, tərcümədə bunların tam şəkildə verilməsi bir çox problemlər yaradır. Digər bir tərəfdən ədəbi əsər konkret yaradıcı şəxsiyyətin fərdi möhürünü daşdığından onun dil-üslub çalarlarını da tərcümədə vermək mütərcimin işini nəzərəcarpacaq dərəcədə çətinləşdirir. Lakin bu da qeyd olunmalıdır ki, tərcümə nəticəsində tərcümə olunan dilin bədii ifadə imkanları, milli çalar və rəngləri, ifadələrin obrazlılığı, dilin leksikası, leksemlərin daha çox işlənməsi, sintaksisin rəngarəngliyi, üslubun zənginləşməsi də baş verir. Bu baxımdan mütərcimlərimizin M.Şoloxovun əsərlərinin tərcüməsi üzərində işi bir sıra kəm-kəsirlərinə baxmayaraq, uğur-

lu və məhsuldar hesab edilə bilər.

3.3. Yaradıcılığında milli realilər və onların tərcümədə verilməsi

Bədii ədəbiyyatda təfəkkürün obrazlarla ifadəsi onu sənətdəki digər obrazlardan fərqləndirməklə, həm də Maksim Qorkinin dediyi kimi, ədəbiyyatın ilkin elementi olaraq dərk edilməsi üçün əsas verir. Bu isə o deməkdir ki, onlar məlum dil kateqoriyalarına söykənməklə, həm də obrazla dil kateqoriyaları sıx bağlıdır. Lakin eyni zamanda, bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bədii ədəbiyyatda məzmun əşyavi-məntiqi tərəf yox, həm də deyimin ideya-idraki tərəfini də özündə birləşdirir. Onun emosional zənginliyi oxucunun hiss və düşüncəsinə təsir edir. Mətnin belə xüsusiyyəti bəzən bu və ya digər sözün, söz birləşməsinin, əşyavi-məntiqi mənasında yox, bu və ya digər lüğətdə uyğunluğu, sözün üslubi çalarında, yaxud onların mənaca bir-biri ilə uyuşmasında əksini tapır ki, bu da sözün emosional parıltısı kimi başa düşülməlidir. Hər bir ədəbi əsərin məzmununda bu və ya digər xalqın həyatı yazıçı tərəfindən müəyyən nöqtəyi-nəzərdən yaradılır ki, bu da müəllifin dünyagörüşü, onun milli dünya dərkilə bağlıdır. Deməli, yazıçı əsərdə nəinki həyatı təsvir edir, həm də ona öz münasibətini bildirməklə, məzmununa müəyyən ideya rəngi qatır və milli forma verir. Milli formada isə, məlum olduğu kimi, elə ifadələr vardır ki, onların digər dildə, yaxud dillərdə ekvivalentini tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Bunlar realilər adlanır. *“S.Vlaxov və S.Florin realini “bir xalqın həyatı üçün (məişət, mədəniyyət, sosial-tarixi inkişaf və s.) xarakterik olub, digər xalqa tanış olmayan söz və söz birləşməsi adlandırırlar; onlar milli, yaxud tarixi kolorit daşıyıcıları olmaqla, adətən digər dillərdə uyğunluğu, ekvivalenti olmur”* [91, s.45]. Realilərdə dillər və mədəniyyətlər arasında yaxınlıq özünü büruzə verir. Belə ki, cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatında yeni realilərin ortaya çıxması onların adlarının yaranmasına səbəb olur. *“Eyni zamanda realiləri lokalizm, lakunlar, varvarizm, ekzotizm və ekvivalentsiz leksikadan da fərqləndirmək lazımdır”* [201]. *“Bəzən frazeoloji vahidlərdən söhbət düşəndə reali qismində 1) adi sabit bütün söz birləşmələri tipini, o cümlədən*

idiomları, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri nəzərdə tuturlar ki, onlardan hər biri özü-özlüyündə öz xarakterik, milli, yaxud tarixi rənginə malikdir və 2) frazeoloji vahidlərin də komponent tərkibində realilər olur” [91, s.19].

Buna görə də linqvokulturologiya və tərcümə nəzəriyyəsinin ən aktual vəzifələrindən biri bir dildə olan realilərin digər dilin vasitələri ilə verilməsidir ki, burada sözlərin anlayış hədləri qorunulub saxlanıla bilməlidir. Bu kontekstdə realilərin tərcümə dili daşıyıcılarının qavrayışında qorunulub verilməsi daha zəruridir. Burada, əlbəttə, eyni mətnin müxtəlif zaman kəsiklərində, yaxud müəlliflə mütərcimin ayrı-ayrı dövrlərdə yaşaması ilə bağlılığı da göz önünə gətirilməlidir. Bizim təqdirdə əgər Cahanbaxş, B.Musayev, Ə.Abbasov təxminən eyni tarixi dövrdə yaşayıb onların dünyaduyumu (özləri M.Şoloxovla fərqli mədəniyyətlərə malik olsalar da) müxtəlif olub, eyni dünyagörüşlü oxucular üçün bu nümunələri yaratsalar da, Aslan Quliyev, Nəriman Əbdürrəhmanlının etdikləri tərcümələrin fərqli dünyagörüşlü oxucuların zövqünə uyğunlaşdırdıqlarını da nəzərdən qaçırmaq olmaz. Bütün bu məqamların özü də mütərcimin gördüyü işə müəyyən təsirini göstərməkdədir.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, rus mədəniyyətini, onun milli və etnoqrafik xüsusiyyətlərini xarakterizə edən komponent və elementlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı xeyli boşluqlar ortaya çıxıb bilər. Bəs belə olduğu halda mütərcimin funksiyası nədən ibarət olmalıdır? O, ilk növbədə orijinal mətndə yer almış bədii mənzərəni öz dilində yaratdığı mətndə oxucuya çatdırmağa borcludur. Əlbəttə, bu vəzifənin yerinə yetirilməsi şərti əksər hallarda iki məqamla bağlı olur: 1) mütərcim tərcümə etdiyi mətnin müəllifinin müasiridir, yaxud 2) mütərcim müəllifin müasiri deyil. Həm birinci, həm də ikinci situasiyada fərqli interpretasiyalar ortaya çıxıb bilər. Bununla belə ikinci situasiya birinciyə nisbətən xeyli fərqlidir. Çünki ötən müddət ərzində dünyanın mənzərəsi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından xeyli dəyişikliyə uğradığından bu tərcüməyə və mütərcimə də öz təsirini göstərir. Hətta müəllif və mütərcim bir-birinin müasiri olduqda belə onlar dünyanın fərqli dil mənzərələri ilə ortada olurlar. Yox, əgər mətn müəllifi və mütərcim ayrı-ayrı zaman kəsiklərinə məxsusdurlarsa, dünyanın dil mənzərəsində fərqlər tamamilə şəksizdir. Tərcümədə ən problemlı məsələlərdən biri dünyanın dil mənzərəsində yer almış

realilərin tərcüməsidir. A.V.Fyodorov qeyd edirdi ki, realilərin təsnifatı məsələsi ekstralingvistik olub, o dil yox, obyektlərin təsviri ilə bağlıdır. Linqvistik məsələ isə sözlərin verilmə üsullarının realı adı kimi təqdim edilməsidir. A.V.Fyodorova görə, *“reali ekstralingvistik anlayış olduğundan tərcümə də edilə bilməz, çünki təbiətdə mövcud olan hər hansı bir şey də bir dildən başqa dilə tərcümə edilə bilməz”* [167, s.151]. Bundan başqa, Fyodorov *“reali tərcüməsi”* [167, s.151] ifadəsini də terminoloji baxımdan yetərincə doğru hesab etmir, lakin belə sözdən istifadə geniş yayıldığından ona şərti şəkildə yanaşmanı məsləhət bilir.

Əlbəttə, tamamilə aydındır ki, orijinalda yer almış hər hansı əşyanın adını, obrazları doğru-dürüst çevirib vermək imkanı hər şeydən öncə tərcümə üçün nəzərdə tutulmuş əsərdə gerçəkliklə bağlı müəyyən bölgülərə məxsus olmaqla əlaqəlidir. Eyni zamanda *“ölkəşünaslıqda, müqayisəli dilçilikdə və tərcümə nəzəriyyəsində olduğu kimi “fon bilikləri” kimi təyin, ifadə də ortaya çıxmışdır ki, onlar digər xalqın, digər ölkənin həyat mənzərələrini əks etdirən real fondur ki, onları Y.M.Vereşaqin və V.Q.Kostomarov kommunikativ akt bilikləri iştirakçıları üçün ümumi adlandırırlar”* [90, s.126]. V.S.Vinoqradov isə hesab edirdi ki, fon bilikləri digər mədəniyyət daşıyıcılarına aid olub spesifik olmaqla, tərcümə əsərinin məzmununun oxuculara itkisiz çatdırılması zəruridir. V.S.Vinoqradov “fon bilikləri” anlayışını “fon informasiya”, “fon məlumatları” kimi də adlandırır. O, yazır: *“Fon məlumatları – sosiomədəni məlumatlar kimi, yalnız müəyyən xalq və millət üçün xarakterik olub, konkret milli icmanın nümayəndələrinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilib, onların dilində öz əksini tapır”* [92, s.87].

Bununla yanaşı, onu da bildirmək vacibdir ki, nə fon bilikləri, nə fon məlumatları daha ümumi kateqoriya kimi heç də daimi deyil, onlardan bəziləri zaman keçdikcə aktuallığını itirib aradan çıxdığından, istifadə olunmasına da ehtiyac olmur. Bununla yanaşı, fon məlumatları xalqlar və onların mədəniyyətləri arasında daim artan əlaqələr nəticəsində genişlənməyə meyil etməkdədir. Axı dil mədəniyyətin aynası olduğundan, onun daxilində nəinki insanı əhatə edən real aləm, onun həyatının real şəraiti, həm də xalqın ictimai şüuru, onun mentaliteti, milli xarakteri, həyat tərzi, adət-ənənələri, əxlaqı dəyərlər sistemi, dünyanı dərk etmə və dünyagörüşü və s. əksini

tapır. Mədəniyyətlərdəki bu fərqlərlə bağlı bədii mətn tərcüməçisinin qarşısında orijinal dillə tərcümə dili daşıyıcıları arasında ortaya çıxan etnik-mədəni səddin aradan götürülməsi problemi durur. Tərcümənin bu kontekstdə kulturoloji aspektdə mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın inkişafında əhəmiyyəti artır. Tərcümə prosesində mütərcim öz fərdi yaradıcılıq üslubundan kənarlaşmağa məcbur olsa da, orijinalın içində “əriməyi” bacarmalıdır. Belə olduğu təqdirdə hətta mütərcim özgə obrazların orijinalın olduğu kimi, nüsxəsini çıxarmağa borcludur.

Bədii mətndə realilərin tərcümə olunma problemi ilə İ.Alekseyev, L.Barxudarov, Y.Vereşaqin, V.Vinoqradov, S.Vlaxov, S.Florin, V.Komissarov, L.Latışev, T.Kazanova, R.Minyar-Beloruçev, Q.Tomaxin, A.Fyodorov, A.Şveytser və digərləri məşğul olmuşlar. Mövzunun elmi dairələrdə populyarlığı isə onunla izah olunur ki, realilər tərcümə prosesində daha böyük çətinliklər törədir. Bu isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir xalqın mədəni kodlarındakı özünəməxsusluqla bağlıdır. Çünki realilər dilin ən mühüm və qeyri-adi leksik qatını təşkil etdiyindən əksər alimlər belə bir fikirdədirlər ki, realilər ekvivalentsiz leksikaya məxsus olmaqla, tərcümə zamanı xeyli problem yaradır. Onlar, demək olar ki, əksər mətnlərdə yer alıb, ona görə də realilər və onların tərcümə edilməsində böyük səriştə sahibi olmağa ehtiyac duyulmaqdadır.

Tarixi-mədəni realilərin indiyə qədər bu sahədə vahid təsnif qaydaları olmasa da, onları aşağıdakı kimi təsnifləndirmək olar. Buna görə də biz Y.M.Vereşaqin və V.Q.Kostamarovun rus dili materiallarına əsaslanmaqla (çünki bizim nəzərdən keçirdiyimiz realilər də məhz rus dilindədir), onların izah etdikləri milli-mədəni semantika ilə yüklənən yeddi qrupda nəzərdən keçirməyi məqsədə uyğun hesab edirik:

1. *Sovetizmlər Rusiyanın ictimai həyatında Oktyabr inqilabından sonra ortaya çıxan anlayışlar (Ali Sovet, deputat, kolxoz, sovxoz);*
2. *Sovetizmlərlə sıx əlaqədə olan yeni məişət ifadələri (mədəniyyət parkı, iməcilik, klub);*
3. *Ənənəvi məişət əşyaları və hadisələrin adları (borş, qarmon, valenki);*
4. *Əvvəlki tarixi dövrlərdə işlədilmiş əşya və hadisələri bildirən sözlər (fut, verst, qəza, nahiyə);*

5. *Frazeoloji vahidlər leksikası (qıyıqdan keçənini tanıyan, fəvvarə vurmaq, təzim etmək);*

6. *Folklordan gələn söz və ifadələr (igid oğlan, qırx gün, qırx gecə, biri vardı, biri yoxdu, simurq quşu, damdabacalar);*

7. *Rus mənşəli olmayan türkizm, monqolizm, ukraynizm və s. (məsələn, tayqa, bazar, xalat, arkan, plov, üzüm) [88].*

V.S.Vinoqradov isə realiləri aşağıdakı qruplara bölür:

1. *Məişət realiləri leksikası – yaşayış, əmlak (daxma), paltar, geyim (köhnə üslublu paltar, kəmə, muncuq, qida və içkilər (puding, şı), əmək və məşğuliyyət növləri, pul göstəriciləri və işarələri, ölçü vahidləri, musiqi alətləri, xalq rəqsləri, nəğmələri, ifaçılar, xalq bayramları, oyunları və s.;*

2. *Etnoqrafik və mifoloji realiləri bildirən leksika – etnik və sosial icmalar və onların nümayəndələri, allahlar, nağıllardakı canlıları və əfsanəvi yerləri bildirən realilər;*

3. *Təbiət aləmini bildirən realilər – heyvanlar, bitkilər, landşaft və peyzaj bildirən realilər [90].*

Realilərin bu siyahısını digər müəlliflərin və özümüzün ortaya çıxardığımız elementlərə görə daha da zənginləşdirə bilərik və bu bir daha onu sübut edir ki, bu aspektdə realilərlə bağlı alimlərin heç də qəti şəkildə ortaya qoyulmuş nəzər-nöqtələri mövcud deyildir. Buna baxmayaraq, M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində müxtəlif qruplara aid olan realilərin necə tərcümə edilib oxuculara çatdırılmasını araşdırıb ortaya çıxarmaq da, hesab edirik ki, yetərinə aktualdır. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, Şoloxovun hekayə, povest və roman yaradıcılığında rus dilinin bütün dadı-duzu olduqca yüksək şəkildə təqdim olunmuşdur. Buna görə də bu rus yazıçısının əsərlərində yaradılmış obrazlı aləmin Azərbaycan mütərcimləri tərəfindən necə verilməsinə diqqət yetirib ortaya qoyulmasını izləyək. Bu özünəməxsusluğu doğru-dürüst başa düşmək üçün M.Şoloxovun əsərlərini həm orijinalda, həm də tərcümədə dərinlən təhlil etməyə böyük ehtiyac vardır.

Şoloxovun “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “Don hekayələri”, “İnsanın taleyi”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” kimi şedevrlərində etnik mental xüsusiyyətlər,

milli özünəməxsusluq yetərincə görümlü təqdim edilmişdir. Bu müstəvidə Şoloxovun “Don hekayələri”nə nəzər salaıq. “Xal” hekayəsində müəllifin işlətdiyi “*командир эскадрона*”, “*Член РКСМ*” [180, с.3] “*конюшня*” [180, с.5], “*красноармеец*” [180, с.11], “*хата*” [180, с.4], “*атаман*” [180, с.12], Ə.Abbasov tərəfindən, demək olar ki, tamamilə adekvat olaraq “*eskadron komandiri*” [76, s.318], “*RKGİ üzvü*” [76, s.318], “*daxta*” [76, s.319], “*tövlə*” [76, s.320], “*qızıl əsgər*” [76, s.326], “*ataman*” [76, s.327] kimi çevrilmişdir. Bundan başqa, M.Şoloxovun “*Неук, сосун, горяч, через это и смерть его тут налапаем*” [180, с.11] frazasını dilimizdə ekvivalenti olmamasına baxmayaraq “*Xam, südəmər, qızmışdır, buna görə də onu buradaca ölüm yaxalayacaqdır*” [76, s.326] kimi tərcümə etməklə, mütərcim ekvivalentsiz leksikanın əsasən uyğun şəkildə çevrilməsinə nail olmuşdur.

“Naxırçı” hekayəsində Qriqorinin Duniyatkaya tərəf çevrilib – “*Заработаем, Дунь, хлеба к осени, а там в город поедem. Я на рабфак поступлю...*” parçasını [180, с.15]. Ə.Abbasov “– *Dunka, payızadək çörək pulu qazanarıq, sonra şəhərə gedərik. Mən fəhlə fakültəsinə daxil olaram*” [76, s.234], “– *Шуршелка болесть эта...*” [180, с.20], “*Bu şurşelka azarıdır*” [76, s.238], “*Ərzaq komissarı*”nda “*Продовольственный комиссар*” [180, с.25] tərcümədə “*ərzaq komissarı*” [76, s.244] “*Şibalkonun toxumu*”nda: “*Горюшка хлебнула выше горла...*” [180, с.31] ifadəsini isə Ə.Abbasov “*Onun ucbatından əziyyət çəkmişəm*” [76, s.141] kimi tərcümə etməklə mətnin məzmunundan nəzərəcarpacaq dərəcədə aralanmışdır. Fikrimizcə, bu ifadəni o, “Xirtdəkdən yuxarı əzablar görmüşəm” şəklində versəydi, Şoloxovun işlətdiyi frazanın uyğun ekvivalentini tapmış olardı. Orijinaldakı “– *Метисъ отсель, Дарья, подобру-поздрову, а то присвадается к тебе дурная пуля, пося плакаться будешь...*” [180, с.32] tərcümədə “*Darya, öz xoşunla burdan get, yoxsa çovmuş gülləyə rast gələrsən, ağlaya-ağlaya qalarsan...*” [76, s.142] kimə verilmişdir. Frazadakı dialekt ifadəsinin təxmini “sürüş burdan”, “çovmuş güllə” ifadəsinin isə tamamilə yerinə düşmədiyini və onun “sarsaq güllə” kimi verilməsi daha məqbul hesab edilə bilər. Mütərcim dərk etməlidir ki, M.Şoloxov istedadlı yazıçı kimi əsərlərinin mahiyyətinə milli koloriti, milli psixologiyasını, milli realiləri özünəməxsus üzvi şəkildə hopdurmuşdur. Bax, elə buna görə də milli koloritin

mühüm komponenti hesab edilən realilər tərcümə dilində məsuliyyətlə verilməlidir. Və buna görə də, hər bədii nümunə orijinaldakı müəyyən bir milli zəminə söykənməlidir. Axı, milli özünəməxsusluğun itirilməsi əsərin bədiiliyini uğursuzluğa düşür edir. Bu isə birbaşa milli psixologiyaya söykənir. Çünki hər bir mədəniyyətdəki dil faktorunun öz xüsusi “kodu” var. Bu kod xalqın bütün mədəni varlığında, dünyabaxışında özünü göstərir. Buna görə də mütərcimin bu kodu mənimsəyib özgə mədəniyyət daşıyıcılarına ötürməsi vacibdir. Çünki İ.A.Malaxovanın qeyd etdiyi kimi, “*öz ilkin dil cildini atıb yeni lingvistik görünüş qazanmaqla, mədəniyyət başqası üçün anlaşılan olur*” [128, s.35-38].

Şoloxovun “Alyoşkanın qəlbi” hekayəsinin tərcüməsində də Ə.Abbasov realilərin verilməsində bir sıra təhriflərə yol verir. O, orijinaldakı “*Голому одеться – только подпоясаться*” [180, c.44] realisini “*bütün yığışmasına nə var ki,...*” [76, s.261], “*Хучь бы посадила вечерять хозяйка...*” [c.44] realisini mütərcim “*Kaş ev sahibinin arvadı şam verə idi...*” kimi çevirməklə, orijinalda kifayət qədər koloritli səslənən realilərin oxucuya emosional təsir dairəsini aşağı salmışdır.

Məlum olduğu kimi, hər bir milli mədəniyyət çərçivəsində çoxsaylı milli-spesifik realilər mövcud olduğundan onları bu və ya digər maddi-məişət, mənəvi həyat, ictimai fəaliyyət, təbiət aləminə və s. aid etmək olar. Orijinal və tərcümələrə müraciət etdikdə görürük ki, Ə.Abbasov bir sıra hallarda transliterasiya, yaxud, qismən transkripsiya etmək yolu ilə realiləri tərcümə edir. İkinci bir halda onun tərəfindən yaradılan yeni (ana dilində) söz, mürəkkəb söz, yaxud söz birləşmələri müvafiq əşyanı bildirmək məqsədi ilə yalnız təsviri tərcümədən istifadə edilir. Sovet dövründə Şoloxovun dilində yetərincə sovetizmlər – VLKSM, RKSM, koxoznik, kolxoz, sovet, yefreytor, eskadron, snayper, bolşevik və s. söz və abbreviaturalar o dövr dilimiz üçün spesifik olsa da, tərcümələrdə də möhkəmləndirilmişdir.

Şoloxovun “İnsanın taleyi” povesti də milli realilərin orijinalda istifadə edilməsi baxımından zəngindir. Əsərin tərcüməsini Azərbaycan dilinə edən B.Musayev ümumi götürdükdə tərcüməçi vəzifəsini düzgün başa düşən mütəxəssis təsiri bağışlayır və realiləri əsasən doğru şəkildə verməyi bacarır. Hər şeydən öncə, B.Musayev bədii tərcümənin nitq yaradıcılığı fəaliyyəti, onun mühüm parametrlərindən biri kimi mü-

tərcimin tərcümə olunan mətnə subyektiv münasibəti olduğunu bilir. Digər bir tərəfdən isə, B.Musayevin tərcümə üslubuna sanki Şoloxovun yaradıcı manerası təsir etmişdir. “İnsanın taleyi” əsərindəki “хибарка” [182, c.19], “полтораства грамм”, “эрзац-хлеба” [184, c.41], “зубошлен” [184, c.53], “А такой хлюст, мокрая душонка жалостно письмо – и трудящую женщину как рюхой под ноги” [184, c.24] və s. kimi realilərin tərcümədə itirilməsi də göz qabağındadır. Orijinaldakı “хибарка” B.Musayevdə nə “komacıq, nə də daxmacıq” [146, s.456] kimi çevrilməyib “evim” [76, s.21] şəklində oxucuya çatdırılır. “Полтораства грамм эрзац-хлеба” isə “yüz əlli qram çörək, bunun da yarısı ağac ovuntusu” [76, s.34] kimi tərcümədə verilir və “эрзац” sözü, daha doğrusu, realisi tamamilə tərcümə mətnindən kənar qalır. Halbuki “эрзац-суппорт”, yəni “saxta” deməkdir. Mütərcimin həmin ifadəyə diqqət yetirməməsi də təəccüb doğurur. Halbuki müəllif tərəfindən həmin realinin seçilib mətnə təqdim edilməsi təsadüfi hesab edilməməlidir. Orijinaldakı “зубошлен” realisinə gəldikdə isə B.Musayev onu uğurlu (“səfeh”) [76, s.42] kimi tərcümə etməyə müvəffəq olmuşdur. Əlbəttə, bəzən belə hallar bu və ya digər realilərin uyğunluğu ilə bağlı olub ki, rus və Azərbaycan mədəniyyətinin bəzi yaxın olan əlamətlərini ifadə edir. Burada tərcümənin yaradıcı xarakteri mütərcimə mövcud ənənəyə söykənməni diktə edir. B.Musayev bəzən (bu əsasən mətnə alman dilində işlənən realilərlə bağlıdır) milli koloriti realilərin transliterasiya üsulu ilə qoruyub saxlamağa can atır (lagerfürer, şnaps, gerr-komendant, oppel-admiral, frizts və s.) bunu məqbul hesab etmək olar.

Azərbaycanda M.Şoloxovun “Sakit Don” romanı Yaşar Hüseynovun namizədlik dissertasiyasında nəzərdən keçirilərkən epopeya Azərbaycan dilinə tərcümə aspektində öyrənilsə də, bizim təhlillərə cəlb etdiyimiz rakursda işıqlandırılmasına diqqət yetirilməmişdir. Buna görə də biz “Sakit Don” roman-epopeyasının mətnində yer almış çoxsaylı realilərin dilimizə tərcüməsi üzərində fikrimizi cəmləşdirmək istəyirik. Məsələ burasındadır ki, Əli Vəliyevin qeyd etdiyi kimi, “koloritli dil ilə sadə yazmaq, dərin psixoloji təhlil ilə yanaşı, lirik ricətlərə vurğunluq, kütləvi səhnələrə xüsusi rəvnəq verib xalqın əzəmətini epik lövhələrdə göstərmək, nərsdə şairanəlik Şoloxova məxsus keyfiyyətlərdir” [81, s.80]. Bu haqlı göstəricilərin Azərbaycan dilinə tərcü-

mələrdə qorunub saxlanması üçün yenə də mütərcimin orijinalın dil “qalaktikası”nda pərvaz etməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məlum olduğu kimi, *“milli kolorit özünün zahiri əlamətləri ilə yanaşı, həm də dillə bağlı olan daxili spesifikasiyaya malikdir. Onun daxili spesifikasiyası xalqın həyatını və təfəkkür tərzini əks etdirməkdədir”* [165, s.24]. “Sakit Don” epopeyasının fərqli xüsusiyyəti odur ki, burada M.Şoloxov rus dilinin zəngin bədii-ifadə vasitələrindən istifadə etməklə, folklor leksikasını əsərin milli-ornamental mahiyyətinə oturmaqda bilib. Bundan başqa Şoloxov dilində daha çox geniş frazeoloji ifadələrdən, atalar sözü və zərbi məsəllərdən, realilərdən yetərincə yararlanıb. Elə buna görə də orijinalın spesifik xüsusiyyətlərini, onun zəngin milli koloritini yaratmaq mütərcimin daha çox diqqət mərkəzində dayanmalıydı. Lakin belə milli keyfiyyətlərlə zəngin əsərin mükəmməl tərcüməsi də asan məsələ deyildir. Şoloxovun “Sakit Don” romanının tərcüməsinin keyfiyyəti ilə məşğul olanlar əsasən tərcümə mətnində xeyli çatışmazlıqlar olduğundan bəhs edirlər. Burada ən başlıca səbəb mütərcimin müvafiq tərcüməçilik vərdislərinin olmamasını, *“Don kazaklarının dialektini bilməməsini, Şoloxovun personajlarının özünəməxsus sadə leksikasını mənimsəməməsi, bu və ya digər situasiyaların təsvirində müəllif mövqeyinin nəzərə alınmaması və s. kimi hallar Cahənbaşın birinci tərcüməsində çoxsaylı təhriflərə, tərcüməçi özbaşınalığına, koloritli obrazların həddən artıq sadələşdirilməsinə, əsərdəki mühüm kompozisiya-üslubi funksiyaya malik peyzaj təsvirlərinin öz simasını itirməsinə gətirib çıxarmışdır”* [98, s.3].

Təsadüfi deyildir ki, M.Quliyev “Sakit Don”un tərcüməsi haqqında adlı məqalədə *“əsərin orijinala müqayisədə birinci tərcüməsinin son dərəcə zəif olduğunu göstərib. O, haqlı olaraq çatışmazlıqları orijinalın qavrayışında emosional-estetik baxımdan uyğunsuzluqlar yaratdığını konkret nümunələrə müraciət etməklə ortaya qoyur. Məqalə müəllifinin orijinal və tərcümədən gətirdiyi nümunələr onun bir daha haqlı olduğunu sübut edir”* [39, s.5]. Orijinaldakı: *“За столом чавкали, раздирая вареную курятину руками, вытирая руки о волосы”* [182, c.86] cümləsi romanın Azərbaycan dilinə ilk tərcüməsində aşağıdakı kimi verilmişdir: *“Stolun dalındakılar qədəhləri döyüşdürür, bişirilmiş toyuq çığirtmasını yeyir, əllərini*

saçlarına çəkirdilər”. Tənqidçi kinayə ilə qeyd edir ki, mütərcim orijinaldakı “За столом чавкали” “qədəhlərin döyüldürülməsi”, “вареную курицу” ifadəsini isə “toyuq çığırtması” kimi tərcümə etmişdir. M.Quliyev isə həmin ibarənin tərcüməsini “Stolun arxasındakılar bişmiş toyuq ətinə əlləri ilə parçalayıb marçılı ilə yeyir və əllərini saçlarına çəkirdilər” kimi verməyi məqbul sayır. Quliyevin adını çəkdiyimiz məqaləsi 1936-cı ildə işıq üzə gördüyündən mütərcim sonrakı nəşrdə məhz təklif olunmuş variantla oxşar yanaşmadan istifadə etməyə üstünlük vermişdir. Daha doğrusu, Cahanbaxş həmin ibarəni “*Adamlar soyutma toyuq ətinə tikə-tikə parça edib, ağızlarını marçıldada-marçıldada yeyir, bulaşmış əllərini saçlarına çəkib təmizləyirdilər*” [72, s.113] şəklində düzəltməyə çalışmışdır. Buna baxmayaraq, bu ibarənin orijinaldakı ekvivalentini də tapmaq mümkün idi. Fikrimizcə, cümlə belə verilməli idi: “*Stol arxasındakılar soyutma toyuğu parçalayıb marçılıyla yeyir, əllərini saçlarına silirdilər*”. Gördüyümüz kimi, həm Cahanbaxşın, həm də öz variantını təklif etmiş tənqidçinin tərcümələrində bəzi çatışmazlıqlar mövcuddur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cahanbaxş Şoloxovun sonralar işıq üzə görəcək 8 cildliyində bir sıra çatışmazlıqları aradan qaldırsa da, redaktə olunmuş üçüncü variantın nəşrində də mühüm tərcümə qüsurları mütərcimin nəzər-diqqətindən yayınmışdır. Məsələn, tərcümə praktiki C.Məmmədovun fikrincə, “Sakit Don” un ikinci nəşrinin də əsaslı qüsurları vardır. Onun söykəndiyi nümunələrdə mütərcim redaktorla birlikdə bir sıra səhvlərə yol vermişlər. Məsələn, orijinaldakı “*Казачку из всех баб угадаешь. В одежде – привычка, чтоб все на виду было; хочешь гляди, а хочешь-нет. А у мужичек зад с передом не разберешь, – как в мешке ходит...*” [185, с.596].

“*Казак qadınını yüz arvadın içində tanımaq olar. Paltarını elə dar geyinir ki, varını-yoxunu göstərir; xoşuna gəlir bax, gəlmir-baxma. Amma biçərə kişiləri elə bil kəsə içinə salırlar, baxanda dalı ilə qabağını ayırd eləmək olmur...*” [73, s.113] kimi tərcümə edilir. Halbu ki, söhbət kazak qadınlarının digər kişi yosunlu qadınlarından fərqiindən gedir.

Axı rus dilində “мужичек” “мужичка” isminin cəm halıdır. Bu “мужичек” sözünü mütərcim kazak mənşəli reali olduğundan onu tamamilə başa düşməmiş və

təhrif olunmuş şəkildə oxuculara təqdim etmişdir. Bəs mütərcim nəyə görə bu qədər sərbəstliyə, orijinaldan uzaqlaşmağa yol verir?! Bunun səbəblərini, əlbəttə, orijinala məsuliyyətsizcəsinə yanaşmadan başqa, həm də yaradıcılıq ilhamının olmaması ilə də əlaqələndirmək olar. Çünki tərcümə prosesində uğursuzluğu yaradıcılıq ustalığının aşağı olması ilə bağlamaq olar. Burada *“yaradıcı ilham, entuziazm, ustalıq və orijinalın dilini mükəmməl bilmək kifayət edərdi”* [89, s.116].

Yeri gəlmişkən onu da bildirək ki, “Sakit Don”un digər xarici dillərə tərcüməsi də əsərin məzmun və ideyasına nəzərə çarpacaq kölgə salmışdır. Bu planda ingiltərəli mütərcim və tərcüməşünas Robert Daqlışın nəşr etdirdiyi “Sakit Don”u çevirərkən” materialında əsərin adını orijinala uyğun olmayan şəkildə 1934-cü ildə Henri Stivens tərəfindən (Steven Qarri təxəllüsü altında) “Sakit Don”un bircildliyini ingilis dilində “Don da sakit axır” (“And Quiet Flows the Don”) kimi oxuculara təqdim olunması, 1941-ci ildə iki sonuncu kitab isə bir cildə “Don doğma diyara axır” (“The Don Flows home to the Sea”) kimi ortaya çıxmışdır. R.Daqlış bütün bunlara baxmayaraq, Stiven Qarrinin tərcüməsini aydın və normal hesab etsə də, tərcümə mətnində çoxsaylı əlavələr olmaqla, onu qeyri-dürüst iş kimi nəzərdən keçirir. O, qeyd edir ki, ingilis oxucusu indiyə qədər bilmir ki, Şoloxovun bu epopeyasının nə qədər böyük parçaları tərcümədə buraxılmışdır. *“Miçiqaq Universitetindən olan prof. D.X.Styuart isə belə qənaətdədir ki, bu tərcümədə müəllif mətninin ən azı 25%-i yoxdur”* [102, s.468]. Görəsən, M.Şoloxov kimi dahi yazıçının əsərinin adını dəyişdirməyə mütərcimin haqqı varmı? Hesab edirik ki, Henri Stivensin buna heç bir haqqı yox idi. Çünki “Sakit Don” xüsusi isim olaraq elə seçilmişdir ki, onun adını başqalaşdırmağa heç bir ehtiyac da qalmırdı. Bunu da nəzərə alaq ki, xüsusi isim qəribə dil işarəsi olmaqla, xüsusi fəqrləndirici qüvvəyə malik olub, konkret obyektı bildirir. Çünki V.Kuxarenkonun söylədiyi kimi *“paradiqmatika planında həll olunan xüsusi ismin məzmun tərəfi ilə bağlı məsələ belə bir ədalətli nəticəyə gətirir ki, təcrid edilmiş şəkildə dildə o denotativ mənaya malik deyildir...”* [125, s.101].

M.Şoloxov dahi söz sərrafı kimi yaxşı başa düşürdü ki, əsərlərinin adlarının, qəhrəmanlarının, personajlarının adlarını düzgün seçilməsi (qeyd edək ki, Şoloxovun əsərlərində Don, Don düzü, Don çöli, Aksinya, Natalya, Qriqori və başqalarının

adlarına biz daha tez-tez rast gəlirik) bədii əsər yaratmanın ən mühüm məqamlarından biridir.

Şoloxov bununla müəllif modallığını, mətnin pragmatik istiqamətlərini, oxucunun onunla birlikdə nəfəs alıb yaşamasını aktuallaşdırdığı halda Henri Stivens romanın bədii balansını pozmaqla, əsərin fəlsəfi, ekzistensial, siyasi mahiyyətini təhrif edir. Həmin tərcüməni kifayət qədər detalları ilə incələyən R.Daqlış romanın konkret məqamlarının necə təhrif olunduğunu nümunələrə söykənərək göstərir.

A.Fyodorov realilərin tərcüməsi ilə bağlı qənaətlərini izah edərkən milli-spesifik realilərin verilməsində xüsusi adların, isimlərin tarixdən, coğrafiyadan, mədəniyyət sahəsindən olanları nəzərdən keçirməyi, onların transliterasiyasına, tərcümə məsələsinə toxunur. Kitab müəllifi *əsasən öz semantikasını saxlayan xüsusi adların transliterasiya, yaxud təxəllüsdən istifadəni də söyləsə də, burada əsasən onların səsli tərtibatının vacibliyini də vurğulayır* [167, s.157-158]. Bu baxımdan Azərbaycan mütərcimlərinin Şoloxovun əsərlərində yer almış xüsusi adları uğurlu şəkildə təqdim etdiklərini qeyd etməliyik. Axı xüsusi adlar realilərin mühüm qrupunu təşkil etməklə, onların tərcümə prosesində və tərcümə mətnində yeri də böyükdür.

İngilis tərcüməsində olduğu kimi, “Sakit Don”un başlığının ispan dilində olan tərcümədə də pozulmuşdur. Bununla bağlı “M.A.Şoloxovun “Sakit Don” romanının ispan dilində tərcümələrinin linqvistik təhlili” adlı dissertasiyanın avtoreferatına diqqət yetirdikdə [205] aşağıdakıları oxuyuruq: “M.A.Şoloxovun epopeyasının başlığının ispan dilinə tərcüməsi ondadır ki, bir tərəfdən “Don” toponimi ispan transkripsiyasında “Don” kişi cinsinə hörmətli müraciət formasına omonimikdir. Məsələn, “Don Juan”, “Don Radriques” və s., digər tərəfdən isə “don” leksemdir (hədiyyə, sovqat). Dissertasiya müəllifi psixolinqvistik eksperiment keçirməklə (o bunu 20-dən – 57 yaşa qədər müxtəlif təhsil səviyyəsi olan ispanlar və latın amerikalılar arasında etmişdir), belə nəticəyə gəlmişdir ki, “El don Apacible – zərif” və “El placibdo aram Don” ifadələrinin “hədiyyə, sovqat”, yaxud, “cənab” kimi assosiasiya olunduğunu söyləmişdir. Yalnız respondentlərdən iki nəfəri “El don Apacible” adının ispan dilində “Sakit Don” adını tanımışdır.

Yuxarıda fikirlərinə müraciət etdiyimiz Robert Daqlış Henri Stivensdən sonra

“Sakit Don” roman-epopeyası üzərində Moskvanın xarici dillərdə ədəbiyyat nəşriyyatının xahişi ilə 1956-cı ildən həmin tərcümə üzərində düzəlişlər edir. Bu, Şoloxovun səkkiz cildliyinin rus dilindəki nəşrinə uyğun aparılmalıydı. Dörd il gərgin zəhmətdən sonra 1960-cı ildə “Sakit Don”un ingilis dilində tam mətni oxuculara təqdim olunur. R.Daqlışın düzgün tərcüməsinin yaxşı oxunmasına ümidin olub olmasına gəldikdə isə o, yenə də başlıqla bağlı ortaya problem çıxmasından danışır. Bizim bəhs etdiyimiz əvvəlki hər iki adın fərqli tərcüməsi (onların arasındakı nəşr müddəti yeddi il idi) bir qədər elegik təsir etməklə, orijinala qətiyyən uyğun deyildi. Şoloxovun əsərə verdiyi çoxmənalı, ironik adın və əlbəttə, assosiativliyi genişdir. Bəlkə belə olduqda elə hərfi tərcüməyə üstünlük vermək daha yaxşıdır? Sakit Don? Lakin ingiliscə bu olduqca prozaik səslənir. Romanla tanış olmayan elə bilir ki, burada hər hansı köhnə universitetlərdən birində işləyən alimdən, müəllimdən söhbət gedir. *“Axı, İngiltərə universitetlərində müəllimləri “don” adlandırırlar. Belə olduqda burada yaxın sinonimlər də kara gələ bilmir”* [102, s.470].

Milli realilərdən, milli koloritdən söhbət açarkən Şoloxovun qəhrəmanlarının portret xarakteristikasındakı xüsusiyyətləri də diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Epopeyanın müəllifinin yetərincə yerinə düşən ifadələrində, məsələn, “коршунячий нос” Cahanbaxş tərəfindən “çalağan dimdiyi” kimi tərcümə edilərkən (“коршунячий клюв”) müəllif təsvirinin xüsusiyyətini koloritli şəkildə vermək baxımından uğurlu təqdim olunub. “Sakit Don” epopeyasında Şoloxov dili çoxsaylı təkrirlər və dialektizmlərlə zəngindir. Müəllif əsərdə o qədər maraqlı ifadələr işlədir ki, məndəki dialoqlarda kifayət qədər kazak koloriti bizə sanki “əl eləyir”. Şoloxov kimi özünün mahiyyəti kazak həyatı ilə sıx bağlı olan bir yazıçının əsərə “yerli kolorit” yükləməsi də təbiidir. Əsərin belə yerlərinin tərcüməsində mütərcim üçün personajların dilini müxtəlif şəkillərdə göstərmək imkanı yaranır. Belə olduqda mütərcimdən heç də Şoloxovun dilini hərfi şəkildə təqdim etmək yox, müəllifin sadə, rəvan və canlı nitqinin özünəməxsusluğunu dilimizdə təqdim etmək istəyi, orijinal məndə işlənən söz və söz birləşmələrinin mənasını düzgün başa düşməklə yaradıla bilər. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan dili digər inkişaf etmiş dillər kimi yeni ifadə formalarının ortaya çıxması ilə diqqəti cəlb edir. Buna görə də tərcümədə Don kazaklarının

mühitinə uyğun olan ifadələrdən istifadə etməyə ehtiyac duyulur. Qriqori Melexovun dilinə nəzər saldıqda orada yetərincə zəngin danışıq dili, dialekt leksikası bir Don kazakı kimi onun nitqini fərdiləşdirir və tipikləşdirir. Cahanbaxşın tərcüməsini orijinala tutuşdurduqda biz qəhrəmanın nitqinin sadələşdirilməsini, neytrallaşmasını və bunun da öz növbəsində obrazın qeyri-adekvat qavrayışına və dərkinə gətirib çıxardığını görürük. Belə məqamlarda Cahanbaxş tərəfindən biz söz, söz birləşmələri və ifadələrin düzgün tərcümə edilməsinin, nitqdə, intonasiyada, jest və mimikada qəhrəmanın psixoloji halının qeyri-dürüst xarakteristikasını, qəhrəmanın psixoloji vəziyyətinin düzgün dərki üçün nitqin intonasiya baxımdan pozulduğunu, dilin emosional-ekspressiv ifadəliyinin aşağı salınmasını, mütərcim tərəfindən xüsusi olaraq işlədilən qəhrəmanın nitqinin lüzumsuz əvəzləndiyinin şahidi oluruq. Bu müstəvidə bir neçə müqayisəli-qarşıqlı nümunələrə müraciət etmək olar. Məsələn, Qriqori ağ zabitə qarşı romanın bir epizodunda aşağıdakıları deyir: *“Я, брат, чувю, что тут ты неправильно гутаришь, а вот припереть тебя не умею... Давай бросим об этом. Не путляй меня, я и без тебя запутанный!”* deyildiyi halda Cahanbaxşın tərcüməsində oxuyuruq: *“Mən, dostum, yaxşı duyuram ki, sən burasını düzgün demirsən, amma sənin düz demədiyini sübut edə bilmirəm... Gəl bu söhbəti başlayaq. Məni dolaşdırma, çünki sənsiz də dolaşmışam”*. Mətn ümumiyyətlə, rahat oxunsa da, burada qəhrəmanın dialektini nivelirləşdirən üslub nitqin ifadəliliyini aşağı salır. Bizcə, bu parçanın aşağıdakı tərcüməsi daha təsirli olardı: *“Mən, qardaş, duyuram ki, sən düz demirsən, amma düz demədiyinə görə səni sıxa bilmirəm. Gəl bu barədə danışmayaq. Məni dolaşdırma, mən sənsiz də dolaşmışam”*. Eposyanın digər bir yerində də biz təhriflərə rast gəlirik *“Путано – тяжек был шаг его, будто нес за плечами непосильную кладь: гнусь и недоумение комкали душу...”* [185, c.27]. Bu parçanı Cahanbaxş belə tərcümə edir: *“Qriqori sərrast addım ata bilmirdi, elə bil ki, dalına ağır yük çatmışdılar: rəzalət və şübhə ürəyini sıxırdı”* [72, s.303]. Frazanın birinci hissəsindəki fikir sözbəsöz düzgün verilmədiyindən belə çıxır ki, guya Qriqori rahat addımlaya bilmirdi. Bu isə Şoloxovun orijinalda səsləndirdiyi fikrə uyğun deyildir. Mütərcim bu frazanı *“Onun addımı ağır-dolaşlıq idi, sanki çiyində ağır yük aparırdı: rəzillik və təəccüb qəlbini sıxırdı”* kimi versəydi, realinin Azərbaycan dilində uğurlu

çevrilməsini təmin edə bilərdi.

“*Şoloxovun “Sakit Don” romanının əsas mətni üzərində təhlillər aparan M.Q.Pavlovets və T.V.Pavlovets əsərdə rast gəlinən dialekt sözlərin lüğətini hazırlamışlar*” [97]. Onların sırasında “амором” (мигом – bir anda), “атаманец” (казак гвардеец – qvardiyaçı kazak), “баз” (крестьянский двор – kəndli həyəti), “бабайка” (лодочное весло – gəmi kürəyi), “блазниться” (чудиться, представляться – heyrətə gəlmək), “вакан” (свободный – azad, boş), “вентери” (рыбная снасть в виде верши на обручах – balıq tutmaq üçün ləvazimat), “взгальный” (чудоковатый, сумасбродный – möcüzəli, dəlicəsinə), “вназирку” (не спуская глаз – gözünü çəkmədən), “гайдамак” (разбойник, грабитель – talançı, soyğunçu), “гайтап” (топкая веревка, шнурок – nazik ip), “гольный” (неимуший, бедный, нищий – kasıb), “грядущка” (спинка тарантаса, саней – üstüörtülü arabanın, xizəyin arxası), “гунья” (лохмотья, худая, ветхая, истасканная одежда – köhnə paltar), “домовина” (гроб – tabut), “дратва” (провода – tel), “ерик” (приток реки – çaуın qolu), “жалмерка” (замужняя казачка, муж которой находится на службе – эri xidmətdə olan kazak qadını), “завеска” (женский фартук – qadın döşlüyü), “займище” (заливной луг – suvarılmış çəmənlіk), “зябь” (целина – хам torraq), “каймак” (сливки с топленого молока, пенки – qaутаq), “карша” (затонувшее дерево (бревно, пень – çaуда batmış ağас), “занесенное песком”, “коловерт” (водоворот, пучина – girdab, burulğan), “кошевка” (легкие сани – yüngül, хизək), “крыга” (льдина – buz), “кулага” (лапша с сушеной вишней – qurudulmuş vişnəylə bişmiş əriştə), курень (дом, хата – ev), “левада” (рощица при усадьбе – malikanə уахınlığıнда çəmənlіk), “люшня” (часть арбы – arabanın hissəsi), “лякаться” (пугаться – hürkmək, qorхmaq), “шакуха” (жмыхи, выжимки из семян подсолнуха, конопли, мака и т.д. – günəбахан, çətənə və s. toxumundan jımix), “манерка” 1) резная узорная доска для набивки тканей – parça sərmək üçün kəsilmiş taxta; 2) молодка, толодая, привлекательная женщина – sazibədar qadın), “маштаковский” (приземистый, крепкий – bərk, möhkəm), “мирошник” (мельник-dəуірmançı), “музга” (небольшое озеро, болотце-balаса göl, pohur), “обдонье” (обдожная гора – Don уахınlığıнда dağ), “местность, примыкающая к Дону – Dona уахın yer”, “обыденки” (в один

день, за один день – *bir gün, bir günə*), “односум” (товарищ по службе – *xidmət yoldaşı*), “пернач” (знак атаманской власти, вид булавы – *ataman hakimiyyətini bildirən işarə*), “пластуны” (пещие части в казачьем войске – *kazak ordusunda piyadalar*), “подземка” (печурка, дымоход которой идет под полом – *döşəmə altıyla gedən soba*). “почунеть” (прийти в себя, опомниться – *özünə gəlmə*), “пригорнуть” (приласкать – *əzizləmək*), “прясло” (звено изгороди, колено забора, плетень – *hasarın əyrisi*), “саква” (передняя сума седла – *uəhərin ön çantası*), “сиберик” (куст; жесткое колючее растение – *bərk dalayıcı bitki*), “сидельцы” (казаки, поочередно обязанные отдежурить свой день в правлении станицы – *stanitsa idarəsində növbə çəkən kazaklar*), “стодол” (сарай, навес для повозок и скота – *mal-qara, araba üçün tövlə*), “стожары” (созвездие Плеяд, или созвездие Медведицы), “стор” (ледоход – *buzqıran*), “стремя” (стержень реки, быстрина, русло – *çayın iti axan istiqaməti*), “сула” (судак – *suf balığı*), “теклина” (течение, ложе реки – *çayın axını*), “толока” (место выпаса скота – *heyvanlar oturmaq üçün yer*), “улет” (отведенной семье участок луга для покоса – *ailəyə biçin üçün ayrılmış yer*), “ухналь” (подковный гвоздь – *nal, nuxı*), “худоба” (скот – *heyvan*), “цибарка” (ведро – *vedrə*), “чакан” (болотное растение, употребляется на Дону как кровельный материал – *Donda dam örtüyü üçün istifadə edilən nohur bitkisi*), “чепура” (цапля – *vağ*), “чебак” (лещь – *balıq*), “чикилять” (хромать – *axsamaq*), “чумбур” (ремень, держащий оглобли на седелке – *əskeşdə qayıışı saxlayan*), “чупринистый” (с пышным чубом), “шворка” (бечевка, шнурок, веревка – *şnur, ip*), “юрт” (казачья станица со всеми землями и населением – *kazak stanitsasına aid bütün yer və əhali*).

Adları çəkilən müəlliflər tərəfindən seçilib toplanmış bu dialekt sözlərin mənalərini, əlbəttə ki, rus və kazak dialektlərini dərinədən bilməyən mütərcimin ana dilində doğru-dürüst səsləndirməsi kifayət qədər şübhə doğurur. M.Q. və T.V.Pavlovetslərin bu müşahidələri, əlbəttə, rus xalq dilinin və dialektlərinin məşhur bilicisi V.Dalın “*Böyük rus xalqının canlı dil lüğəti*” və “*Rus xalq danışıq lüğəti*”nə[158] əsaslanaraq verilmişdir.

M.Şoloxov yaradıcılığının tanınmış tədqiqatçısı, professor F.Kuznetsov “Sakit

Don”, “Don hekayələri” və “Oyanmış torpaq” əsərlərinin əsasında dialektizmləri sanballı şəkildə araşdırmaqla, məsələnin əsaslı çözümlünə çalışmışdır [97].

Ümumiyyətlə, Şoloxovun əsərlərində istifadə edilən dialektizmlərlə yaxından tanış olduqda görürük ki, problem kifayət qədər maraqlı olmaqla, bizi daha da məsələlərin dərinliklərinə apara bilir. Məsələn, “Şoloxovun “Oyanmış torpaq” romanındaki bədii nitqdə dialektizmlər” məqaləsi ilə tanış olduqda [192] görürük ki, bu əsərdə “станица”, “глазища” (gözlərlə), “вожжаться” (yəni “vurnuxmaq, qurdalanmaq”), “гутарить” (danışmaq), “глупарь” (səfeh), “ссужал” (əkirdi), “пособлял” (otarırdı), “аржаной” (ржаной – çovdar), “пахмурный” (пасмурный – buludlu), “комарь” (комар – ağsaqanad), “измывание” (издевательство – ələ salma), “тегло” (işlək heyvan), “щербатый” (ağzın ön tərəfindən bir neçə çatışmayan diş) və s. kimi dialekt leksikasının müxtəlif tərəflərinin öyrənilməsi M.Şoloxovun “Oyanmış torpaq” romanının tərcüməsindəki uğur və uğursuzluqların ortaya çıxarılması üçün münbit zəmin yarada bilir. Çünki geniş mənada yazıcının dilinə hələ lap uşaqılıq illərindən daxil olan dialektizmlər, heç şübhəsiz ki, onun əsərlərinin mətninə də təsadüfən düşə bilməzdi. Məhz elə bu keyfiyyətinə görə də M.Şoloxovun dili XX əsr rus və dünya ədəbiyyatının ən maraqlı hadisələrindən biridir.

Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasında dialektizmlərdən kifayət qədər geniş istifadə olunması əsərin etnik-milli ənənəyə daha çox bağlılığını əks etdirir. Orijinalda oxuyuruq: “Спробуем возле этой карши, где надысь сидели” [185, s.33]. Cahanbaxş bu frazanı Azərbaycan oxucusuna aşağıdakı kimi təqdim edir: “*Bu günlərdə oturduğumuz yerə, suya batmış kötüyün yanına sür*” [69, s.20]. Mütərcim “надысь” dialektizmi (bu yaxınlarda, bu günlərdə) müəyyən dərəcədə doğru tərcümə etsə də, mətnə həmin parçada yer almamış “suya batmış kötüyün yanına sür” söz birləşməsinə əlavə edir. Bu isə mütərcimə haqq qazandıra bilməz. Yaxud orijinaldakı “*В бричку после первой же корменски запрягли двухвершикового Христонинного коня и Степановного вороного*” [209, s.50]. Cahanbaxş “*Atlar ilk dəfə yemləndikdən sonra Xristonyanın iki verşok atı ilə Stepanın qara atına qoşdular*” [69, s.43]. Mütərcim realinin tərcüməsinə əsasən düzgün nail olmaqla, həm də mətnin aşağı hissəsində iki verşok at “*boyu iki arşın iki verşok olan at. Kazak çar ordusuna boyu ən azı iki arşın,*

yarım verşok olan öz atı ilə gəlməli idi” fikrini əlavə etməklə, tərcümə oxucusunu əsərin mahiyyətinə cəlb edə bilər. Bununla belə, mütərcim “бричка” ifadəsini parçada yetərinə əridə bilmir. Həmin cümlənin əvvəlinə “qoşqu” sözü əlavə edilsəydi, bu, daha adekvat səslənə bilərdi.

Yeri gəlmişkən söyləyək ki, dialektizmlərin Şoloxovun nəinki bəhs etdiyimiz əsərində, həm də digərlərində işlədilməsi yazıçının kazak stanitsasının həyatından bəhs etməklə, personajların dilində istifadə edir, yerli nitqin gerçəkliyindən daha realistsinə yararlanmaqla, əsərin dilini zənginləşdirməyə müvəffəq olur. Qeyd edək ki, M.Qorki, L.Leonov, F.Panfyerov və digərləri kimi M.Şoloxovun da əsərlərində dialektizmlərə yer verilməsi bədii ifadəliliyin gücləndirilməsi məqsədi ilə edilmişdir. A.Serafimoviç hələ 1920-ci illərdə Şoloxovun “Don hekayələri”nin dili haqqında aşağıdakıları yazırdı: *“Yoldaş Şoloxovun hekayələri səhra gülü kimi canlı olaraq göz önünə gəlir. Sadə nəql olunanlar adamın gözü önündə dayanır. Bu, obrazlı deyil, elə bir rəngli dildir ki, bu dildə kazaklar danışirlar. Yığcam, yığcamlıq həyatla gerçəklik və həqiqətlə doludur...”* [178]. Şoloxov əsərlərindəki başlıca personajlar Don kazakları olmaqla, onların nitqində Don ləhcəsinin xüsusiyyətləri öz əksini tapır.

“А что атаман не забастует нас за то, что без всякого стало быть, дозволения начнем курган потрошить?” [208, c.53].

Cahanbaxş bu ibarəni aşağıdakı kimi tərcümə etməyə üstünlük verir: *“Bəs biz heç kəsdən icazə almadan, özbaşımıza bu tərəni qazmağa başlasaq, ataman bunun üstündə bizə divan tutmazmı?”* [69, s.47].

Rus və Azərbaycan dillərinin üslubiyyatının struktur-kompozisiya cəhətdən fərqli olduğunu qəbul etməklə, həm də mütərcimin burada etdiyi inversiyalar, fikrimizcə, bir sıra hallarda özünü doğrultmur. Məlum olduğu kimi, dialektizmlər fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik, etnoqrafik, semantik və s. ola bilər. Onlardan hər birinin həm orijinal, həm də tərcümədə maraqlı mənzərələrini izləmək də çox şey verə bilərdi.

Cahanbaxşın Şoloxovun əsərlərində yer almış realilərin tərcüməsində ümumi mətn altında səhifələrin əmək yazılarında verdiyi izahlar (bunlar ataman, stanitsa atamanı, ordu atamanı, döyüş atamanı, podporuçik, kornet, xorunjiy, poruçik, sotnik, ştabs-kapitan, ştab-rotmistr, podyasaul, kapitan, rotmistr və s. bağlı) mətnin tərcümə

oxucusuna əlavə imkanlar vermək baxımından əhəmiyyətli yanaşma hesab edilməlidir. M.Şoloxovun əsərlərində istifadə edilən dialektizmlərin ən çoxunu etnoqrafik dialektizmlər təşkil edir. Bunlar geyim adları – soroçka, şuşun, zaviçka (fartuk – döş-lük), məişət əşyaları – moxotka (səhəng), tues (qab) və s. nümunə kimi göstərə bilərik. *“Etnoqrafik dialektizmlər əksər hallarda Şoloxovun əsərlərinin dilində o zaman istifadə olunur ki, onları daha uğurlu sinonimlərlə əvəz etmək olur”* [198].

Onu da söyləyək ki, M.Şoloxovun əsərlərinin dili həmin mətnlərdə təsvir olunmuş insanların dilini əks etdirir. Yazıçı əsərlərini yaradarkən onların içində öz qəhrəmanlarının özünəməxsus xarakterlərini möhürləməyə müvəffəq olmuşdur. Tədqiqat prosesində biz Azərbaycan mütərcimlərinin Şoloxovun əsərlərinin tərcüməsində, xüsusən realilərin, ekvivalentsiz leksikanın verilməsində xeyli çətinliklərin olduğunu ortaya çıxara bildik. Çünki hər bir tərcümə işinin ən başlıca yekunu onun keyfiyyət və səviyyə məsələsi ilə bağlı olur. Tərcümə yanaşmalarını təhlil etdikcə biz yaxşı tərcümə, “adekvat tərcümə”, “ekvivalent tərcümə” kimi ibarələrdən istifadə etsək də, Cahanbaxş, B.Musayev, Ə.Abbasov və başqalarının tərcümələrində Şoloxov əsərlərinin dilimizdə səsləndirilməsində bir sıra qüsurlarla da rastlaşdıq. Bu isə onu sübut edir ki, Şoloxov əsərlərindəki realilərin tərcüməsi və onların araşdırılması hələ də istənilən səviyyədə deyildir. Onların daha adekvat tərcüməsi milli tərcümə təsərrüfatımızın və tərcüməşünaslığımızın qarşısında dayanan problemlərdəndir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr tədqiqatçının “Природа и пейзаж в “Донских рассказах” М.Шолохова и их передача в азербайджанских переводах”, “Mixail Aleksandroviç Şoloxovun “İnsanın taleyi” əsəri Azərbaycan dilində”, “Mixail Şoloxovun “Don hekayələri” və “İnsanın taleyi” povestinin Azərbaycan tərcümələrində milli özünəməxsusluğun təsviri”, “Mixail Şoloxovun “Sakitt Don” roman epopeyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsiylə bağlı qeydlər”, “Переводы и переводчики М.А.Шолохова в Азербайджане”, “Mixail Şoloxov yaradıcılığı Azərbaycan tərcümələrində”, “Mixail Şoloxovun “Sakit Don” əsərinin tərcüməsində linqvopoetik xüsusiyyətlər və orijinala yaxınlıq problemi” adlı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

“Mixail Şoloxov yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda aparılan tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxardı.

Müəyyənləşdirdik ki, XX əsr rus nəsrinin ən görkəmli nümayəndəsi M.Şoloxovun yaradıcı irsi kifayət qədər monumentallığı ilə fərqlənməklə, nəinki doğma ədəbiyyatın inkişafına, həm də digər xalqların bədii təfəkkür tərzinə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Ədəbiyyata qədəm qoyduğu ilk əsərləri ilə (“Don hekayələri”, “Xal”, “Naxırçı”, “Mavi çöl”, “Qulun”, “İlyuxa” və s.) yazıçı və tənqidçilərin nəzər-diqqətini cəlb etmiş gənc Şoloxov az keçməmiş rus xalqının, Don kazaklarının taleyində dönüş nöqtəsi olan epoxal problemləri əks etdirməklə, 1925-ci ildən başlayaraq “Sakit Don”, ondan yeddi il sonra isə “Oyanmış torpaq” romanlarını ortaya qoymuşdur. Şoloxovun əsərlərini digər istedadlı yazıçılardan belə bir cəhət fərqləndirir ki, onun bütün əsərləri, demək olar ki, bu və ya digər şəkildə mövzu və süjet baxımından biri digərini və tamamlamaq məqsədini daşımaqdadır. Gənc Şoloxov haqqında A.Serafimoviç, M.Qorki, A.Fadeyev və digər məşhur rus yazıçıları böyük ümidlə danışıq, onun əsərlərinin əksəriyyəti ideya-mövzularının, yaradılan xarakterlərinin, situasiyalarının, mürəkkəb konfliktlərinin, dil-üslub xüsusiyyətlərinin orijinallığına görə, demək olar ki, nəşr olunduğu vaxtlardan tənqidçi və mütərcimlərin diqqətini cəlb etmiş, dünya xalqlarının dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başlamışdır. Hekayələrindən tutmuş “Sakit Don” roman epopeyası və digərlərinə qədər əsərlərinin hamısında xalq taleyi, milli tarix, rus millətinin Don kazakları subetnosunun etnik düşüncəsi, mənəviyyatı, əxlaq dəyərləri, adət-ənənələri, Dünya müharibəsi, Vətəndaş müharibəsi, inqilab illəri, Böyük Vətən Müharibəsi, kollektivləşmə, kolxoz quruculuğu, sinfi mübarizənin yaratdığı çətin sınaqlarda kazak ukladının dağılması bütün gərginliyi və drammatizmi ilə təsvir olunmuşdur. Onun əsərlərində sevgi və nifrət, sevinc və məyusluq yanaşı addımlayır. Şoloxov kəndli-kazak nitqinin koloritini ifadəli və görkəmli təqdim etməklə, ecazkar təbiət və peyzaj mənzərələri fonunda yadda qalan obrazlar və qəhrəmanlar qalereyası yaratmışdır. Onun hekayələrinin qəhrəmanları olmaqla, həm də müxtəlif xarakterli insanlardır. Bu əsərlərin hamısında kazak düşüncəsinin

təcəssümü ortadadır. Şoloxovun əsərlərindəki bir sıra personajların Donda yaşamış real prototipləri vardır. “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq” kimi monumental romanlarında, “İnsanın taleyi”, “Nifrət fənni”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” kimi əsərlərində faciəviliklə dramatism oxucunun ovqatını tarıma çəkmək, onun düşüncəsini haldan-hala salmaq baxımından qeyri-adi baxış ortaya qoymaqladır.

Öz varlığını xalq varlığından kənarında təsəvvür etməyən sənətkar kəzakların folklor, mərasim dünyasını, onların həyatında yer almış gülüş və komik səhnələri də müəllif əsərlərinin məzmun və mahiyyətinə böyük məharətlə oturma bilib, maraqlı bədii bir aləm yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Yazıcının əsərlərinin mətnindəki personajların, nitq strukturunda dialoqlardan istifadəyə geniş yer verməsi, onun özü ilə cəmiyyət, cəmiyyətin ayrı-ayrı nümayəndələri ilə qurduğu mükəllimələr xüsusi estetik mahiyyət daşımışdır.

Şoloxov yaradıcılığının digər mühüm bir cəhəti əsərlərində psixologizmdən yetərincə yararlanma bacarığıdır. Bu baxımdan Qriqori, Aksinya, Natalya və digər obrazların müəllif tərəfindən işlənməsi xüsusilə diqqət çəkəndir. Bu müstəvidə müəllifin müqayisələrə, məsələn, Qriqorinin qurdla müqayisəsi, onun mifoloji və nağıl qəhrəmanlarına bənzədilməsi və s. biz nəinki “Sakit Don” romanının baş qəhrəmanının timsalında, həm də Panteley Melexov, Pyotr Melexov, Darya Melexova, Natalya Melexova, Dünyəşə Melexova, Mişatka Melexov və başqaları ilə də bağlı görürük.

Dünyəşə məşhur olan M.Şoloxov yaradıcılığı Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq məlumdur. Bu, bir tərəfdən, Azərbaycan ziyalılarının onun yaradıcılığı ilə orijinalda tanış olmaları ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, mütərcimlərimiz C.Cahanbaxş, B.Musayev, H.Şərif, Ə.Abbasov və digərlərinin köməyi ilə əsərlərinin tərcümələrdə oxucularımızın ixtiyarına verilməsi sayəsində baş vermişdir. 30-cu illərdən başlayaraq, 40-80-ci illərdə (bundan sonra bu sahədə bir qədər durğunluq hissi olunsada), 2000-ci illərin ilk onilliyindən Şoloxov yaradıcılığına, onun Azərbaycanla əlaqələrinə, əsərlərinin ölkəmizdə mənimsənilməsi ilə bağlı məsələlərə yenidən diqqət artırılmışdır. Şoloxovun ədəbi irsinin Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığına mövzu, ideya, obrazlar aləmi səviyyəsində, habelə qəhrəmanlarının ori-

jinallığı baxımından təsirigörkəmli yazıçılarımız M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, S.Rəhimov, Mir Cəlal, M.Hüseyn, İ.Şıxlı kimi görkəmli yazıçılarımızın yaradıcılığında işlənmiş əsərləri mütərcimlər Cahanbaxş, H.Şərif, B.Musayev və başqalarının diqqətini cəlb etmiş, ədəbiyyatşünaslar M.Arif, A.Alməmmədov, P.Xəlilov, H.Babayev, S.Əsədullayev, G.Sultanova, Ş.Qurbanov, İ.Həbibbəyli, T.Cəfərov, X.Əliyev, H.Orucəli və s. tərəfindən tədqiq edilmiş rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin intensivləşməsində onun əsərlərinin təsirindən danışılmış, müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. O cümlədən, təsir problemi oxşar mövzuların təkrarlı açılmasında deyil, oxşar yazıçı yanaşmasında və eyni zamanda, fərdi üslubda təsvir edilməsi ilə bağlı təqdim edilir. Əslində söhbət müqayisəli-tipoloji təhlildən gedir.

Şoloxovun Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığına təsiri heç də mexaniki yox, reseptiv (yaradıcı mənimsəmə) yolu ilə getmişdir. Şoloxovla Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı fərqli maneralarda getsə də, Ə.Vəliyev, M.Hüseyn, M.Cəlal, M.İbrahimov, İ.Şıxlı və başqalarının da əsərlərində mövcud epoxanın, ictimai-siyasi mühitin, mədəni-mənəvi münasibətlərin bədii əksi mövzu və problematika baxımından oxşarlıq təşkil etsə də, cəmiyyətdəki ailə-əxlaq, tarixi keçmişə münasibət kontekstində özünəməxsusluq da vurğulanmaqdadır ki, milli tarixi amillərlə şərtlənir. Bu məqamlar tədqiqat işində müqayisəli-tipoloji şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, məsələn, ilk baxışda qərribə görünsə də, M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasının xeyli məqamları ilə İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanları arasında tipoloji paralellər aparılmışdır.

Dissertasiya işinin ən mühüm hissəsini Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələri üzərində aparılmış müşahidələr təşkil edir: “Cavan qartal kimi qanad açan” (M.Qorki) Şoloxovun bədii istedadının vurğunu olan Cahanbaxş, Ə.Abbasov, H.Şərif, A.Quliyev, N.Əbdürrəhmanlı və başqaları onun əsərlərinin Azərbaycan oxucularına çatdırmasında xeyli zəhmət sərf etmişlər. Böyük rus ədibinin nəinki erkən yaradıcılıq nümunələri – “Don hekayələri”nə daxil edilmiş əsərləri, həm də “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “Nifrət fənni”, “İnsanın taleyi”, “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” kimi əsərləri tərcümə olunaraq Azərbaycan oxucusuna təqdim edilmişdir. Şoloxovun ədəbi-bədii irsi Azərbaycanda geniş yayılsa da, bu irsin elmi-

nəzəri müstəvidə təhlili yalnız Y.Hüseynovun “Sakit Don” romanının dilimizə tərcüməsi kontekstində yazdığı dissertasiyada araşdırılmış, problemin bəzi aspektləri diqqətdən kənar qalmışdır. Buna görə də məhz bu dissertasiyada biz Şoloxovun ədəbi-bədii irsinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və tərcümələri kontekstində təhlillərə cəlb edilməsini nəinki mütərcimlərin yalnız öz xalqı qarşısında, həm də əsərini tərcümə etdiyi ədibin xalqı qarşısında məsuliyyət daşdığına diqqət çəkilmiş, onun tərcüməsi orijinaldakı tarixin, etnik düşüncənin, milli mənafehin, mədəniyyətin etnoqrafik cizgilərinin, xalq həyatının, onun folklor dünyasının, dil stixiyasının, idiom və realilərin, atalar sözü, frazeoloji birləşmələr, ifadələr, zərbi-məsəllər və s. adekvat verilməsinin elmi-nəzəri və praktik yöndən izahını verməyə çalışmışıq.

Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesində orijinalın etnik-milləti və bədii-estetik özünəməxsusluğunun saxlanması mühüm məsələ olduğundan onun yaradılması model, forma kimi yox, müəllif yaradıcılığının atributu kimi çıxış etməli idi. Buna görə də tərcümələrdə orijinaldakı obrazların, onların portretlərinin xarakterinin, müəllif mövqeyinin dilimizdə yaradılması, milli mədəniyyət sferaları, etnik mentalitet öz relyefliliyi ilə əks olunmalı idi. Məhz bu səbəbdən biz C.Cahanbaxş, Ə.Abbasov, H.Şərif, B.Musayev, A.Quliyev, N.Əbdürrəhmanlı və başqalarının tərcümələrini dəyərləndirilərkən onlarda qorunub saxlanmış etnik-milləti keyfiyyətlər, milli-psixoloji ovqat, qəhrəmanların daxili və zahirə əlamətləri, Azərbaycan mətnlərində orijinalda yer almış rəngarəng dil vasitələrinin (dialekt, vulqarizm, jarqon) verilməsi üsulları, ifadələrin obrazlılığı, dilin leksikası, sintaksisin özünəməxsusluğu, üslubun zənginləşməsi və s. məqamlar üzərində dayanıb onları incələməyə çalışdıq. Bütün bunlardan danışarkən biz Şoloxovun əsərlərində işlədilmiş milli realilər və onların tərcümədə verilmə prinsiplərini nəzərdən keçirdik. Çünki məhz realilərdə dillər və mədəniyyətlər arasında fərqlilik, özünəməxsusluq özünü büruzə verdiyindən tərcümədə milli-etnoqrafik xüsusiyyətlərinin saxlanılmasına cəhd edilən zaman xeyli problemlər ortaya çıxır. Məsələnin bu müstəvidə həlli də xeyli çətinliklərlə bağlıdır. Bir sıra alimlər realiləri dilin tərkibinə daxil etməyib (məs. A.Fyodorov), onları ekstralingvistik sahə kimi, dil ilə yox, obyektlərin təsviri ilə bağlayırlar, digərləri (Y.Vereşşaqin, V.Kostomarov,

V.Vinoqradov) realiləri sadəcə hər hansı xalqın fon biliklərini əks etdirən həyat mənzərələri, üçüncü qisim tədqiqatçılar isə (S.Vlaxov, S.Florin və s.) hər bir xalqın həyatı üçün (məişət, mədəniyyət, sosial-tarixi inkişaf və s.) xarakterik olub, digər xalqa tanış olmayan söz, söz birləşmələri adlandırmaqla, milli kolorit daşıyıcıları, digər dillərdə ekvivalenti olmayan vahidlər kimi nəzərdən keçirirlər, həm də onların tərcümə olunmasında israrlıdırlar. Buna görə də, M.Şoloxov yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcümələrində belə ekvivalentsiz leksikanın Cahanbaxş, B.Musayev, H.Şərif, Ə.Abbasov, A.Quliyev, N.Əbdürrəhmanlı tərəfindən verilməsi üzərində diqqətimizi cəmləşdirib, fikirlərimizi ümumiləşdirməyə çalışarkən, uğurlarla yanaşı, xeyli uyğunsuzluqlarla qarşılaşarkən müvafiq tövsiyələrimizi təqdim etmişik ki, gələcəkdə Şoloxovdan ediləcək tərcümələrdə həmin səhvlərin təkrarlanmasına yol verilməsin.

Bütün qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycanda Şoloxov yaradıcılığına xeyli diqqət yetirilsə də, böyük ədibin əsərlərinin dilimizə tərcümələrində bir sıra nəzərə-çarpacaq çatışmazlıqlara da rast gəlinməkdədir. Odur ki, Şoloxov kimi yaradıcılığı etnik-milli kolorit və keyfiyyətlərlə zəngin olan müəllifin əsərlərinin tərcümələrinin səviyyəsinin qaldırılmasına ehtiyac duyulmaqdadır. Hesab edirik ki, nəhəng rus yazıçısı M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilində olan böyük tərcümə tarixi təcrübəsini qiymətləndirərkən, eyni zamanda inanırıq ki, mütəcimlər tədqiq edilən təcrübə əsasında M.Şoloxovun yaradıcılığı üzərində təkmilləşdirmə işini davam etdirəcəklər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev, C. [və b.] Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı :Ali məktəblər üçün dərslik [2 cilddə] / – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2 c. – 2007. – 564 s.
2. Alməmmədov, A. “Sakit Don”un coşqun adamları // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1975, 24 may. – s. 4-5.
3. Alməmmədov, A. Mixail Aleksandroviç Şoloxov /– Bakı: Elm, – 1975. – 50 s.
4. Arif, M. Seçilmiş əsərləri [3 cilddə] / – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, – c.1. – 1967. – 617 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Sovet dövrü [3 cilddə] / – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, – c.2. – 1957. – 559 s.
6. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi [2cilddə]. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – c.2 , – 1967. – 499 s.
7. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi [2 cilddə]. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – c.2, – 1967. – 636 s.
8. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Maarif, – 1988. – 540 s.
9. Böyük sovet ədibi. M.A.Şoloxovun anadan olmasının 50 illiyi münasibəti ilə // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1955, 21 may. – s. 1.
10. Xəlilov, B. “Əbədiyaşar ədəbiyyat”/ – Bakı, “Adiloğlu”, – 2016. – 202 s.
11. Cavadzadə, C. M.A.Şoloxov // Ədəbiyyat qəzeti, – 1938, 6 iyul.
12. Cahanbaxşın Şoloxova məktubu // Ədəbiyyat qəzeti, – 1939, 26 avqust.
13. Cəfərov, M.C. Sənət yollarında / N. Cəfərov. – Bakı: Gənclik, – 1975. – 366 s.
14. Cəfərov, N. Klassiklərdən müasirlərə / N. Cəfərov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. – 272 s.
15. Cəfərov, T.(Vəlixanlı). Mixail Şoloxov və onun “Sakit Don” epopeyası // Şoloxov, M.A. Sakit Don. [Birinci kitab] // T. Cəfərov. – Bakı: Avrasiya Press, – 2006. – s. 4-12.

16. Elçin. Şoloxov haqqında söz // Şoloxov M.A. Seçilmiş əsərləri. Povest və hekayələr / Elçin. – Bakı: Avrasiya Press, – 2007. – s. 4.
17. Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [3 cildə]. – Bakı: – c. 2. – 2010. – 436 s.
18. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 552 s.
19. Əlişanoğlu, T. Əsrdən doğan nəsr / T. Əlişanoğlu. – Bakı: Elm, – 1999. – 115 s.
20. Əliyev, X. İnsan haqqında poema // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 24 may. – s. 7.
21. Əsədullayev, S. Böyük realist və humanist sənətkar // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1985, 24 may. – s. 4.
22. Əsədullayev, S. Mixail Şoloxov // Elm və həyat, – 1975. № 4. – s. 10-12.
23. Əzimov, C. Bədii ədəbiyyatın tərcümə keyfiyyətini yüksəltməli // Kommunist, – 1951, 3 noyabr. – s. 2.
24. Heydər Əliyev tərcümə sahəsinin əhəmiyyəti haqqında. Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı nitqindən. 12 iyun 1981-ci il. // <https://aztc.gov.az/az/posts/id: 946>
25. Həbibbəyli, İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Ə. Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 689 s.
26. Hüseynoğlu, T. Söz – tarixin yuvası / T.Hüseynoğlu. – Bakı: Azər nəşr, – 2000. – 166 s.
27. Hüseynov, Y. “Sakit Don” romanının tərcüməsi haqqında qeydlər // Azərbaycan müəllimi, – 1985, 29 aprel. – s. 4.
28. Xəlilov, Ə. Dünya ədəbiyyatı / Ə. Xəlilov. – Bakı: Bilik, – 2013. – 528 s.
29. Xəlilov, P. Xalq taleyi və sənətkar// Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 24 may – s.2
30. Xəlilov, P. Mixail Şoloxov // Azərbaycan jurn, – 1975. № 4. – s. 66-74.
31. Xəndan, C. Əsərlərin yüksək keyfiyyətli tərcüməsi uğrunda // Ədəbiyyat qəzeti, – 1951, 17 oktyabr. – s. 4.
32. İbrahimov, M. Dahi söz ustası // Kommunist qəzeti, – 1975, 20 may. – s. 3.
33. İbrahimov, M. Əsrin dastanı // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 24 may. – s. 2.
34. İbrahimov, M. Həqiqətin və gözəlliyin qanunları ilə // Azərbaycan jurnalı, –

1971. № 7. S.3

35. İbrahimov, M. M.Şoloxovun “Sakit Don” romanının tərcüməsi haqqında. – 27.III.1963-cü il (arxiv).
36. İsmayılov, Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı / – Bakı: Elm, – 1975. – 234 s.
37. Quliyev, M. “Sakit Don”un tərcüməsi haqqında // Ədəbiyyat qəzeti, – 1936, 29 fevral – s. 5.
38. Qurbanov, Ş. Rus torpağının iftixarı // Kommunist qəzeti, – 1980, 2 may. – s. 2.
39. M.A.Şoloxovun anadan olmasının 70-illiyi şərəfinə // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 1 fevral. – s. 2.
40. Məmmədzadə, S. Nəğməli sahil // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 24 may. – s. 5.
41. Mustafazadə, A. Tərcümə və tərcüməçi yeni mərhələdə // Tərcümə sənəti (Məqalələr məcmuəsi) / – Bakı: Elm, – 1990. – s. 54-58.
42. Nəbiyev, B. Müqəddimə. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. [2 cildə] – Bakı: Azər nəşr, – c.1. – 1971. – s. 3-6.
43. Nəcəfova, M. Oxucuların sevimlisi // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 24 may. – s. 7.
44. Orucəli, H. Yubiley sərgisi // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 24 may. – s. 7.
45. Rəfili, M. Bədii tərcümə haqqında // Ədəbiyyat qəzeti, – 1951, 17 oktyabr. – s. 2.
46. Salamoğlu, T. Azərbaycan ədəbiyyatının müasir problemləri. Elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi məqalələri / – Bakı: E.L NPŞ MMC, – 2014. – 512 s.
47. Salamoğlu, T. Mir Cəlal nəsrinə və müasirlik (metodoloji münasibət kontekstində) / – Bakı: Orxan NPM, – 2018. – 136 s.
48. Salamoğlu, T. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı/ – Bakı: E.L Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti, – 2012. – 314 s.
49. Seyidov, Y. Mehdi Hüseynin yaradıcılıq yolu: / (filologiya elmləri doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / – Bakı, – 1970
50. Səmədova, L. Tərcümə mətninin redaktəsi / – Bakı: Sabah, – 2016. – 194 c.
51. Sovet dövrünün böyük salnaməçisi. M.A.Şoloxovun anadan olmasının 80 illiyinə həsr edilmiş yığıncaq // Ədəbiyyat və incəsənət”, – 1985, 31 may. – s. 1.
52. Sultanova, G. Tərcümələr və rəylər: “İnsanın taleyi” // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 24 may. – s. 10.

53. Şərif, H. Ona minnətdarlıq // Ədəbiyyat və incəsənət, – 1975, 24 may. – s. 6.
54. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri. Tərt. ed. Elçin Şıxlı; Ön sözün müəllifi: İntiqam Qasımzadə [2 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 408 s.
55. Şoloxov, M. Nifrət dərsi. Tərc. ed. M.Quluzadə / – Bakı: SSRİ XMK hərbi nəşriyyatı, – 1942. – 439 s.
56. Şoloxov, M. Oyanmış torpaq. Tərc. ed. C.Cahanbaxş / – Bakı: Azərnəşr, – 1935. – 345 s.
57. Şoloxov, M. Oyanmış torpaq. Tərc. ed. C.Cahanbaxş [8 cildə] / – Bakı: Azərnəşr, - c. 6. – 1967. – 391 s.
58. Şoloxov, M. Povest və hekayələr / – Bakı: Avrasiya Press, – 2007. – 360 s.
59. Şoloxov, M. Pulemyot komandası. – Bakı: Uşaq və gənclik ədəbiyyatı nəşriyyatı, – 1941. – 38 s.
60. Şoloxov, M. Sakit Don. “Qızıl əsgər kitabxanası” [1-ci kitab] / – Bakı: Azərnəşr, – 1950. – 397 s.
61. Şoloxov, M. Sakit Don. “Qızıl əsgər kitabxanası” [2-ci kitab] / – Bakı: Azərnəşr, – 1950. – 467 s.
62. Şoloxov, M. Sakit Don. “Qızıl əsgər kitabxanası”. Sakit Don. [3-cü kitab] / – Bakı: Azərnəşr, – 1949. – 537 s.
63. Şoloxov, M. Sakit Don. Tərc. ed. C.Cahanbaxş [1-ci kitab] / – Bakı: Azərnəşr, – 1935. – 430 s.
64. Şoloxov, M. Sakit Don. Tərc. ed. C.Cahanbaxş [2-ci kitab] / – Bakı: Azərnəşr, – 1936. – 457 s.
65. Şoloxov, M. Sakit Don. Tərc. ed. C.Cavadzadə [Dördüncü kitab] / – Bakı: Avrasiya Press, – 2006. – 496 s.
66. Şoloxov, M. Sakit Don. Tərc. ed. C.Cavadzadə [Üçüncü kitab] / – Bakı: Avrasiya Press, – 2006. – 432 s.
67. Şoloxov, M. Seçilmiş əsərləri. Hekayələr, oçerklər, felyetonlar, çıxışlar. Tərc. ed. H.Şərif / M. Şoloxov . – Bakı: Azərnəşr, – 1968. – 418 s.
68. Şoloxov, M. Seçilmiş əsərləri. Oyanmış torpaq. Tərc. ed. C.Cahanbaxş [8 cildə] / – Bakı: Azərnəşr, – c.7. – 1967. – 439 s.

69. Şoloxov, M. Seçilmiş əsərləri. Sakit Don. Tərc. ed. C.Cahanbaxş [8 cilddə] / M. Şoloxov. – Bakı: Azərnəşr, –c.2, – 1964. – 444 s.
70. Şoloxov, M. Seçilmiş əsərləri. Sakit Don. Tərc. ed. C.Cahanbaxş [8 cilddə] / M. Şoloxov. – Bakı: Azərnəşr, – c. 3, – 1965. – 463 s.
71. Şoloxov, M. Seçilmiş əsərləri. Sakit Don. Tərc. ed. C.Cahanbaxş [8 cilddə] / M. Şoloxov. – Bakı: Azərnəşr, – c.4, – 1965. – 468 s.
72. Şoloxov, M. Seçilmiş əsərləri. Sakit Don. Tərc. ed. C.Cahanbaxş [8 cilddə] / M. Şoloxov. – Bakı: Azərnəşr, – c. 4, – 1966. – 526 s.
73. Şoloxov, M. Seçilmiş əsərləri. Tərc. ed. Ə.Abbasov [8 cilddə] / – Bakı: Azərnəşr, – c.1, – 1963. – 339 s.
74. Şoloxov, M.A. Sakit Don. Tərc. ed. C. Cavadzadə [Birinci kitab] / – Bakı: Avrasiya Press, – 2006. – 429 s.
75. Şoloxov, M.A. Sakit Don. Tərc. ed. C. Cavadzadə [İkinci kitab] / – Bakı: Avrasiya Press, – 2006. – 406 s.
76. Şoloxovşünasların beynəlxalq elmi konfransı keçirilib // Azərbaycan qəzeti, – 2014, 14 sentyabr.
77. Tofiqqızı, E. Krala baş əyməyən sovet yazıçısı // Şoloxov M. Seçilmiş əsərləri / E. Tofiqqızı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – s. 5-9.
78. Vəliyev, Ə. Görkəmli sənətkar // Azərbaycan jurnalı, – 1975. № 4. – s. 80.
79. Yusifov, Y. Əsrimizin böyük salnaməçisi. M.A.Şoloxovun anadan olmasının 80 illiyi // Kommunist, – 1985, 24 may. – s. 3.
80. Yusifova, İ. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrində Səməd Vurğunun rolu // Самед Вургун-110.Материалы научно-практическая конференция, Bakı –2017. 06 dekabr, – s. 57-65.
81. Yusifova, İ. Dünya ədəbiyyatında müharibə mövzusu (Mixail Aleksandroviç Şoloxovun yaradıcılığı əsasında // –Bakı: ELMİ İŞ. Beynəlxalq Elmi jurnal, - 2022, -s. 51-57.
82. Yusifova, İ. M. Şoloxovun həyat və yaradıcılığının diqqətdən kənar qalan səhifələri // Dünya ədəbiyyatı – Elmi baxış, –Bakı:-1/2020,- s.109-112.

83. Yusifova, İ. Mixail Aleksandroviç Şoloxov və İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının müqayisəli-tipoloji təhlili (“Sakit Don” və “Dəli Kür” romanları əsasında) // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – 2019. № 1, – s. 182-186.
84. Yusifova, İ. Mixail Aleksandroviç Şoloxov yaradıcılığında humanizm // – Bakı: Ədəbi Əlaqələr toplusu, – 2017. № 11, – s. 202-206.
85. Yusifova, İ. Mixail Aleksandroviç Şoloxovun “İnsanın taleyi” əsəri Azərbaycan dilində // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2017. №6, – s. 342-347.
86. Yusifova, İ. Mixail Şoloxov yaradıcılığı Azərbaycan tərcümələrində // –Bakı: –Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – 2019. №2, – s.147-151.
87. Yusifova, İ. Mixail Şoloxovun “Don hekayələri” və “İnsanın taleyi” povestinin Azərbaycan tərcümələrində milli özünəməxsusluğun təsviri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2018. №18, – s. 370-378.
88. Yusifova, İ. Mixail Şoloxovun “Sakit Don” roman-epopeyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsiylə bağlı qeydlər // “Mədəniyyətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu” adlı Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: – 2018. 04-05 dekabr, – s. 401-403.
89. Yusifova, İ. Mixail Şoloxovun “Sakit Don” və Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanları // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2018. №14, – s. 298-305.
90. Yusifova, İ. Mixail Şoloxovun əsərləri Azərbaycan ədəbi prosesində // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2016. №11, – s. 395-399.
91. Yusifova, İ. Mixail Şoloxovun əsərlərində zaman və qəhrəman // – Bakı: Ədəbi Əlaqələr toplusu, – 2016. № 10, – s. 259-263.
92. Yusifova, İ. Mixail Şoloxovun qəhrəmanları – dövrünün mübarizləri yaxud qurbanları // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Filologiya məsələləri, – 2015. №9, – s.411-415.
93. Yusifova, İ. Mixail Şoloxovun Sakit Don əsərinin tərcüməsində linqvopoetik

xüsusiyyətlər və orijinala yaxınlıq problemi // –Bakı: ELMİ İŞ. V Beynəlxalq elmi araşdırmalar konfransı, – 24 sentyabr, – 2021, – s. 51-55.

Rus dilində

94. Александрова, Д.И. Сравнение как способ создания художественного образа в романе М.А.Шолохова «Тихий Дон». – «Русский язык в школе», – 2005. № 3, – с. 54-57.
95. Антология азербайджанской поэзии. – Москва: ГИХЛ, – 1939. – 426 с.
96. Бабаев, Т. М.А.Шолохов в Азербайджане // Бабаев Т. Узы дружбы. – Баку: Язычы, – 1981. – с. 48-54.
97. Байрамгулова, Т.Н. Диалектизмы и приемы в романе М. А. Шолохова «Тихий Дон» <https://cyberleninka.ru/article/n/dialektizmy-i-priemy-v-romane-m-a-sholohova-tihiy-don>
98. Балашова, О.Б. Свадьба как прообраз судьбы героев в романе М.А.Шолохова «Тихий Дон». – «Литература в школе», – 2008. № 12, – с. 21-23.
99. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений. [В 13-ти т.] / В.Г. Белинский . – Москва: Изд-во АН СССР, – т. 5. –1954. – 863 с.
100. Биография Михаила Шолохова <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/330194>
101. Биография Михаила Шолохова <https://obrazovaka.ru/alpha/s/sholohov-mikhail-aleksandrovich-sholohov-mihail-aleksandrovich>
102. Велиханова, Ф. История перевода Азербайджана / Ф. Велиханова . – Баку: ЭЛМ, – 1994. – 164 с.
103. Верещагин, Е.М., Костамаров, В.Г. Язык и культура / Е.М. Верещагин. – Москва: Русский язык, – 1983. – 269 с.
104. Виноградов, В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы / В.С. Виноградов. – Москва: Изд-во Моск. Университета, – 1978. – 172 с.
105. Влахов, С., Флорин, С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин – Москва: Международные отношения, – 1980. – 343 с.
106. Воробьева, А.Д. Комическое в массовых сценах романа “Тихий Дон” М.А.Шолохова //«Литература в школе», – 2004. № 6, – с. 49.

107. Вургун, С. Собр. соч. в трех т., т. 3. Москва: Художественная литература, – 1980, – т. 3. – с. 242-245.
108. Габиббейли, И. Михаил Шолохов и Азербайджан // Семья в этнокультурном пространстве России и Азербайджана. – Москва-Баку: 2014. – с. 15-21.
109. Габиббейли, И. Михаил Шолохов и азербайджанская литература. Сборник материалов Международной научной конференции “Изучение творчества М.А.Шолохова на современном этапе: проблемы, концепции, подходы”. «Шолоховские чтения–2014». – Ростов-на-Дону: ЗАО, Книга, – 2014. – с.123-127.
110. Габиббейли, И., Масалов, А., «Семья в этнокультурном пространстве России и Азербайджана» / – Москва, Баку: 2014. – 230 с.
111. Гасанова, Л. Традиции Шолохова в Азербайджане и советских произведениях 30-х годов // Семья в этнокультурном пространстве России и Азербайджана. – с. 37-54.
112. Гордович, К. История отечественной литературы XX века. СПб., – 2000.
113. Гура, В.В. Жизнь и творчество М.А.Шолохова. – Москва: 1980.
114. Гура, В.В. Как создавался «Тихий Дон». – Москва: Советский писатель, – 1980. – с. 225-278.
115. Гура, В.В. Правда жизни и мастерство художника. – Москва: Знание, – 1965. – 46 с.
116. Гусейнов, Я. Роман М.Шолохова «Тихий Дон» на азербайджанском языке и некоторые проблемы художественного перевода. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Баку: 1987. – 26 с.
117. Даглиш, Р. Переводя «Тихий Дон» // Перевод – средство взаимного сближения народов. – Москва: Прогресс, – 1987. – с. 468-472.
118. Дворяшина, Н.А. Мир детства в творчестве М.А.Шолохова. – Литература в школе, – 2007. № 12, – с. 5-8.
119. Диалектизмы в художественной речи - на материале романа М.А. Шолохова «Поднятая целина» https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=466

120. Доле Э. От оригинала к переводу: проблема взаимодействия автора и переводчика <https://moluch.ru/conf/phil/archive/27/2070/>
121. Дрягин, Е.П. Шолохов и многонациональная проза / – Москва: 1967. 280 с.
122. Ейгер, Г.В., Юхт В.Г. Некоторые психолингвистические аспекты процесса перевода научно-технической литературы // Тетради переводчика. Вып. 22 / Г.В. Ейгер, В.Г. Юхт. – Москва: Международные отношения, – 1987. – с. 87-93.
123. Ермолаев, Г.С. Неизвестные исторические источники, «Тихого Дон»а // Русская литература, – 2006. № 4, – с. 184-188.
124. Ершов, Л.Ф. Михаил Шолохов // История русской советской литературы / Л.Ф. Ершов. – Москва: Высшая школа, – 1982. – 343 с.
125. Журавлева, А.А., Ковалева, А.Н. Михаил Шолохов. 3-е изд. Доп / А.А. Журавлева, А.Н. Ковалева. – Москва: 1975. – с. 165-169.
126. Журавлева, А.А., Селиванов, Ф.М. Проза Михаила Шолохова 40-60-х годов XX века в аспекте современности. Учебное пособие / А.А. Журавлева, Ф.М. Селиванов. – Москва: 1989.
127. Залесская, Л.И. Шолохов и развитие советского многонационального романа / Л.И. Залесская. – Москва: Наука, – 1991. – 269 с.
128. Золотоносов, М. – Московские новости, – 1995. № 41.
129. Зуева, Л. Над страницами рассказа «Судьба человека» // Литература в школе, – 1985. № 2, – с. 63-67.
130. Иванов, В. О языковых причинах трудностей перевода художественного текста // Поэтика перевода. Сб. статей. – Москва: Радуга, – 1988. – с. 69-87.
131. Исмаилова, О. Узлы литературной дружбы: Россия и Азербайджан // Семья, – с. 22-35.
132. История русской советской литературы (1917-1940). / Под редакцией проф. А.И.Метченко и проф. С.М.Петрова / . – Москва: Просвещение, – 1975. – 496 с.
133. История русской советской литературы (40-70-е годы). / Под. ред. А.И.Метченко и С.М.Петрова /. – Москва: Просвещение, – 1980. – 496 с.

134. История русской советской литературы. / Под ред. П.Выходцева / – Москва: – Высш. школа, – 1986. – 629 с.
135. Касьянова, К. Особенности русского национального характера / К. Касьянова. – Москва: 1993.
136. Колабинова, Т.И. Репрезентация концепта родина в романе М.А.Шолохова «Тихий Дон» в русской концептосфере. – Вестник ТГПУ, – 2011. № 2.
137. Кононова, С.А. Донская степь как художественное пространство в языке М.А.Шолохова. / Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва: 2007.
138. Кормилов, С.И. М.А.Шолохов // Русская литература XIX-XX веков. [В двух т] / С.И. Кормилов. – Москва: Изд-во Моск. Университета, – т.2. – 2006. – с. 210-238.
139. Кормилов, С.И. Рассказы М.А.Шолохова «Наука ненависти» и «Судьба человека» как произведения своего времени // Вестник Московского Университета. Серия 9. Филология, – 2005. № 3, – с. 9-28.
140. Костин, Е.А. Проблемы войны и мира в «Тихом Доне» М.Шолохова // Русская советская классика / Е.А. Костин . – Ленинград: Наука, – 1989. – 238 с.
141. Котовсков, В. Шолохов-публицист // Звезда, – 1985. № 5, – с. 174-183.
142. Котовсков, В. Шолоховская строка // Новый мир, – 1985. № 5, – с. 229-235.
143. Кухаренко, В.А. Интерпретация текста / В.А. Кухаренко. – Москва: Просвещение, – 1988. – 192 с.
144. Куций О.В. Казачество в творчестве М. А. Шолохова <https://cyberleninka.ru/article/n/kazachestvo-v-tvorchestve-m-a-sholohova>
145. Ларин, Б.А. Эстетика слова и язык писателя. Избр. Статьи / Б.А. Ларин . – Ленинград: Художественная литература, – 1974. – 285 с.
146. Литвинов, В. Михаил Шолохов. Изд. 2-е и доп /– Москва: 1985. – 350 с.
147. Малахова, И.А. Цель перевода // Социокультурные проблемы перевода. Сб. науч. тр. Вып. 8. – Воронеж: Изд-во ВГУ, – 2008. – с. 35-38.
148. Мамедов, Н.Т. Проблемы перевода русской поэзии XX века на азербай-

- джанский язык (1920-1970 гг.) / Автореф. дисс. докт. филол. Наук /. – Баку: 1992. – 38 с.
149. Матушкина, В.И. “Тишина в Тихом Дон”е М.Шолохова // Русская речь, – 2008. № 6, – с. 46-48.
150. Мацай, А. Шолохов и советская многонациональная литература // Журн. Дон, – 1972. № 12, – с. 150-160.
151. Мачульская О.И. Поль Рикёр о проблемах перевода в контексте теории интерпретации // Поль Рикёр – философ диалога. Ред. И.С. Вдовина. М. ИФ РАН, 2008, ст.109
152. Мировое значение творчества Михаила Шолохова. – Москва: Современник, – 1976. – 365 с.
153. Михаил Александрович Шолохов, краткая биография//<https://goldlit.org/sholokhov-biography>
154. Неизвестная автобиография М.А.Шолохова (публикация В.Н.Запевалова) // Русская литература, – 1986. № 4, – с. 196-197.
155. Петелин, В.В. О романе “Поднятая целина” М.А.Шолохова // Литература в школе, – 2007. № 12, – с. 11-16.
156. Погорелов, И. Покушение на Шолохова // Журн. Молодая гвардия, – 1989. № 5, – с. 179-193.
157. Поль, Д.В. Универсальные мотивы и образы в русской реалистической прозе XX века (художественный опыт М.А.Шолохова) / – Москва: 2008. – с. 201-221.
158. Прохорова, В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы / – Москва: Учпедгиз, – 1957. – 80 с.
159. Пулаки П. — Анализ переводов романа М. А. Шолохова «Тихий Дон» на персидский язык (на примере текстов М. Бех-Азина и А. Шамлу) <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-perevodov-romana-m-a-sholohova-tihiy-don-na-persidskiy-yazyk-na-primere-tekstov-m-beh-azina-i-a-shamlu>
160. Пьяных, М. Постижение трагического // Журн. Звезда, – 1989. № 2.
161. Рафили, М. О переводе «Тихого Дон»а // Бакинский рабочий, – 1936, 12

сентября. – с. 3.

162. Речевые формулы прощания в романе М.А. Шолохова «Тихий Дон»
[//https://knowledge.allbest.ru/languages/3c0a65635b2bd79b4c43a88421216c36_0.html#google_vignette](https://knowledge.allbest.ru/languages/3c0a65635b2bd79b4c43a88421216c36_0.html#google_vignette)
163. Ромова О.Н. Понятие «реалия» в ряду других научных терминов в лингвистике//https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/88457/1/m_th_yu.a.minina_2020.pdf
164. Румянцев, В. Критики и литературоведы о «Донских рассказах»<https://www.rummuseum.ru/portal/node/2171>
165. Русская литература XX в /– Баку: Мутарджим, – 1997. – 288 с.
166. Русская литература XX века /– Москва: Просвещение, – 1991. – 351 с.
167. Русская советская классика. Историко-литературные и функциональные аспекты изучения /– Ленинград: Наука, – 1989. – 238 с.
168. Русская советская литература / – Ленинград: Просвещение, – 1988. – 559 с.
169. Русская советская литература 50-70-х годов. Учебное пособие для студентов пед. институтов // В.А.Ковалев, А.И.Метченко, А.И. Хватов. / Под. ред. В.А.Ковалева / – Москва: Просвещение, – 1981. – 224 с.
170. Русская советская литература. / Под. ред. А.А.Журавлевой /. – Ленинград: Просвещение, – 1988. – 559 с.
171. Русско-азербайджанский словарь. [В 3-х т] / – Баку: Элм, – т.1, – 1976. – 605 с.
172. Русско-азербайджанский словарь. Изд. 3-е, испр. [В 3-х т] /– Баку: Гянджлик, – т.3, – 1983. – 555 с.
173. Русско-азербайджанский словарь. Под ред. А.Оружева. [В 3-х т] / – Баку: Элм, – т.2, – 1975. – 712 с.
174. Самедова, Л. Народы связующая нить / Л. Самедова. – Баку: Сабах, – 1980. – 144 с.
175. Саттаров, С. Изучение и анализ творчества Михаила Шолохова в средних и высших учебных заведениях в Азербайджане. // Сб.: Вещенский вестник № 14. Сборник материалов международной научно-практической

- конференции “Изучения творчества М.А.Шолохова на современном этапе: проблемы, концепции, подходы” (“Шолоховские чтения- 2014”) и научных статей. – Ростов-на-Дону: ЗАО. Книга, – 2014. – с. 288-293.
176. Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Изучение творчества М.А.Шолохова на современном этапе: проблемы, концепции, подходы» («Шолоховские чтения–2014»). – Ростов-на-Дону: ЗАО Книга, – 2014.
177. Семенова, С. Мир прозы Михаила Шолохова. От поэтики к миропониманию. – Москва: 2005.
178. Серафимович, А. Предисловие к «Донским рассказам» М.Шолохова. – Москва: 1926.
179. Словарь русских народных говоров / . – Москва–Ленинград: 1965-1995.
180. Слово о Шолохове. Сборник статей / . – Москва: Правда, – 1973. – 542 с.
181. Соболев, А. О переводе образа образом // Вопросы художественного перевода / А. Соболев. – Москва: Советский писатель, – 1955. – с. 259-309.
182. Солдаткина, Я. В. Категория «национального характера» в творчестве М.А.Шолохова. Актуальные проблемы литературоведения // Известия ВГПУ.
183. Солдаткина, Я.В. «Донской сюжет» в творчестве М.А.Шолохова // Русский язык за рубежом, – 2009. № 5, – с. 92-98.
184. Стюфляева, Н.В. Соборный идеал жизни «по совести» и его художественная реализация в романе Шолохова «Тихий Дон» / Н.В. Стюфляев. – Липецк: ЛГПУ, – 2008. – 258 с.
185. Суровцев, Ю. Предисловие. «Судьбы народные» // Шыхлы И. «Буйная Кура» (роман). Перевод с азербайджанского В.Солоухина / Ю. Суровцев. – Москва: Художественная литература, – 1976. – с. 3-12.
186. Томахин, Г.Д. Перевод как межкультурная коммуникация // Перевод и коммуникация /– Москва: Институт языков РАН, – 1997. – с. 129-137.
187. Текст и перевод // В.Н.Комиссаров, Л.А.Черняховская, Л.К.Латышев и др / – Москва: Наука, – 1988. – 188 с.

188. Тихонов, Н. Отечественная война и советская литература // Большевик, – 1944. № 3-4, – с. 28.
189. Токтыбаева, К.А. Казахские реалии и их перевод // Актуальные проблемы теории и практики перевода в контексте современности / – Алматы, – 2000.
190. Файзуллаева, Р. Национальный колорит и художественный перевод / – Ташкент: ФАН, – 1979. – 194 с.
191. Федоров, А. Введение в теорию перевода (второе издание) / – Москва: Изд-во литературы на иностр. языках, – 1958. – 374 с.
192. Федоров, А.В. Основы общей теории перевода / – Москва: Высш. шк., – 1983. – 338 с.
193. Хелемский, Я.А. Из речи в речь... (Фрагменты) // Перевод-средство взаимного сближения народов / – Москва: Прогресс, – 1987. – с. 187-203.
194. Хабин, В.Н. М.А.Шолохов // Очерки истории русской литературы XX в. Выпуск 1 / – Москва: 1995.
195. Хаврук, И.И. Психологизм М.А.Шолохова в раскрытии характеров Аксиньи и Натальи в романе «Тихой Дон» // Русский язык в школе, – 2005. № 3, – с. 58-63.
196. Хайруллин, В.И. Способы передачи артефактов в переводе // Лингвострановедение. Сб. науч. Статей [В 2-ч.] / – Москва: МГИМО-Университет, – 2009, – ч.1. – с. 191-196.
197. Хватов, А. На стержне века (Художественный мир Шолохова). Изд. 2-е, доп / – Москва: Современник, – 1975. – 478 с.
198. Художественный мир Шолохова // https://studme.org/71805/literatura/hudozhestvennyu_sholohova
199. Цвилинг, М.Я. Требования к личности устного переводчика и проблема профессиональной подготовки // Перевод и лингвистика текста / – Москва: 1994. – с. 128-135.
200. Чуковский, К.И. Высокое искусство / – Москва: 1988. – 448 с.
201. Шахмагонов, Ф. Бремя Тихого Дона / – Москва: Молодая гвардия, – 1997. № 5.
202. Шихлы, И. Буйная Кура (роман). Перевод с азербайджанского В.Соло-

- ухина /. – Москва: Художественная литература, – 1976. – 365 с.
203. Шихлы, Исмаил. Буйная Кура: роман.-Москва: Сов. Писатель, 1971.-367 с.
<https://anl.az/el/emb/I.Shixli/www.rsl.ru.htm>
204. Шолохов, М.А. Судьба человека // Собрание сочинений. [В 8 т] / – Москва: т.7, – 1985-1986.
205. Шолохов, М. Двухмужняя / – Москва: –Ленинград: Госиздат, – 1925. – 32 с.
206. Шолохов, М. Ранние рассказы. – Москва: Советская Россия, – 1961. – 324 с.
207. Шолохов, М. Судьба человека / – Москва: Советская Россия, – 1988. – с. 5-70.
208. Шолохов, М. Тихий Дон. Роман в 4-х кн. Книга третья и четвертая /– Москва: Молодая гвардия, – 1980. – 846 с.
209. Шолохов, М.А. «Тихий Дон» / – Москва: Молодая гвардия, – 1971. – 696 с.
210. Шолохов, М.А. По велению души /– Москва: Молодая гвардия, – 1970. – 399 с.
211. Шолохов, М.А. Собрание сочинений. [в 8 т.] / – Москва: Советский писатель, – т. 8. – 1986. – 382 с.
212. Шолохов, М.А. Тихий Дон. Роман [в 4-х кн.] / – Москва: 1985, – кн.1. – 351 с.
213. Шолохов, М.А. Тихий Дон. Роман кн. 1 и 2. Вступительная статья В.Литвинова [в 4-х кн] . – Москва: Художественная литература, – кн 1-2. – 1987. – 703 с.
214. Шошин, В.А. К проблеме взаимодействия национальных литератур в советском литературоведении (Краткий обзор) // Взаимодействие и взаимообогащение. Русская литература и литературы народов СССР. Статьи и материалы /– Ленинград: Наука, – 1988. – с. 7-14.
215. Шуралев, А.М. Причастность к жизни. Приемные дети в произведениях А.П.Платонова (“Юшка”), М.А.Шолохова (“Судьба человека”) и А.И.Солженицына («Матренин двор») // Литература в школе, – 2007. №12, – с. 8-11.
216. Юсифова, И. Природа и пейзаж в “Донских рассказах” М.Шолохова и их передача в азербайджанских переводах // Язык и культура. Издательский

- дом Димитрия Бураго, – Киев: – 2019. № 1(196), – с. 287-293.
217. Юсифова, И. Изучение творчества М.А.Шолохова в азербайджанской литературе в новом ракурсе освещения // EESJ (East European Science Journal), Jerozolimskie, –Warsaw: – 2019.№10(50), – с. 49-53.
218. Юсифова, И. Переводы и переводчики М.А.Шолохова в Азербайджане // Международная научно-практическая конференция, – Ростов- на-Дону: – “Вёшенский вестник”, – 2019 №19, – с. 311-318.
219. Юсифова, И. Творческие и дружеские взаимосвязи М.А.Шолохова с тюркскими литературами // –Ростов- на-Дону: “Вёшенский вестник”, – 2020. № 20, – с. 307-318.
220. Якименко, Л. Творчество М.А.Шолохова. 3-е изд. Доп / – Москва: Советский писатель, – 1978. – 678 с.